

Közkins
Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk
kompilációjáról

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

Az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
sorozata

Sorozatszerkesztő
Szelestei N. László

A sorozatban megjelent:

1. Lelkiségtörténeti számvetés
2. Régi vallásos énekek és énekeskönyvek
3. Régi magyar imakönyvek és imádságok
4. Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái
az 1800 előtti Magyarországon
5. Misztika a 16–18. századi Magyarországon
6. Szelestei N. László, Irodalom és lelkiség
7. Menny és pokol a barokk kori ember életében
8. Közkincs: Tanulmányok
a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról

Közkinccs
Tanulmányok a régi magyarországi
prédikációk kompilációjáról

Szerkesztette
Maczák Ibolya

MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
Budapest, 2014

Lektorálta
Báthory Orsolya

Készült
Az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoportban

A kötet a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport konferenciájának
(Budapest, 2013. december 5-i) előadásait tartalmazza

A borítón elől:
Vasárnapi szentbeszédek, 17/18. század.
(Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, A 163, f. 149v.)

Hátul:
Részlet Tarnóczy István *Mennybe vezérlő kalauz* című művének címlapjáról
(Nagyszombat, 1675)

ISBN 978-963-508-788-4
ISSN 2060-7385

© A kötet szerkesztője és szerzői, 2014
© MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport

Felelős kiadó: Nagy László
Tördelte: Báthory Orsolya
A sorozat címlapterve: Szentés Éva
Nyomdai munkák: Séd Nyomda Kft.
Ügyvezető igazgató: Katona Szilvia
www.sednyomda.hu

Tartalom

A Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport 2013. december 5-én tartott <i>Közéincs</i> konferenciájának programja	7
RAJHONA FLÓRA	
Egyéniség és kompiláció: Alexandriai Szent Katalin legendájának késő középkori változatai	9
LACZKÓ ESZTER	
A temetési szertartás magyarázata Temesvári Pelbárt halottak napi beszédében	31
LOVAS BORBÁLA	
Hozzátenni vagy elvenni? Enyedi-prédikációk másolatai és azok kompilációs jegyei	53
BOGÁR JUDIT	
Ars compilandi precationes: Pázmány Péter imádságai és a kompiláció	73
SZILÁGYI ANNA RÓZSIKA	
Legenda a prédikációban: Műfaji átjárások és szövegformáló szerepük Illyés András <i>Megrövidítettet Ige</i> című prédikációskötetében	93
TASI RÉKA	
Mutatók és kompiláció 17–18. századi katolikus prédikációgyűjtemények- ben	111
SZELESTEI N. LÁSZLÓ	
Pázmány-prédikációk bencés szerzetesek átírásában (1700 körül)	125
TÚRI TAMÁS	
A halál felekezeti-felettsége: Felekezeti közti kompiláció és műfaji transzformáció	133
MACZÁK IBOLYA	
„Helyettem is légy fényes tűz majd korod ormán” (Kompiláció mint ferences–jezsuita „határvonal”)	157

PÉTERFFY ALEXANDRA	
Történeti adatok a pasztoráció szolgálatában: Telek József szegedi rendháztörténetének reflexiói prédikációiban.....	169
DÉRI ESZTER	
Részletek Padányi Biró Márton képzéséből	183
HAJTMAN KORNÉL	
A szlovák nyelvű prédikációsövegek kutatási lehetőségei a kompiláció tükrében	193
LUKÁCSI ZOLTÁN	
Változások a prédikációk forrásfelhasználásában a 18–19. század fordulóján.....	203
Személynévmutató	215
Inhalt.....	223

*A Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
2013. december 5-én tartott Közkinccs konferenciájának
programja*

TASI RÉKA (Miskolc)

A szavak és a dolgok (Mutatók és kompiláció)

FAZAKAS GERGELY TAMÁS (Debrecen)

Hogyan használja egy 1730-as halotti prédikáció a Kalauzt? (A kora újkori nyomtatott marginálisok belső hivatkozáshálóját mint intenciós bázis az olvasás és a kompiláció számára)

TÚRI TAMÁS (Szeged)

A halál felekezeti-feleltisége (Felekezeti közti kompiláció és műfaji transzformáció)

PÉTERFFY Alexandra (Budapest)

Történeti adatok a pasztoráció szolgálatában – Telek József szegedi rendház történetének reflexiói prédikációiban

LUKÁCSI Zoltán (Győr)

Változások a prédikációk forrásfelhasználásában a 18–19. század fordulóján

HAJTMAN Kornél (Besztercebánya)

A szlovák nyelvű szövegek kutatási lehetőségei

RAJHONA Flóra (Budapest)

Egyéniség és kompiláció

MACZÁK Ibolya (Budapest)

„Helyettem is légy fényes tűz majd korod ormán” (Kompiláció mint ferences–jezsuita „határvonal”)

IVANCSÓ Mária (Debrecen)

Imádságkompiláció a 18. században: Pázmány Péter és Kelemen Didák

SZELESTEI N. LÁSZLÓ (Budapest)

Pázmány-prédikációk 1700 körülről bencés szerzetesek átírásában

LOVAS BORBÁLA (Budapest)

Hozzátenni vagy elvenni? (Enyedi-prédikációk másolatai és azok kompilációs jegyei)

KÁLDOS JÁNOS (Budapest)

Enyedi György 27. (94.) beszéde

LACZKÓ ESZTER (Budapest)

Liturgiamagyarázatok Temesvári Pelbárt beszédeiben

SZILÁGYI ANNA RÓZSIKA (Kolozsvár)

Legenda a prédikációban (Műfaji átjárások és szövegformáló szerepük Ilyés András Megrövidített Ige című prédikációs-kötetében)

DÉRI ESZTER (Budapest)

Részletek Padányi Biró Márton képtiszteletéből

RAJHONA FLÓRA

Egyéniség és kompiláció

Alexandriai Szent Katalin legendájának késő középkori változatai

Az egyes szentek és mártírok életük és csodatételeik alapján konkrét hagiográfiai típusokba sorolhatók, már elnevezésük életük esszenciáját adja, amellyel egyes erények vagy Istennek tetsző cselekedetek szimbólumaivá válhatnak.¹ Ahogy a hagiográfia és a prédikációs hagyomány összekapcsolódott, a szentek szimbólumszerepe még inkább felerősödött, hiszen a prédikátorok konkretizálhatták sermóikban ezen erényeket, bővebben és részletesen taglalva azok fontosságát. Peter Brown szerint a középkorban a szent, aki diadalmaskodik a démonokon, a kísértéseken, a poklon, az esetleges zsarnokokon, illetve valamely erény allegóriájává válik, utánzandó modellté alakult a hívek számára, mivel ezek a problémák foglalkoztatták a mindennapok emberét.² A szentek életéről szóló prédikációk vizsgálata így igen sok lehetőséget kínál arra, hogy megfigyelve a legendákban és a hozzájuk kapcsolt tanításokban szerepeltetett elemek állandóságát és változásait, körvonalazhassunk valamiféle, a korszakhoz, illetve a prédikátor személyéhez köthető követelmény- és értékrendszert.

Jelen tanulmány célja Temesvári Pelbárt prédikációjának egyik részletét alapul véve vázolni, milyen lehetőségek kínálkoznak arra, hogy egy, mind a hagiográfia, mind a teológiai tanítás tárgykörébe tartozható legendarészletet (amelyben Katalin megtéríti a pogány bölcseket) beemeljenek a prédikációs gyakorlatba, illetve ennek segítségével milyen tanításokat fogalmazhatnak meg, milyenné formálhatják a szentet. Az egyes feldolgozási lehetőségek vizsgálatával mind Alexandriai Szent Katalin figurájának funkciója, mind a prédikációs hagyományban és annak változásában elfoglalt szerepe jobban körvonalazhatóan látszik a magyarországi prédikációs gyakorlatban.

Alexandriai Szent Katalin alakja hagyományosan elsősorban a bölcsességhez, és ehhez szorosan kapcsolódva a keresztény hit alapvetéseinek tanításá-

¹ Monique GOULLET, *Introduction: saints et hagiographie = Les saints et l'histoire: Sources hagiographiques du haut Moyen Age*, ed. Anne WAGNER, Rosny-sous-Bois, Bréal, 2004, 8.

² Peter BROWN, *The Cult of the Saint: Its Rise and Function in Latin Christianity*, Chicago, University of Chicago Press, 1981, 74–81.

hoz, pogányok megtérítéséhez kötődik (nevének kanonizált etimológiája a bálványok leomlása).³ Az egyes (mind görög vagy latin, mind anyanyelven született) *viták* és legendák számát és tartalmát vizsgálva megfigyelhető az igény, hogy élettörténetét folyamatosan bővítsék és egyre pontosabban és részletesebben ábrázolják az évszázadok során.⁴ A legenda végleges formáját a 13. század végére nyerte el,⁵ valószínűleg akkorra már a passiótörténeten kívül a születésének és megtérésének részleteit is kidolgozták.

A legalapvetőbb források időrendben a *Legenda Aurea*ig⁶:

- *Menologium Basilianum*
- Athanasius feldolgozása, aki saját elmondása szerint Katalin írnoka volt, a passióról szól
- Metaphrastes feldolgozása, amelyben a passió szerepel
- Mombritius legendája, amely az első latin nyelven fennmaradt változat
- Két 11. századi kézirat Monte Cassinóból, amelyek közül a korábbi töredékes
- Archesis feldolgozása, amely fordítása az athanasiusi legendának
- Az ún. *Vulgata*, amely a legtöbb latin legendavariáns alapja
- A *Vulgata* rövidített változata⁷
- Jacobus de Voragine: *Legenda Aurea*

Példák anyanyelvű legendákból a 11–13. századból:

- francia nyelvű verses legenda – 11. század, valószínűleg ez az első feldolgozás, amelyben már a megtérés és a születés is szerepel⁸
- angol nyelvű verses legenda valószínűleg a 12. századból⁹

³ A $\kappa\alpha\theta\alpha$ (ezt később universalisnak fordítják) és a ruina szavakra vezet vissza a név eredetét, amely a bálványok leomlására utalhat. JACOBUS DE VORAGINE, *Legenda Aurea*, ford. MADAS Edit, Bp., Helikon, 1990, 297.

⁴ Vö. Bruce A. BEATIE, *Saint Katharine of Alexandria*, Speculum, 1977, 788; Franz SPINA, *Die altcechische Katharinenlegende*, Prag, Taussig&Taussig, 1913, X.

⁵ KATONA Lajos, *Alexandriai Szent Katalin legendája középkori irodalmunkban*, Bp., MTA, 1903, 8.

⁶ Vö. SPINA, *i. m.*, X–XI; *Vitae sanctae Katharinae*, ed. Árpád Péter. ORBÁN, Turnholt, Brepols, 1992 (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, 119), VII skk.

⁷ A *Vulgata* verzióit, valamint feldolgozásait ld. Simone R. T. O. d'ARDENNE, Erick John DOBSON, *Seinte Katerine*, Oxford – New York, Early English Text Society by Oxford University Press, 1981 (Supplementary Studies, 7), XVII skk.

⁸ Vö. *Vitae sanctae Katharinae, i. m.*, XIV.

⁹ d'ARDENNE, DOBSON, *i. m.*, XV sk.

- német nyelvű, 3254 soros verses legenda, amelyet a 13. század második felére datálnak¹⁰
- ócseh nyelvű, kb. 3000 soros verses legenda szintén a 13. századból¹¹

A legenda, amely egy kommersz hagiográfiai alaptípusból (egy keresztény szűz leány ellenáll a bálványok imáadására kényszerítő zsarnoknak és mártírrá válik) kiindulva ezen bővülés, konkretizálás, fejlődés során, az egyik legkidolgozottabb élettörténeté alakult,¹² mindinkább arra sarkallta a prédikátorokat, hogy a bölcsességgel párhuzamosan olyan jelentőséget is tulajdonítsanak Szent Katalinnak, amely kiemeli őt a szentek közül. Ezt azzal igyekeztek elérni, hogy olyan privilégiumokat tulajdonítottak neki, amelyek más szentekhez is köthetők; így bizonyították Szent Katalin mindenekfölött és minden szent fölé magasodó bölcsességét, szentségét, kiválóságát.¹³ Ez a megoldás, egyes szentek összehasonlítása és mások fölé helyezése nem egyedi jelenség a prédikációirodalomban, minden esetben a szent által képviselt erény(ek) vagy funkció(k) jelentőségének növelése és aláhúzása a prédikátor célja.

A prédikációk tehát valójában nem elsősorban az egyes szentek életének momentumait, hanem az azokhoz kapcsolt, a korszak igényeihez igazított teológiai-életvezetési tanításokat igyekeznek kiemelni minél cizelláltabb módon. Így az egyes beszédekben szereplő szöveghelyek forrásainak, párhuzamainak keresése nem elsősorban filológiai kérdés: a sermókhoz használt auktoritásokat valószínűleg minden prédikátor könnyen megtalálhatta, legyen szó akár Aquinói Szent Tamás műveiről, akár egyéb filozófiai vagy teológiai érvrendszerrel; a vizsgálat célja inkább az lehet, miért éppen azt a gondolatmenetet, hivatkozás-

¹⁰ BEATIE, *i. m.*, 790.

¹¹ SPINA, *i. m.*, I.

¹² Katherine J. LEWIS, *Catherine of Alexandria = Women and Gender in Medieval Europe, An Encyclopedia*, ed. Margaret SCHAUS, New York, Routledge, 2006, 115.

¹³ Pelbárt prédikációjában (Sermo 100, E = PELBARTUS de THEMESWAR, *Sermones Pomerii de sanctis II: [Pars aestivalis]*, Augsburg, 1502, RMK III. 104) a következő hasonlóságokat olvashatjuk:

- per Christum in caelum evocata – Iohannes evangelista
- cibo caelesti refecta – Maria Magdalena
- caelum sibi apertum fuit – Beatus Stephanus protomartyr
- angelicum obsequium habuit – Sanctus Martinus
- lactis effusio – Sanctus Paulus
- sepulchri praeparatio – Sanctus Clemens
- olei emanatio – Beatus Nicolaus
- orationis exauditio – Beata Margaretha
- Beata Virgo Maria

sort illesztik be az adott szenthez kapcsolt sermóba. A hagiográfiai típusmotívumokból adódóan a prédikátorok lehetőségei igen szűkre szabottak, ugyanis az adott szenthez csak bizonyos tárgykörből származó tanításokat fűzhettek.¹⁴ A prédikációs gyakorlat ezzel együtt azt mutatja, hogy igen találékony módon bővítik, formálják a lehetőségeket. (Az adaptálásra és az aktualitás erősítésére a szentekhez kapcsolt exemplumok szerepeltetése szolgálhat, ez igen változatos, bár szintén viszonylag korlátok közé szorított elbeszélési anyagot kínálhat a prédikátoroknak.)

1. Alexandriai Katalin legendájának alakulása

A 13. századra kikristályosodott legenda főbb pontjai természetesen adottak – az ötven (néha száz) filozófus isteni segítséggel való megtérítéséről már a legkorábbi források is említést tesznek, ez képezi a legenda alakulásának legfőbb gerincét.¹⁵ Természetesen ez a részlet a prédikációkba is bekerült, idővel pedig ezt a vitát használták fel arra, hogy a vázlatos és csupán jelzésértékű leírás helyett a részletező, pontról pontra kidolgozott prédikáció/tanítás megszerkesztésével a keresztény hit alapvetéseit, ezzel párhuzamosan a bölcsesség Istentől való eredetét és az antik (pogány) bölcsesség/tudomány fölött való győzedelmeskedését bemutassák. Ennek alapjául a *Legenda Aurea* szolgált, az ott megjelenő szöveg felhasználási lehetősége igen tág – ugyanis nem csak a

¹⁴ Szent Katalin életéhez például alapvetően a gazdagságról való lemondás kapcsolható – ezzel párhuzamosan viszont válhatott az uralkodók védőszentjévé is, emellett bölcsessége miatt nem egy egyetem választotta patrónájává már a középkorban, Krisztussal való jegyessége következtében az alázatos életmód szimbólumává vált. LEWIS, *i. m.*, 115.

¹⁵ Az első írott forrás az úgynevezett *Menologium Basilianum*. „Aikaterina mártír Alexandriából származott, leánya volt valami gazdag és híres fejedelemnek, és igen szép volt. Jeles tehetségű lévén, jártas volt a görög irodalomban, bölcsességre tett szert s mindenféle nyelveket tudott. Elrendeltetvén, hogy a görögök áldozzanak a bálványoknak, látván a barmok öldöklését, megbosszankodott és elment Maximinos palotájába s vitatkozni kezdett vele, mondván, miért hagyta el az élő Istent és imádsz lelketlen bálványokat? – amaz pedig megfogatta őt és durván kinevette. Aztán pedig ötven retort hozatott és monda nekik: Vitatkozzatok meg Aikaterinával és győzzétek le, mert különben mindnyájatokat a tűzre hánylak. Azok pedig látván, hogy legyőzte őket, megkeresztelkedtek és ekkép a tűzben haltak, míg emez lefejeztetett.” A szöveget idézi: *Régi magyar költők tára, I: Középkori magyar verseink*, szerk. HORVÁTH Cyrill, Bp., MTA, 1921², 372. A szöveg szerzőjét illetően több feltevés is létezik: az egyik, hogy a 886-ig uralkodó I. Basilius császár készítette (vö. D'ARDENNE, DOBSON, *i. m.*, XIV), egy másik feltételezés szerint a II. Basilius (976–1025) által írt *Codex Romanus Vaticanus Graecus*ban szerepel (vö. BEATIE, *i. m.*, 789).

filozófusokkal való disputát mutatja be, hanem a bölcsesség mibenlétéről és lehetséges felosztási lehetőségeiről is igen részletes leírást ad.

Jacobus de Voragine a vitát igen vázlatosan és szűkszavúan írja le, csupán arról van szó, hogy Katalin igen okosan, Platónra és a Szibillára hivatkozva beszél:

A szónokok lehetetlennek tartották, hogy az Isten emberré vált és szenvedett, mire a szűz bebizonyította, miszerint ezt a pogányok megjöndölték. Plato azt állítja, hogy az Isten teljes kör alakú és görbült. A Szibilla pedig azt mondja: Áldott és örök Istenség, aki függ a magas fán. A szűz bölcsen vitatkozott a szónokokkal, s nyílt érvekkel megcáfolta őket, azok pedig meghökkenve nem tudtak mit felelni, és hallgatásba merültek.

Ennek hatására a filozófusok elhallgatnak. Ez után következik a hosszú elmélkedés a bölcsesség mibenlétéről:

A filozófia, illetve a bölcsesség elméleti, gyakorlati és logikai részekre osztható. Az elméleti filozófia egyesek szerint megint csak három ágra bomlik: intellektuális, természeti és matematikai területekre. Katalinban megvolt az intellektuális bölcsesség az isteni dolgok ismerete által; ezt főként a rétorokkal szemben használta föl, akiknek bebizonyította, hogy egyetlen igaz Isten van, s meggyőzte őket, hogy az összes többi isten hamis. Megvolt benne a természeti bölcsesség minden alacsonyabb rangú dolog ismerete által; ezt elsősorban a császárral való vitájában használta föl, amint ezt fentebb láttuk. A matematikai bölcsesség is megvolt benne a földi dolgok megvetése által. [...] A gyakorlati filozófia ismét három részre oszlik: etikai, gazdasági és közügyi, illetve politikai ágakra. Az első az erkölcsök, elsajátítására tanít, s arra, hogyan kell az embernek magát erényekkel felékesíteni. Ez minden emberre vonatkozik. A második a család helyes irányítására tanít, és a családfőre vonatkozik. A harmadik a városok, népek, államok helyes vezetésére tanít, s a városok vezetőire vonatkozik. (Fordította Madas Edit.)¹⁶

¹⁶ „Primo ergo [Katherina] admirabilis apparet in sapientia. In sapientia enim fuit omnis species philosophiae. Philosophia enim dividitur in theoreticam, pragmaticam et logicam. Theorica dividitur in tres, scilicet in intellectualem, naturalem et mathematicam [...] Secundo habuit naturalem in cognitione omnium inferiorum, qua maxima usa est in disputatione contra philosophos [...] Tertio habet mathematicam in contemptu terrenorum [...] Pragmatica autem dividitur in tres, id est ethicam, iconomicam et politicam. Prima docet mores [...] Secunda docet familiam bene regere [...] Tertia urbes et populos et rem

A *Legenda Aurea* szövege egyrészt lehetőséget ad arra, hogy a prédikátorok a bölcsesség fogalmáról, az ismeretek (scientia) és a valódi bölcsesség (sapientia) elválasztásáról elmélkedjenek, ehhez kapcsolva a filozófusokkal való vita leírását. (Míg a monasztikus élet a sapientia megismerését tartotta kívánatosnak, addig a skolasztikus tudomány a scientia minél tágabb értelmű befogadását helyezte előtérbe.¹⁷ A prédikációk esetében a két fogalom cizellált szétválasztása, nyilván műfaji okokból, csak ritkán fordul elő, inkább a filozófiai traktátusok tartalmazznak efféle megkülönböztetést.) A másik lehetőség, hogy teológiai és retorikai alapvetések megfogalmazásával támasszák alá, hogy a bölcsesség és a műveltség nem minden fajtája követendő és követhető, illetve a sapientia mely szegmense az, amely Istentől származik, egyáltalán a *sapientia* üdvös-e, használható-e a mindennapi élet során. Természetesen csakis a kompilációs technika adta, illetve nyújtotta lehetőségek és korlátok közt mozogva volt lehetőség arra, hogy ki-ki az általa hangsúlyozandó és bemutatandó erényekhez igazítsa a vita leírásának részleteit.¹⁸

2. Pelbárt prédikációi

Temesvári Pelbárt négy Katalinról szóló prédikációjában¹⁹ több olyan részlet szerepel, amelynek forrása, eredete kérdéses, hiszen az egyéb prédikációs segédkönyvekben és sermogyűjteményekben nem könnyen találunk rájuk párhuzamot. A négy Katalinról szóló prédikációban az antik-hellenisztikus műveltség minden alappillére megjelenik ötvözve a legmagasabb rendű keresztény teológiai tudással és nem kanonizált auktoritások szerepeltetésével.²⁰

publicam bene regere. Hanc etiam triplicem beata Katherina habuit.” JACOBUS DE VORAGINE, *Lombardica historia que a plerisque Aurea legenda sanctorum appellatur*, Argentinae, [Typ. Jordani = Georgius Husner], 1489, *De sancta Katherina virgine et martyre* (167).

¹⁷ Bert ROEST, *Franciscan educational perspectives: reworking monastic traditions = Medieval Monastic Education*, ed. George FERZOCO, Carolyn MUESSIG, London, Leicester University Press, 2000, 168.

¹⁸ BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi: A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata*, Bp., Universitas, 2007 (Historia Litteraria, 23), 131 skk.

¹⁹ PELBARTUS DE THEMESWAR, *i. m.*, *sermo 99–102*.

²⁰ A humanista tudományfelfogás, ill. az egyes tudományágak rendszerbe sorolásáról ld. JANKOVITS László, *Accessus ad Janum: A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, Bp., Balassi, 2002 (Humanizmus és Reformáció), 37 skk.

A prédikációkban megjelenő tudományágak:

- septem artes liberales (Katalin gyerekként elsajátította ezeket)
- oeconomica, politica, ethica, physica (Katalin ezek segítségével kormányozta az országot)
- architectura (Pelbárt a kínzóeszközök leírásakor részletes, szakszerű – Vitruviusnál is szereplő – leírást ad ezekről)
- medicina (Katalin halála után a testéből folyó olaj miként volt képes gyógyítani)
- astronomia – (ennek segítségével jósolta meg egy Alforabius nevű csillagjós Katalin születését)
- skolasztikus tanítás (vita a filozófusokkal)

Laskai Osvát, aki igen gyakran használja Pelbárt sermóit forrásul, Katalin-beszédeinek kétharmadát Pelbárt prédikációjából meríti, mégis ódzkodik egyes elemek átvételétől, helyenként nyíltan kimondva, hogy apokrifnek találja Pelbárt gondolatmenetét, és egyszerűen más – jól körvonalazható – forráshoz nyúl.²¹ Érdemesnek látszik tehát, hogy a pelbárti legendaadaptáció és az ehhez kapcsolt tanítások alapvetéseit, célját igyekezzünk feltárni, amennyire lehetséges. Ez azért is fontos lehet, mert három magyar nyelvű kódexben (*Érdy-kódex*, *Debreceni kódex*, *Érsekújvári kódex*) szereplő Katalin-beszéd vagy legenda több-kevesebb hasonlóságot mutat a pelbárti szövegvariációval.

2.1 A vita Pelbártnál szereplő leírása – a filozófusok kérdésfelvetései, illetve Katalin válaszai

Pelbárt a harmadik Katalinról szóló prédikációjában ad részletes leírást a filozófusokkal való vitáról. Eszerint Katalin négy pontba gyűjti a keresztény hit alapvetéseit, és a filozófusok által felvetett kérdéseket a skolasztikus hagyományra igen jellemző érvelési technikával cáfolja meg.

A világ teremtéséről

²¹ Laskai Osvát a születés- és a megtéréstörténet után például megjegyzi, hogy a fent leírt részletek bár apokrifnek számítanak, mégis meggyőződve azok hamisságáról („Haec praedicta et si sint scripturae apocriphae, non tamen dicimus, quod sint falsae.”), így beemeli azokat saját prédikációjába. Emellett a megtérésről szóló részlet sem egyezik a Pelbártnál olvasható verzióval, az általam eddig vizsgált források közül Osvát leírása az ócseh nyelvű verses legenda szövegével mutat rokonságot.

Prima ergo conclusio fuit de mundi creatione. Contra quam philosophi arguunt sic: Deus habuit voluntatem producendi mundum, vel ergo illa voluntas in Deo fuit ab aeterno, vel non. Si dicis, quod ab aeterno fuit, ergo mundus ab aeterno fuit, quia Dei voluntas semper impletur et posita causa sufficienti et actuali ponitur effectus. **II. Physicorum** Sicut ergo Deus voluit ab aeterno, ita fuit ab aeterno. Si autem dicas, quod voluntas illa in Deo non fuit ab aeterno, sequitur, quod Deus de non volente factus est denuo volens, ergo Dominus mutatur in voluntate. Mutatur etiam ab otio in actum, quia incepit creare aliquid, quod antea nil creaverat, sed haec sunt impassibilia in Deo. Ergo sequitur, quod mundus numquam est creatus.

Katalin cáfolatának auktoritásai:

- Bonaventura super II. dist I q. II. ar I.: Deus id, quod vult facere, ab aeterno voluit illud, sed non nisi in tempore secundum suam sapientiam praeordinato producere in effectum, et tunc producit.
- Boethius *De consolazione*: Stabilis in se manens dat cuncta moveri.
- Scotus: Videmus, quod Sol semper luminosus, si cras habebit cristallum vel vitrum aut huiusmodi sibi obiectum, illuminabit illud ita, quod nil novum erit in Sole ad hoc, quod ab ipso fiat nova illuminatio, sed fit in vitro.
- Philosophus I. Caeli caput ultima: Infinito nil plus potest addi, quia quod recipit additionem, fit maius. Infinito autem nil potest maius fore, ergo durationi mundi nil potest addi.
- [Aristoteles] VIII. Physicorum in fine: Nam nullum mutabile est aeternum, quia mutabile et aeternum contraria sunt. Item: Infinita comprehendi est impossibile.
- II. Physicorum: Nam propter hominem sunt omnia.

Az isteni egységéről

Secunda conclusio de Dei veri unitate, contra quam philosophi arguebant sic: Plura bona sunt meliora paucioribus, sed de Deo est credendum omne, quod melius. Ergo melius est ponere plures, immo innumerabiles deos, quam unum, sicut philosophi et gentiles ab antiquo tenuerunt.

Katalin cáfolatának auktoritásai:

- Bonaventura super I. dist. II.: In creaturis, ubi est augmentum bonitatis per additionem alterius boni, veritatem habet, quod plura bona

sunt meliora, quam pauca. Non autem habet veritatem in bono infinito, quod est Deus.

- Philosophus XII. Metaphysicorum: Entia nolunt male disponi.

A Szentháromságról

Tertia conclusio de trinitate personarum in unitate essentiae divinae, contra quam philosophi arguebant sic: Deus est simplicissimae naturae. Ergo non potest ibi esse trinitas personarum.

Katalin cáfolatának auktoritása:

- VII. Metaphysicorum: In Deum nullum potest cadere accidens.

Krisztus megtestesüléséről és szenvedéséről

Quarta conclusio fuit de Filii Dei incarnatione et passione. Contra quam philosophi arguebant sic: Deus est impassibilis et immortalis est, et incomponibilis et impermextibilis, ergo non potuit incarnari, nec pati aut mori.

Katalin cáfolatának auktoritásai:

- Plato ait deum circumrotundum.
- Sibylla: Felix ille Deus, ligno qui pendet ab alto.

A Pelbárt által citált auktoritások, illetve a vita alapvetése skolasztikus gyökerű, szó szerint megtalálhatók ezen részletek Aquinói Szent Tamás műveiben, illetve a *Sententia*-kommentárokban, azonos forrásokra való hivatkozásokkal.²²

2.2 A sapientiáról

Pelbárt második Katalinról szóló beszédében tárgyalja a sapientia mibenlétét és osztályozási lehetőségeit. A bölcsesség három típusát különbözteti meg: az alantas (sapientia infima), a középső (sapientia media) és a legmagasabb rendű (sapientia summa) bölcsességet. A megvetendő bölcsesség az ördögtől származik, és bűnök gyökere lehet.²³ A középsőt az emberi tudás szinonímájaként

²² PL: THOMAS AQUINAS, *liber I. In Sententiarum*, dist. 3. q. 2. art. 3.; S. BONAVENTURA BAGNOREGIS, *In Quatuor Libros Sententiarum Commentaria Articulus unicus*, Quaestio II.; PETRUS AUREOLUS, *Scriptum super primum Sententiarum*, dist. 10., etc.

²³ „Infima est contemnenda, de qua **Iaco. III.**: *Non est ista sapientia desursum descendens, sed terrena, animalis et diabolica*. Terrena quidem in rerum cupida exquisitione, animalis, id est bestialis in voluptatum expletione, et diabolica in fraudis et variorum peccatorum adinventione vel sollicitatione.” PELBARTUS DE THEMESWAR, *i. m., sermo 100*, D.

használja, ennek tárgykörébe tartozik a hét szabad művészet, az etika, az *oconomica* és a politika.²⁴ A legmagasabb rendű bölcsesség Isten megismeréséből ered, ezt alázattal és Istennek tetsző élettel érhetjük el.²⁵

Ezen a ponton több kérdés merülhet fel:

1. Vajon Pelbárt egy vagy több konkrét forrásból merítette-e az ötletet, hogy a skolasztikus doktrínák beemelésével tegye még erőteljesebbé a szent bölcsességéről szóló tanítást?

2. Ezen alapvető és az iskolai tananyag részét is képező gondolatmenet a laikus hallgatóság számára milyen tanulságot igyekszik közvetíteni?

3. Prédikációs segédkönyvekben szereplő Katalin-beszédek mint lehetséges források

A fent bemutatott részletekhez, illetve gondolatmenethez illeszkedő párhuzamos helyeket keresve első megközelítésben megvizsgáltam azon, a középkorban gyakran használt prédikációs segédkönyveket, amelyeket Pelbárt bizonyíthatóan vagy valószínűsíthetően forrásként használhatott (természetesen a teljesség igénye nélkül, ez esetünkben alig lehetne lehetséges):²⁶

Albertus Magnus, *De sancta Katherina, sermo LI.*²⁷

Bernardus Claravallensis, *De sancta Katherina*²⁸

Bonaventura, S., *De sancta Katherina, sermo LIII.*²⁹

Iohannes Contractus, *De sancta Katherina*³⁰

²⁴ „Secunda est sapientia media, quae est in scientia humana. Et ista **quaedam** est physica, ut sunt septem artes liberales, quas Catherina perfecte scivit. **Quaedam** est ethica, quae docet morum honestatem. Catherina omnibus virtutibus fuit decorata. **Quaedam** est oconomica, quae docet domum et familiam regere. Ipsa palatium et familiam sapienter gubernavit. **Quaedam** autem est politica, quae docet urbes et regna pacifice gubernare.” PELBARTUS DE THEMESWAR, *i. m., sermo 100*, D.

²⁵ „Tertia est sapientia summa, scilicet divina, quae consistit in Dei cognitione, secundum veritatem fidei catholicae, ac vitae sanctitate, secundum observantiam divinorum praeceptorum, ac perfecta charitate.” PELBARTUS DE THEMESWAR, *i. m., sermo 100*, D.

²⁶ Jelen tanulmányban csupán a de sanctis-beszédekre hagytam mint a gyakorló prédikátor számára legkézenfekvőbb és legegyszerűbb forrásanyagra. A fent felsorolt szerzők szentekről szóló prédikációsköteteinek mindegyikében a Szent Katalin ünnepére írt beszédet, illetve beszédeket vizsgáltam; a beszéd sorszámát azokban az esetekben tüntettem fel (a nyomtatványok helyesírását követve római számmal), ahol a vizsgált kiadások folytatólagosan számozzák a sermókat.

²⁷ ALBERTUS MAGNUS, *Sermones de tempore et de sanctis*, Cologne, 1474.

²⁸ BERNARDUS CLARAVALLENSIS, *Sermones de tempore et de sanctis et de diversis*, Speyer, 1481.

²⁹ S. BONAVENTURA, *Sermones de tempore et de sanctis*, Reutlingen, 1484.

- Vincentius Ferrerius, S, *De sancta Katherina virgine et martyre*³¹
Franciscus de Mayronis, *De sancta Katherina*³²
Henricus Herpf, *De sancta Katherina, sermo CXLII.*³³
Johannes Herolt, *De sancta Katherina, sermo XLIII.*³⁴
Hugo de Prato Florido, *De sancta Katherina*³⁵
Jacobus de Voragine (*Legenda Aurea*), *De sancta Katherina virgine et martyre, sermo CLXVII.*
Jacobus de Voragine, *De sancta Katherina, sermo CIV.*³⁶
Iohannes de Verdena, *De sancta Katherina, sermo XLVI.*³⁷
Iordanus de Quedlinburg, *De sancta Katherina, sermo CCIX–CXIV.*³⁸
Lochmaier/Wann, *De sancta Katherina, sermo CIV–CVI.*³⁹
Martinus Polonus, *De sancta Katherina, sermo CCCVII.*⁴⁰
Meffret, *De sancta Katherina, sermo CXXI.*⁴¹
Oswaldus de Lasko, *De Sancta Katherina virgine et martyre, sermo CX–CXI.*⁴²
Guilielmus Paraldus (Peraldus), *De beata Katherina, sermo CV.*⁴³
Paratus, *De sancta Katherina, sermo LXXXI.*⁴⁴
Peregrinus, *Sermo de sancta Katherina*⁴⁵
Petrus de Palude, *De sancta Katherina, Sermo CLVI–CLVII.*⁴⁶

³⁰ IOHANNES CONTRACTUS, *Sermones de tempore et de sanctis cum communi sanctorum et cum aliis sermonibus*, Köln, Johann Koelhoff d. Ä., 1478.

³¹ *Sermones Sancti Vincentii fratris ordinis predicatorum de sanctis*, Nürnberg, 1492.

³² FRANCISCUS DE MAYRONIS, *Sermones de laudibus sanctorum*, Venezia, 1493/94.

³³ Henricus HERPF, *Sermones de tempore et de sanctis*, Speyer, 1484.

³⁴ Johannes HEROLT, *Sermones Discipuli de tempore et de sanctis cum promptuario exemplorum et de miraculis beatae Mariae virginis*, Strassburg, 1479–1482.

³⁵ HUGO de PRATO FLORIDO, *Sermones de sanctis*, Heidelberg, 1485.

³⁶ *Sermones Jacobi de Voragine de tempore et de sanctis*, Basel, 1485.

³⁷ IOHANNES DE VERDENA, *Sermones „Dormi secure” de sanctis*, Nürnberg, 1489.

³⁸ IORDANUS DE QUEDLINBURG, *Sermones Dan de sanctis*, Strassburg, 1481.

³⁹ M. LOCHMAIER, *Sermones de sanctis, cum sermonibus XXIII Pauli Wann annexis*, Hagenau, 1497.

⁴⁰ MARTINUS POLONUS, *Sermones de tempore et de sanctis*, Strassburg, 1484.

⁴¹ *Meffreth alias Hortulus regine de tempore et de sanctis, sive Hortulus Reginae*, Nürnberg, Koberger, 1496.

⁴² OSWALDUS DE LASKO, *Sermones de sanctis, Biga salutis intitulati*, Hagenau, 1498.

⁴³ Guilielmus PERALDUS, *Sermones dominicales ex epistolis et evangelis atque de sanctis secundum ecclesie ordinem*, Thubingen, Meynberger, 1499.

⁴⁴ *Sermones „Parati” de tempore et de sanctis*, Strassburg, 1485.

⁴⁵ PEREGRINUS, *Sermones de tempore et de sanctis*, Köln, 1482.

⁴⁶ PETRUS DE PALUDE, *Sermones thesauri novi de sanctis*, Strassburg, 1484.

Robertus Caracciolus, *De sancta Katherina, sermo LXV*.⁴⁷

Az általam vizsgált prédikációk három típusba sorolhatók.

1. A vita leírásakor *Legenda Aurea*t követik, a *sapientia* fogalmát nem határozzák meg

Néhány szerző megelégszik a *Legenda Aurea*ban szerepeltetett szöveggel, és a bölcsesség tárgyalása helyett inkább egyéb erényeket emel ki:⁴⁸

Albertus Magnus

Bernardus Claravallensis

Bonaventura

Franciscus Maro

Guilielmus Paraldus

Meffret

Paratus

Peregrinus

2. A *Legenda Aurea*ban szereplő rövid vitaleírás mellett szó esik a *sapientia* fogalmáról

Vannak olyan szerzők, akik ugyan nem írják le a vitát részletesen, mégis figyelmet szentelnek a *sapientia* mibenlétének és meghatározásának, ezek a definíciók igen sokrétű és sok irányba mutató lehetőségeket tartalmaznak:⁴⁹

Henricus Herpf

Hugo de Prato Florido

Johannes Herolt (Discipulus)

Iohannes Contractus

Iohannes Verdena

Iordanus de Quedlinburg

Lochmaier/Wann-gyűjtemény (a *sapientia* meghatározása Pelbártéval azonos)

⁴⁷ *Sermones de Laudibus sanctoru[m] Fratris Roberti de Lizio ordinis minorum Episcopi Aquinatensis*, Basel, Kesler, 1490.

⁴⁸ Bonaventura például a tisztaságot taglalja, Meffret egészen új legendavariációt emel be a prédikációjába, etc.

⁴⁹ Hugo de Prato Florido például a ház allegóriáját alkalmazza a *sapientia* négy típusának elkülönítésére (Aedificat domum suam, ubi commendatur ab utilitate operationis. Sciendum ergo, quod est quadruplex domus. Est etsi domus conscientiae, quae data est ad examinationem. Et domus ecclesiae, quae constructa est ad orationem. Et domus disciplinae, quae facta est ad eruditionem. Est domus caelestis curiae, quae praeparata est ad refectonem.) Robertus Caracciolus a *sapientia*t szintén három (Pelbárt felosztásától kissé eltérő) osztályba sorolja (*sapientia increata, condemnata, commendata*), etc.

Petrus de Palude
Robertus Caracciolus
Martinus Polonus

3. A vita részletezése és a sapientia mibenléte is szerepel – A vita főbb kérdései
Két prédikátor gyűjteményében mind a sapientia, mind a vita leírása teljes és kidolgozott.

Oswaldus de Lasko

Osvát prédikációjában Katalin bebizonyítja a filozófusoknak, hogy minden isten, amelyben hittek, démon, és hogy az igaz Isten egy, aki teremtette a földet és az eget (verus Deus unus est, qui creavit caelum et terram, mare et omnia, quae in eis sunt), amely három személyben alkot egységet (iste est unus in essentia et trinus in personis).

Beszél a világ teremtéséről,

Considerate in creaturis corporalia, quae sunt bona, considerate deinde spiritualia, quae sunt meliora, et iam necesse erit considerare optimum, quod est Deus, omnium creator.

az isteni egységről,

Nam si duo dii vel plures dii essent, vel uterque insufficiens esset, vel alter superflueret. Si autem aliquid deesset uni, quod alter haberet, unus eorum non esset Deus.

a Szentháromságról,

Similiter est reperire plures naturas unius personae, sicut patet in homine, in quo alia est natura cerebri, alia stomachi, alia oculorum, alia manuum, ergo ut universum perficiatur, necesse est reperire plures personas unius naturae, et haec est Sancta Trinitas.

Krisztus megtestesüléséről és csodatételeiről:

[...] in unam personam convenit Deus et homo, de virgine conceptus et natus. Qui suam deitatem probavit divinis miraculis, puta: illuminatione caecorum, mundatione leprosum, resurrectione mortuorum, et omnium infirmitatum curatione.

Bár Osvát prédikációjának alapvetései hasonlóak, mégsem azokat az elemeket emeli ki, amelyeket Pelbárt, emellett Osvát sermójában Katalin monológját olvashatjuk szemben a Pelbárt által alkalmazott dialógusformával. Jelentős

különbség még, hogy míg Pelbárt érveinek alátámasztására igen sok auktoritást citál, Osvátnál mindössze két hivatkozást olvashatunk; ezt akár egyfajta aemulatióknak is értelmezhetjük, miszerint Osvát is skolasztikus érveket sorol fel, de mégsem azonosakat Pelbárt feldolgozásával.

Vincentius Ferrerius

Ferreri Vince érvei bizonyos szempontból eltérnek Osvát és Pelbárt gondolatmenetétől; ő cizelláltabb, több pontban összefoglalható, mégis lényegében hasonló érvek köré rendezi a vita leírását. Először arról beszél, hogy Krisztus minden dolog eredete (*Christus sit principium omnium rerum*), aztán meggyőzi a filozófusokat, hogy Krisztus ember volt (*dominus meus Iesus est homo verus, ut alii natus de Maria Virgine, Spiritus Sancti opere et habuit principium essendi hominem*), majd beszél Isten végtelen voltáról és egységéről.

[...] in Christo Deo et homine non est ibi proportio humanitatis ad divinitatem mensurativa, sed causativa, quia divinitas est causa humanitatis et contentiva, quia suppositum divinum continet humanitatem.

Ír továbbá Krisztus szenvedésének okáról (*Ideo voluit incarnari, nasci et pati, ut similiter appareret sua misericordia, ut ipse amore nostri pateretur, quod in nullo demeruerit*), a Szentháromságról (*sit unus Deus, non est dubium, sed quod sint tres personae, Pater, Filius et Spiritus Sanctus*), arról, miért imádják a keresztények a kenyeret (*Nos non adoramus panem, sed Christum infra hostiam, quia dictis verbis a Christo ordinatis, virtute divina non remanet ibi panis, sed corpus Christi, continetur infra illum cortinam albam*), végül a bálványimádásról (*Et propter hoc etiam nos tenemus imagines ad reputandum et reducendum ad memoriam. Quando enim videmus crucem, representat nobis passio Christi et reducimus ad memoriam illud beneficium*).

Látható, hogy Vince amellet, hogy a négy sarkalatos pontra kitér, további – nem kevésbé sokat tárgyalt – témákkal egészíti ki gondolatmenetét. Az érvrendszer nem hasonlítható sem Pelbárt, sem Osvát variációjához; Katalin a skolasztikus hagyománynak megfelelő bonyolult filozófiai érvek helyett egyszerű példákkal és fogalmazásmóddal élve téríti meg a pogányokat.

4. A forráskutatás egyéb lehetőségei

A középkori prédikációszerkesztés alapvetően a kompilációs technikán alapul, tehát elképzelhető, hogy Pelbárt ezen részletet más szent vagy szentek életéhez köthető sermókból citálja, illetve illeszti össze. A lehetséges források felkutatásához két lehetőség kínálkozik, az egyik a prédikációs segédkönyvekhez szerkesztett tabulák vizsgálata,⁵⁰ amelyekben a pelbárti vitaleírás alapján megszerkeszthető/kiemelhető tárgyszavak segítségével lehet keresni (mivel itt alapvetően a szentek életéről szóló prédikációról van szó, érdemesnek látszik először a de sanctis-gyűjteményekben való kutatás).

4.1 Lehetséges (a sermogyűjtemény tabulájában nem szereplő) tárgyszavak Pelbárt prédikációi alapján

- anima humana – memoria, intellectus, voluntas
- bonum infinitum
- diminutio maiestatis
- divina essentia
- incarnatio
- ineffabilis misericordia
- iustitia divina
- mundi creatio
- pluralitas principiorum
- primum principium
- sapientia triplex
- simplicitas naturae
- trinitas personarum
- vera unitas
- voluntatem mutare

Ezen tárgyszavak jellegükből adódóan sokféle utat kínálnak. A voluntas és a mundus fogalma annyira sokértelmű és sokrétű, hogy alig lehet eligazító és biztos, hogy hasonló részletre találhatunk. Mégis sikerült néhány olyan tárgyszóra bukkannom, amelyek alapján megfigyelhető, hogy a beszédek, amelyekhez ezen tárgyszavak tartoznak, jól körülhatárolható tematikájúak, bár csak esetenként fordul elő, hogy konkrét szenthez tartoznak: általában Mária-

⁵⁰ BÁRCZI, *i. m.*, 569 skk.

beszédek (annuntiatio, nativitas, etc.), Szentháromság-beszédek, Commune-beszédek; ha mégis konkrét szenthez köthető, Bonaventura, illetve Aquinói Szent Tamás ünnepére írt sermóban szerepelnek. Ezekben a témákban a közös az, hogy valamilyen formában mind kapcsolhatók a sapientia fogalmához. A teljesség igénye nélkül emeltem ki néhány hasonló tárgyszót a fent idézett sermogyűjtemények tabuláiból, amelyek hasonló tematikát mutatnak:

- Albertus Magnus
Sapientia consistit in tribus
Voluntas Dei consistit in quattuor
- Bernardus Claravallensis
Scientia divina
- Lochmaier/Wann
Deus dicitur esse in omnibus rebus – De Annuntiatione Beatae Mariae Virginis
- Johannes Herolt (Discipulus)
Anima humana est triplex – De Sancta Trinitate
Animae potentiae sunt tres, sc. memoria, intellectus et voluntas – De Sancta Trinitate
Creator omnium rerum est Deus – De uno confessore
Voluntas Dei multipliciter accipitur in Scripturis – De Sancto Paulo
- Hugo de Prato Florido
Trinitas personarum – de Sancta Trinitate
- Vincentius Ferrerius
Creatio universi – in Epiphania Domini
Anima triplici nomine nominatur – de Adventus Domini
Mundum creavit Deus duplici ratione – De Sancta Trinitate
- Petrus de Palude
Sapientiae et scientiae divinae profunditas notatur ex tribus – De Sancta Trinitate
Deus quare incarnare voluit – De Annuntiatione Beatae Mariae Virginis

4.2 Párhuzamos helyek Katalinhoz hasonlított szentekről szóló beszédekben

A párhuzamos helyek feltalálásának másik lehetősége magából a legendából adódik. Ugyanis *Legenda Aurea*tól kezdve Szent Katalint privilégiumai alapján tudatosan hasonlítják néhány igen jelentős szenthez (ez azért lehet fontos, mert

mint asszony kerül igen jelentős férfiszentek – például János evangélista vagy Szent Pál – mellé-fölé...).

Temesvári Pelbárt	Laskai Osvát	<i>Legenda Aurea</i>	Lochmaier/ Wann	Johannes Verdena	Petrus de Palude
Johannes evangélista	Christus	Johannes evangélista	Johannes evangélista	Abraam	Johannes evangélista
Maria Magdalena	Virgo Maria	B. Nicolaus	Maria Magdalena	Moyses	Maria Magdalena
Stephanus protomartyr	Johannes Baptista	S. Paulus	Stephanus protomartyr	David	B. Stepha- nus
S. Martinus	S. Paulus	S. Clemens	S. Martinus	Salamon	S. Martinus
S. Paulus	Iohannes evangelista	B. Marga- retha	S. Paulus	Helyas	S. Paulus
B. Clemens	S. Stephanus		S. Andreas	Johannes Baptista	S. Andreas
B. Nicolaus	B. Nicolaus		S. Petrus	S. Petrus	S. Petrus
B. Marga- retha			S. Clemens	S. Paulus	S. Clemens
Virgo Maria			B. Nicolaus	S. Marti- nus B. Nico- laus	B. Nicolaus

Esetlegesnek tűnhet a felsorolás, néhány kiegészítéstől eltekintve azonban konstansnak látszik. Az analógiák állandósága felvetheti a kérdést, hogy miért épp ezek a szentek hivatottak Katalin személyének és szentségnek mások fölött állását kiemelni. A halál utáni csodák szerepeltetésén kívül feltűnhet, hogy a felsorolt szentek mindegyike valamiféle vitába keveredett pogányokkal a keresztény hit alapvetéseit előadva. Bár természetesen nem lehet biztosan kijelenteni, hogy az analógiák sora erre a párhuzamra vezethető vissza, a felvetés mégsem látszik terméketlennek, mivel néhány esetben találkozhatunk a disputa egyes elemeivel a felsorolt szentekről szóló prédikációkhoz készült tabulákban is. (Ez természetesen nem jelenti azt, hogy kizárólag itt kereshetünk forrásokat, de ha a prédikációs gyakorlatot tartjuk szem előtt, a prédikátornak vagy az emlékeire kellett hagyatkoznia a beszéd felépítésekor, és/vagy a tabulá-

ra, és/vagy az egyes beszédek elemeire, mivel idő hiányában nem feltétlenül volt lehetősége egészen új variáció létrehozására.)

- Petrus de Palude
 - De mundi creatione – Iohannes evangelista (azonos hivatkozások és szöveg)
 - Thesaurus sapientiae Dei – De Sancto Stephano
 - Voluntas Dei est duplex – De Sancto Stephano
- Lochmaier/Wann
 - Voluntas Dei multipliciter accipitur – de Sancto Paulo
- Hugo de Prato Florido
 - Sapientiae fructus est triplex – De Sancto Paulo
 - Ad sapientiam divinam pertinentia – De Sancto Clemente
 - Sapientes huius mundi – De Sancto Martino

4.3 *Anyanyelvű kódexek*

Végül egy általam a közelmúltban felfedezett, egyelőre körvonalazatlan momentumról ejtenék szót, ami a kompilációs technika lehetőségeinek kitágítását feltételezi mind a földrajzi, mind a nyelvi vonatkozások tekintetében.

Megfigyeléseim szerint a sermonáriumban a szent passiója mindenhol szerepel, a megtéréséről szóló részlet már csak néhány helyen, a születéstörténetet pedig Pelbárton és Osváton kívül egyetlen általam vizsgált segédkönyv sem említi, csupán kéziratos legendákban, *vitákban* olvashatunk erről. A feldolgozásokban szereplő konkrét földrajzi helyek, illetve személynevek, valamint egyéb történetészövésbeli utalások alapján megállapítható, hogy igen sokszínű, egyáltalán nem egységes a szent születését taglaló hagyomány. Pelbárt szándéka szerint a teljes legendát beépítette a prédikációkba, a születés történetének interpretálásához azonban valószínűleg nem meríthetett egyéb sermo-gyűjteményből, egy efféle *vitához* kellett nyúlnia.

Ezen a ponton a kutató jobbára csak találgatni tud, hiszen egyrészt a fellelhető kéziratos szövegek mellett a szóbeli hagyományozódás is elképzelhető forrás lehet (Pelbárt például Katalinról szóló prédikációiban egy egyetemen átélte, illetve egy magyar szerzetessel kapcsolatos élményét is említi exemplum gyanánt),⁵¹ másrészt sok forrás nem latin nyelven keletkezett, arról pedig

⁵¹ Novi et ego quendam studentem in universitate Cracoviensi, qui cum non bene posset proficere in studio, beatam Catherinam invocavit, et tandem mirabiliter profecit.

kevés az információnk, a prédikátorok vajon milyen nyelven olvastak még a latinon kívül.

A 15. században négy latin nyelvű vitáról tudunk, amely közül kettőt a krakkói egyetem könyvtárában őriztek, feltehetőleg Pelbártnak lehetett lehetősége ezek tanulmányozására.⁵² Emellett a fent említett anyanyelvű legendák is szóba jöhetnek esetleges forrásként. Ezen szövegek áttekintésekor feltűnő, hogy bár sok tekintetben hasonló a pelbárti variáció a Krakkóban fellelhető változathoz, jelentős különbségek is felfedezhetők, így nem nevezhetjük ezeket elsődleges forrásnak bár nem zárható ki, hogy látta a szövegeket.

Legújabb kutatásaim során rábukkantam néhány olyan részletre, amely arra mutat, hogy Pelbárt egyik lehetséges forrásai közt egy óholland nyelven született legenda is szerepelhet.⁵³ Ez természetesen csupán merész feltételezés, ugyanis kézzelfogható bizonyíték nem áll rendelkezésemre arra nézve, hogy Pelbárt olvasott volna óholland nyelven, mégis a legendában szerepel néhány olyan sokatmondó részlet, amely a két szöveg szoros rokonságát feltételezi. Ez természetesen csupán megfigyelés, mégis a sarkalatos és konkrét adatok szerepeltetése alátámasztani látszik a feltevést, egyben arra is figyelmeztet, hogy a műfaji határokat kitágítva érdemes a kompilációs bázist kutatni.

Az óholland szövegben az alábbi tartalmi egyezéseket fedeztem fel, amelyek a pelbárti feldolgozással azonosak:

1. Costus király és a felesége Alexandriában él (az óholland szövegen kívül a többi forrás egyéb, minden esetben görög várost nevez meg).

2. A gyermektelen szülők Alphorabiust, a híres görög jóst kéri fel, hogy adjon tanácsot, mi az oka, hogy nem született utódjuk, ő, miután a házaspár testfelépítését (*complexiones*) megvizsgálta, arra következtet, hogy nem testi fogyatékoságuk, hanem vallásuk gátolja őket az utódnemzésben, mivel egy mindenekfölött álló istenséget kellene tisztelniük. (Egyéb forrásokban a csillag-

PELBARTUS DE THEMESWAR, *i. m., sermo 101*, I. Item in hoc regno frater quidam devotus ordinis minorum vicariae Hungariae, ut a fidedignis fratribus audivi, dum in vita foret devotus sanctae Catherinae, in hora suae mortis astantibus fratribus dixit, quod beata Catherina adesset consolans, et sic spiritum feliciter emisit in gratiarumactione et oratione. PELBARTUS DE THEMESWAR, *i. m., sermo 102*, H) élményét is említi exemplum gyanánt.

⁵² Cod 7917. Bibl. Reg. Bruxeliensis (latin), Cod 79. Bibl. Univ. Budapestinensis et cod 2039., Univ. Cracoviensis (latin), Cod 56. Bibl. Univ. Budapestinensis et cod 2366., Bibl. Univ. Cracoviensis (latin), Cod 18630 Bibl. Reg. Monacensis (latin).

⁵³ Brit. Mus. Add. Ms. 18, 162, Bl. 250a. (óholland). *Die Katharinenlegende der HS. II, 143 der Kgl. Bibliothek zu Brüssel*, hrsg. W. E. COLLINSON, Heidelberg, Carl Winter, 1915 (Germanische Bibliothek, 10).

jós (akit sokféle néven emlegetnek) a házaspár horoszkópját vizsgálja, testi részletekre csupán egy krakkói latin nyelvű és az óholland legenda tér ki).

3. Az apa, és nem sokkal utána az anya is meghal (az óholland szövegvariánsokon kívül minden általam vizsgált forrásban a királynő életben marad, ő az, aki férjet keres Katalinnak).

4. Katalin 12 matrónával, 24 szűzzel és lovagokkal járja az országot, míg nem találkoznak a remetével, aki megtéríti Katalint (a számok, illetve a részletek egyeznek a pelbárti és az óholland szövegben, míg a többi forrás nem említi ezeket a részleteket).

Laskai Osvát, Pelbárt feltételezett tanítványa is egyedi módon oldja meg a legenda ezen részletének szerepeltetését: Pelbárttól átveszi az Alphorabius nevet, azonban a történetet egyéb forrásból meríti, amelyet maga apokrifnek nevez, közel áll az egyik krakkói kéziratban olvasható változathoz, ma a hagiográfiában *Nova Legenda* címmel említik. (Az alábbiakban táblázatban foglaltam össze a szövegvariánsokat.)⁵⁴

Azt, hogy a Pelbárt-féle tanítás milyen üzenetet hordozhat a laikus hallgatóság számára, csupán feltételezhetjük. Maga a tény, hogy Szent Katalin asszony léte a bölcsességével fölbe kerekedett a legtöbb igen nagyra becsült szentnek, önmagáért beszél.⁵⁵ Az a tény, hogy Pelbárt a bölcsesség körvonalazásához és a bölcsesség meghosszabbítására keres minél egyénibb megfogalmazási módot, elsősorban az ő személyiségének, tudományos érdeklődésének sokszínűségét mutatja, emellett a világi tudományok (például egy ország vezetésének felelőssége) és a skolasztikus tanok összeegyeztethetőségének bár egyszerűsített, mégis érezhetően komoly és jelentőségteljes példája az egyházi és világi tudományok összefonódásának igényét mutathatja, ami a reformáció előtt közvetlenül igen érthető lehet.

⁵⁴ A táblázatban lévő kódexek teljes jelzetét lásd az 52. jegyzetben.

⁵⁵ Az asszonyok és a bölcsesség viszonyával a prédikátorok már évszázadok óta foglalkoznak (pl. Giordano da Pisa anyanyelvű prédikációjában arról beszél, az asszonyoknak mennyivel nagyobb a bölcsességük, mint a férfiaknak. Vö. Eliana CORBARI, *Et sono molito meglio le femine che gli omni*: *Giordano da Pisa preaching on Catherine of Alexandria*, *Medieval Sermon Studies*, 2007, 9–21).

Temesvári Pelbárt	Laskai Osvát	Cod 7917.	Cod 79. Cod 2039.	Cod 56. Cod 2366.	Cod 18630.	Brit. Mus. Add. Ms. 18, 162, Bl. 250a.
Alexandria	Alexandria	Rodias (in superiori parte Alexandriae), in civitate Solempna	Cyprus – Famagosta	Costus, rex Cypri et Syria, Costa varosa	Cyprus – Salomina	in den lande van Alexandrien
Alphorabius	Alphorabius	Alphorius diligenter intuens de die nativitatis regis et reginae	Alphoncius regem et regi- nam diligenter de nativitatis utrius- que et de com- plexionibus con- vententa [...] elo- cutus	Alphoncius inceptit a die nativitatis regis et reginae practicare	Alphoncius regem diligen- ter intuens	Alphorius te studieren ende die complexien des conincs ende der coningymen te leren kennen
conspiratis sapienter regis et reginae complexi- onibus	–	–	Contigit eo tem- pore reginam cum filia et portioribus suis consularibus viam arripere	Accidit ut regina cum Katherina ad fines Alex- andriae transiret	[Maxentius megkéri Katalin kezét, ezért kettes- ben mennek a remetéhez]	Ende dese ioncfrou Kath- rina, die hadde by haer XII ma- geden en XIII vrouwen en C ridders.
Haec secum semper XXIV virgines et XII matronas cen- tumque armi- geros exceptis pedissequis et camerariis ad magnificentiam habuisse dicitur.	–	–	(Cum matre ivit)	(Cum matre ivit ad eremita)	(Cum matre erat)	[...] etiam regina migravit a saeculo
[...] etiam regina migravit a saeculo	Mater Sila, mater filiam adduxit (ad heremitam)	–				[eltűnik a legen- dából]

LACZKÓ ESZTER

A temetési szertartás magyarázata Temesvári Pelbárt halottak napi beszédében

A középkor folyamán a halál jóval közvetlenebb tapasztalatot jelentett, mint mai kultúránkban, ezért az arra való felkészülés, a jó halál és ezzel a túlvilági boldogság elnyerése tudatos programmá, a vallási szocializáció részévé vált, melynek idővel saját műfaja, az *ars moriendi* is kialakult.¹ A halottakra való emlékezés napja, a *Commemoratio defunctorum* pedig lehetőséget kínált a prédikátorok, így Temesvári Pelbárt számára is, hogy az Egyház elhunytakra vonatkozó legfontosabb tanítását, az egyházi temetés jelentőségét, sőt akár a temetési szertartás jelképes értelmét közvetítsék a hívek szélesebb rétegei számára.²

Temesvári Pelbárt a *Pomerium de sanctis* nyári részében négy beszédet szán a halottak napjára,³ melyek a következő témák köré szerveződnek: a halottakat megillető kegyelet hasznossága, a sírhely és a temetés témaköre, a purgatóriumi ítélet helye és az ottani kemény büntetés, valamint a halott lelkeknek nyújtható segítség és a végrendeletek végrehajtása. A négy beszédből a következőkben azt vizsgálom, amely a temetésre, annak helyére és szertartására vonatkozik.

Pelbárt a 87. beszédben kimondottan a temetkezéssel foglalkozik az elhunyt és a gyászolók szempontjait egyaránt figyelembe véve. A beszéd alapcítátuma: „Fili, in mortuum produc lacrimas, et ne despicias sepulturam illius.”⁴ A sermo

¹ Paul BINSKI, *Medieval Death: Ritual and Representation*, London, British Museum Press, 1996, 37. A műfaj egyik legismertebb képviselője Iohannes Gerson (1429†) műve, mely igen gyakorlatias tanácsokkal látja el mind a haldoklót a helyes bűnbánatot illetően, mind a haldoklót vigasztalni szándékozó hozzátartozókat. A mű a tízparancsolat és a főbűnök segítségével egyfajta lelkitükört nyújt, majd a szorosán vett *ars moriendi* a haldoklónak mondható vigasztalásokat, imádságokat, a helyes viselkedés normáit összegzi. Ősnyomtatvány-kiadása: Iohannes GERSON, *Opus tripartitum de preceptis decalogi, de confessione, et de arte moriendi*, Köln, Bartholomaeus de Unkel, 1480.

² Az *ars moriendi* prédikációkban felfedezhető hatásáról ld. SZABÓ Flóris, *Források kódexeinke halál-szövegeiből*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1964, 681–690. Idézi: DEÁK Zsuzsanna, *Desperatio: Emlékezés és felejtés a késő középkori jó halálban*, Erdélyi Múzeum, 2013/1, 3.

³ PA 086; PA 087; PA 088; PA 089. A felhasznált szövegkiadás: <http://sermones.elte.hu/pelbart/> (az utolsó letöltés ideje: 2013. 11. 30.)

⁴ Sir 38, 16.

három divízióra épül: az első divízió a gyász indokoltságával és elfogadható mértékével foglalkozik, a második az eltemetés hasznosságáról, a harmadik a temetés túlzott pompájának kerüléséről beszél.⁵

A temetkezéshez hozzátartozó visszafogott gyászt, szomorúságot a prédikátor szükségesnek tartja, ezt három okkal magyarázza.⁶ Egyrészt azzal, hogy nem tudható biztosan, a Purgatóriumba vagy a Pokolba került-e az elhunyt lelke, másrészt ezáltal megtanulják a hívek, hogy mennyire kell szomorkodni az eredeti bűn miatt, aminek mindenkire érvényes következménye a halál elkerülhetetlensége, harmadrészt e szomorúság saját bűneik miatti bánatra is vezeti a gyászolókat. Pelbárt a siratás mértékletességére is figyelmeztet, hiszen a gyászolóknak el kell fogadniuk Isten akaratát, és inkább örülni kell annak, hogy az elhunyt mintegy számkivetésből szabadulva megkapta örök jutalmát.⁷ Bizonyos esetekben azonban egyenesen ártalmasnak tartja a siratást, nem csak az életben maradtak számára, és ennek kapcsán azt vizsgálja, valójában kit és mit is siratnak a gyászolók egy szerettük elvesztésekor.⁸ Vannak, akik a saját veszteséget siratják, mivel földi boldogulásuk lehetőségét veszítik el a haláleset következtében, ezzel a gyászolók maguknak ártanak, hiszen földi dolgok miatt szomorkodnak. Azok megsiratása, akik életükben másokat bűnre csábítottak, mind a túlélők, mind az elhunytak számára ártalmas lehet, ha a gyászolók a bűn lehetőségének elvesztését siratják, az elhunyt lelke pedig ettől még súlyosabb büntetést szenved a Pokolban. Ám ha az életben maradt őszintén félti a túlvilági büntetéstől az elhunytat, akkor szomorúsága, abból fakadó imái és jócselekedetei a halott purgatóriumi szenvedéseit enyhíthetik. A közeli rokonok, szülők és testvérek, valamint a barát elvesztése miatti szomorúságot természetes emberi érzésnek tartja, ugyanakkor szélsőséges megnyilvánulásait elítéli. Ennek alátámasztására egy exemplumot idéz a *Bonum universale de apibus* című gyűjteményből, egy anyáról, aki elsőszülött fiát vigasztalhatatlanul siratta. Egy napon fiatalok sokasága jelenik meg az asszonynak, akik egy úton haladnak, de nem látja köztük a saját gyermekét, mire ismét sírni kezd. Végül a többiek mögött észreveszi saját fiát, aki víztől elnehezült tógájában alig bír haladni. Az anya kérdésére, hogy mit is jelent mindez, a fiú elmondja, hogy az érte felesle-

⁵ PA 087 (A): „Primum de exsequiarum lugubritate, quia dicitur: *Fili, in mortuum produc lacrimas*; Secundum de sepulturarum salubritate, ibi: *Ne despicias sepulturam*; Tertium de oblatorum celebritate, quod sequitur ex praedictis.”

⁶ PA 087 (B).

⁷ *Uo.*

⁸ PA 087 (D).

gesen hullatott könnyeit, amelyekkel nem segít rajta, ezért jobban teszi, ha inkább misét mond a lelkéért és alamizsnákkal, imákkal, valamint jócselekedetekkel igyekeznek lelke szabadulásáért fáradozni.⁹

A temetés hasznosságáról először az élők szempontjából beszél, akiknek a feltámadásba vetett hitét segíti maga a szertartás, annak gesztusai és imái.¹⁰ Szintén az élők miatt fontos a bomló test rémítő látványának eltüntetése, s magáról a halottról való gondoskodás, mely érdemszerzési lehetőség. Ó- és újszövetségi példák mellett Valerius Maximusra hivatkozva egy Simonides nevű költő esetét említi részletesen, aki egy számára ismeretlen területen hajózva kikötött, és egy temetlen holttestet talált. Miután gondoskodott eltemetéséről, a következő éjszaka álmot látott, melyben megjelent neki az eltemetett ember, és álmában figyelmeztette, hogy ne hajózzon a következő napon, hanem maradjon azon a földön. Simonides a figyelmeztetésnek köszönhetően megmenekült, míg azok, akik másnap útnak indultak, mind a habokba veszttek.¹¹

Az elhunytak szempontjából akkor van jelentősége a temetésnek, ha az a jelenlévőket imára indítja a megholtért.¹² Az egyházi temetés továbbá biztosítja azon szentek közbenjárását, akiknek a tiszteletére a templomot és a hozzá tartozó temetőt szentelték, valamint az Egyház is rendszeresen imádkozik saját halottaiért. Pelbárt mindemellett hangsúlyozza, hogy bizonyos esetekben az egyházi temetés megtagadható, így a hitetlenektől, a lovagi tornán elesettektől, az öngyilkosoktól, azoktól, akik nem tettek eleget az évi egy gyónás és szentáldozás kötelezettségének, az istenkáromlóktól, a notórius bűnösöktől és az Egyházból kiközösítettekől.¹³ A felsorolás ugyanakkor nem említi az uzsorá-

⁹ Uo. A teljes exemplum valóban megtalálható a Pelbárt által megnevezett gyűjteményben. Vö.: <http://gahom.ehess.fr/thema/index.php?id=1515&lg=en> (Az utolsó letöltés ideje: 2013. 11. 30.) A halottak napi beszédek exemplumainak típusaihoz vö.: Jacques BERLIOZ, Colette RIBAUCCOURT, „Mors est timenda”: *Mort, morts et mourants dans le prédication médiévale: l'exemple de l'Alphabet des récits d'Arnold Liège (début du XIVe siècle) = A réveiller les morts: La mort au quotidien dans l'Occident médiéval*, dir. Danièle ALEXANDRE-BIDON, Cécile TREFFORT, Lyon, Presses universitaires de Lyon, 1993, 17–30.

¹⁰ PA087 (E).

¹¹ Uo., Az exemplum valóban megtalálható a hivatkozott helyen: VALERIUS MAXIMUS, *Factorum et dictorum memorabilium libri novem*, I. 7. ext. 3. A szöveg khioszi Szimonidészre utalhat, akit a kilenc görög lírikus egyikeként tartottak számon.

¹² PA087 (F).

¹³ PA087 (G) Fontos megjegyezni, hogy az istenkáromlás összetett egyházjogi fogalom, nem egyszerűen a káromkodókat jelenti. Négy fajtáját különbözteti meg a korabeli egyházjog: az Istennek kijáró szentségek tagadása (blasphemia imprecativa), Isten sajátosságainak tagadása (blasphemia derogativa), Isten tulajdonságainak tagadása (blasphemia attributiva),

sokat és az egyházi tized jogtalan bitorlóit, az eretnekeket és szakadárokat sem, akik szintén nem részesülhettek egyházi temetésben.¹⁴ Az említett notórius bűnösök alatt Pelbárt valószínűsíthetően a botrányos életet élőkre utal,¹⁵ ezt valószínűsítik a témát illusztráló exemplumok központi figurái.¹⁶ Az első történet főszereplője egy nő, aki, bár önmegtartóztató életet élt, mások megszólásában és oktan beszédben vétkezett. Templomi temetését követően éjjel tetemét démonok hurcolják a templomban, majd széttépik, egyik részét megégetik, a másikat pedig otthagyják (Tubach 723).¹⁷ A második exemplum egy Valentinus nevű milánói férfiről szól, aki az Egyház védelmezője volt, de kétes életet élt. A temetést követő éjszaka az örök két ocsmány lelket látnak, akik lábánál fogva megkötözve húzzák a templomon kívülre, miközben ő hangosan kiáltozik. Reggel valóban nem találják bent a tetemet, hanem a templomon kívül egy másik sírba dobva (Tubach 1267). A harmadik történet „hőse” egy Valerianus nevű bresciai patrícius, aki szintén kétes életet élt öregségében, de a püspök eltemette Faustinus mártír templomában. A szent a temetés utáni éjjel megjelenik az örnek, és arra kéri, hogy menjen a püspökhöz és mondja meg, hogy dobja ki a templomból ezeket a bűdös húsokat, mert ha nem, akkor a harmadik napon meghal. Az ő azonban fél ilyesmivel a püspökhöz fordulni, ezért halogatja, így a harmadik nap estéjén a püspök fekvőhelyére érve meghalt. A három exemplum ugyanígy, csokorban található meg Stephanus de Borbone *Tractatus de diversis materiis praedicabilibus* című művében, ahol a bűnök súlyának következményeit illusztrálja,¹⁸ vagyis ebben az esetben feltételezhetjük, hogy az exemplumok ebből a forrásból kerülhettek Pelbárt prédikációjába. A temetés hasznosságának tárgyalását lezárva Pelbárt megjegyzi, hogy a témáról ennyit elég is lesz a népnek elmondani.¹⁹

Isten gyalázása (blasphemia contumelosa). SZUROMI Szabolcs Anzelm, *A temetésre vonatkozó egyházfegyelem a XI–XII. században*, Bp., Szent István Társulat, 2002, 163.

¹⁴ A temetés megtagadásának eseteiről SZUROMI, *i. m.*, 112–184.

¹⁵ A botrányos élet olyan többször ismétlődő cselekedeteket jelent, melyek eltérnek az Egyház tanításától, nyilvánosan történnek, és az elkövető folyamatosan visszaesik bűnébe. SZUROMI, *i. m.*, 173.

¹⁶ PA087 (G).

¹⁷ Vö. Frederic C. TUBACH, *Index exemplorum; a handbook of medieval religious tales*, Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia, 1969 (FF Communications, 204).

¹⁸ STEPHANUS DE BORBONE, *Tractatus de diversis materiis praedicabilibus*, ed. Jacques BERLIOZ, Jean-Luc EICHENLAUB, Brepols, Turnhout, 2002 (Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis, 124), 125–126.

¹⁹ PA 087 (G): „Haec de sepulturis sufficient populo praedicari.”

A prédikáció utolsó divíziójában a prédikátor a temetéseket övező felesleges fényűzést elutasítja, de a mértékletes ünnepélyességet Aquinói Szent Tamásra hivatkozva megengedhetőnek tartja abban az esetben, ha az adott országban ez szokás, illetve amennyiben kegyes indítékból fakad, és hozzáteszi, hogy mindez elsősorban az élők vigasztalására szolgál.²⁰

A sermo végén, a három divíziótól függetlenül, lényegében azok gondolatmenetét kiegészítve Pelbárt ismerteti és magyarázza a temetés szertartásának részeit, kimondottan az egyszerű emberek oktatásának érdekében. Bár a szövegben megemlíti a szertartás három fő állomását, a magyarázatában bizonyos elemeket, mozzanatait emeli ki és rendezi ábécésorrendbe oly módon, hogy valamennyihez értelmezést is fűz.²¹ (1. táblázat)

Pelbartus de Themeswar

<p>Accensio cerei sacri vel alterius, dum instat agonizatio, et tandem quousque fit exsequiarum celebratio.</p>	<p>Sed quare hoc, nisi ut significetur, quod Christus, qui est lux vera, eripiat hanc animam de tenebris, et perducatur ad lucem aeternae gloriae. Unde canitur: <i>Lux aeterna luceat eis, Domine, cum sanctis tuis in aeternum. Requiem aeternam dona etc., et lux perpetua etc.</i></p>
<p>Benedictae aquae aspersionis super corpus et sepulchrum.</p>	<p>hoc significat, quod sicut aqua exstinguit ignem, sic orandum est ut rore misericordiae caelestis mitigetur animae poena Purgatorii.</p>
<p>Campanarum pulsatio.</p>	<p>hoc ad provocandum fideles, ut orent pro anima, quatenus deducatur ad laudandum Deum in caelum.</p>
<p>Devota decantatio missarum.</p>	<p>ad significandum, quod per orationes et praecipue per missas ac alia subsidia ministrorum Ecclesiae possunt liberari animae.</p>
<p>Elemosynarum et ciborum distributio.</p>	<p>ad significandum, quod elemosynis sunt peccata redimenda, ut patet Dan. IV.</p>
<p>Funeralis telae vel panni coniectio.</p>	<p>ad significandum futuram stolam gloriae in resurrectione post stolam mortalitatis.</p>

²⁰ PA087 (H).

²¹ PA 087 (I): „Pro his autem notandum ad simplicium hominum instructionem, quod circa defunctos fieri solent apud fideles in ecclesia plures caerimoniae ad Dei honorem et significationem mysterii in compatiendo illis et orando, ut iuventur per talia et alia quaeque suffragia, vide ABC.”

Grati odoris thurificatio.	ad significandum devotae orationis gratitudinem apud Deum, qua petimus, ut Deus eripiat animam a foetore infernali, qua tenetur in Purgatorio.
Observatio dierum in faciendo suffragio	<p>Nam Ecclesia consuevit triplicem numerum dierum pro hoc praecipue observare, scilicet septenarium, tricenarium et anniversarium, ut habetur extra de verbo sigi. „Cum inter”, et c. „Ex parte”.</p> <p>Nam septenarius observatur, ut defunctis omnia peccata remittantur, quae egerunt in vita currente per septem dies singularum hebdomadarum.</p> <p>Item tricenarius observatur, qui constat ex ternario in denarium ducto, ut purgetur in eis, quidquid in fide Trinitatis et decalogi transgressione deliquerunt.</p> <p>Item anniversarius, ut de anno calamitatis perveniant ad annos aeternitatis in sanctorum numerum, quorum etiam anniversarium diem celebramus ad eorum honorem et nostram utilitatem, ut ipsi sancti intercedant pro nobis.</p>

1. táblázat

Elsőként a temetés során már a haldokló mellett is elhelyezett szent gyertya jelképes értelmét magyarázza, mely azt fejezi ki, hogy Krisztus, az igazi fény, elragadja a lelket ebből az árnyékvilágból, és az örök dicsőség fényességébe vezeti. Ezért énekel az egyház a halotti mise introitusában és kommuniójában az örök világosságról. Itt említi meg a temetési szertartás hagyományos állomásait: a haldokló mellett végzett imát, a körmenetet, a misét és végül a sírbatételt.²² A test, valamint a sír szenteltvízzel való meghintése az isteni irgalmasság harmatának jelképe, mely a lélek purgatóriumbeli szenvedéseit enyhíti. Pelbárt tanításában arra figyelmezteti a híveket, hogy imádkozzanak a halott lelkéért, míg el nem jut az Isten színe elé. A halott lelkéért mondott misék különösen fontosak a léleknek a Purgatóriumból való szabadulása szempontjából, és a szegényeknek kiosztott alamizsna is a bűnök megváltását szolgálja. A szemfedő vagy halottra adott ruha a feltámadás dicsőségének eljövendő ruháját jelképezi. A holttest megtömjenezésének jó illatát a Purgatórium alvilági bűzével állítja szembe szerzőnk, melyből az imádságok hatására ragadja ki az

²² Uo.

Isten az elhunytat. Szintén a lélek túlvilági boldogsága szempontjából jelentős a temetés utáni hetedik, harmincadik napon, valamint annak évfordulóján elmondott mise. Mindhárom alkalom jelképes jelentést hordoz. A hetedik napon mondott mise az elhunyt azon bűneinek bocsánatért esdekel, melyeket az életében eltöltött hetek során követett el. A harmincadik nap, mivel ez a szám a három és a tíz szorzata, ezért a Szentháromság és a Tízparancsolat ellen elkövetett vétkek bocsánatáért való imára alkalmas. A temetés évfordulóján pedig azért imádkozik az Egyház, hogy az elhunyt lélek a szenvedés éve után azon szentek sorába kerülhessen, akikről az Egyház is évente megemlékezik.

Látható, hogy a prédikátor olyan szempontok szerint rendezi mondanivalóját, hogy annak központi gondolata a lélek bűnöktől való megtisztulása, Purgatóriumból való szabadulásának hangsúlyozása legyen. Pelbárt felsorolásából az is kitűnik, hogy a halottak eltemetéséhez szorosan hozzátartoznak a lelkekért végzett ún. szuffrágiumok, könyörgések, misék, alamizsnaosztás. Jelentőségükre a halottak napjára írt beszédekben többször visszatér, velük összefüggésben a halott végrendeletének végrehajtását és adósságainak elrendezését is hangsúlyozza.

Pelbárt sermójának és a benne szereplő liturgiama­gyarázatnak a sajátosságait segít megérteni, ha nagyobb összefüggésbe helyezzük, elsőként a későközépkor századaiban irányadó liturgiakommentárok, majd kortárs használatú prédikációs segéd­könyvek szövegeivel vetjük össze.

A temetés helyére, valamint szertartására vonatkozó előírásokat és ezek jelképes értelmét a középkori liturgiakommentárok közül Iohannes Be­leth, Sicardus Cremonensis, valamint Guillelmus Durantus művei igen részletesen tárgyalják.²³ A bő­séges anyagból az áttekinthetőség kedvéért azokat a momentumokat emelem ki, melyek Pelbárt magyarázata szempontjából lényegesek.

Iohannes Be­leth megállapítja, hogy a halott szempontjából az eltemetés helyének nincs jelentősége, kivéve az olyan eseteket, amikor arra méltatlanokat temetnek el templomban, ezt ugyanis ártalmasnak tartja. Utalásszerűen felidéz két exem­plumot, amelyekben az ugyanezen téma kapcsán Pelbártnál is megje-

²³ Szövegkiadások: Iohannes BELETH, *Summa de ecclesiasticis officiis*, ed. Herbert DOUTEIL, Turnhout, Brepols, 1976 (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, 41–41/A), I–II; SICARDUS CREMONENSIS, *Mitrale, sive de officiis ecclesiasticis summa*, ed. Gábor SARBAK, Lorenz WEINRICH, Turnhout, Brepols, 2008 (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, 228); Guillelmus DURANTUS, *Rationale divinarum officiorum, I–IV*, ed. Anselmus DAVRIL, T. M. THIBODEAU, Turnhout, Brepols, 1995 (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, 140, 140A, 140B), I–III.

lenő szövegek variánsaira ismerhetünk.²⁴ A templomi temetkezést illetően igen szigorúan fogalmaz, azok esetében tartja megengedhetőnek, akik a templom patronálói, védelmezői voltak, másoknak a templom körül van lehetőségük temetkezni.²⁵ Beleth kitér azokra az esetekre is, amikor valaki a körülmények miatt nem részesülhet szokványos egyházi temetésben. A harcban elesettek temetéséről a körülményekhez képest kell gondoskodni, míg a tengeren elhunytakat csak abban az esetben lehet vízbe dobni, lehetőleg akkor is koporsóban, ha nincs elérhető közelségben valamilyen szárazföld.²⁶ Bárhová is legyen azonban egy hívő eltemetve, keresztet kell a fejéhez tenni, hogy jelezze, az illető keresztény volt, ill. hogy ezzel az ördögöt elriassza.²⁷ Beleth a halottról való gondoskodás részének tekinti a holttest megmosdatását, hajának megnyírását, megborotválását és felöltöztetését, klerikusok esetében az egyházi rend határozza meg a feladott ruhát, hogy így várhassák az utolsó ítéletet, erre utal a holttest fejjel nyugatnak, lábbal keletnek történő elhelyezése is.²⁸ Beleth a temetés történetének kialakulásáról beszélve feltételezi, hogy a sírás kezdettől hozzátartozik a szertartáshoz, példaként Mózes halálát említi.²⁹ Az egyházi temetés lehetőségétől megfosztottak listája a középkori társadalom sajátos légkörét idézi Beleth szövegében. Említi a halálos bűnöket elkövetőket, rablókat, házasságtörőket, játékokban, valószínűleg lovagi tornákon, elhunytakat. Engedményeket tesz azonban azoknak a paráznáknak, akikről bizonyítható, hogy bűnbánatot tartottak, ők eltemethetők egyházi szertartással. Érdekes kikötéssel beszél a különféle játékok, pl. labdajáték közben hirtelen elhunytakról, akiket ugyan el lehet temetni az Egyház temetőjében, de zsoldárok és szertartás nélkül.³⁰ A szülésben meghalt anya holtteste nem vihető be a templomba, de eltemethető a temetőben egyházi szertartással, ugyanez gyermekére nem vonatkozik, így azt méhéből el kell távolítani és a temetőn kívül kell

²⁴ BELETH, *i. m.*, II, 306.: „Obesse autem potest locus, ut si quis sepeliatur in ecclesia et non sit dignus. Quidam enim prophanus sepultus erat in ecclesia quadam, ut legitur, et vox audita est cuidam religioso, forte angelus fuit, et ait: Vade et dic illi episcopo, ut prophanum illum in ecclesia sepultum eiciat extra ecclesiam. Ille haec retulit episcopo, sed non acquievit, quare tricesimo die mortuus est. Item legitur de alio, qui sepultus fuit in ecclesia, postea inventa sunt ossa sepulti extra ecclesiam mane, linteamina vero remanserunt in loco.”

²⁵ *Uo.*

²⁶ *Uo.*, 307.

²⁷ *Uo.*

²⁸ *Uo.*, 309.

²⁹ *Uo.*, 311.

³⁰ *Uo.*, 308.

elhelyezni.³¹ Beleth ebbe a kategóriába sorolja az öngyilkosokat is. Az elhunyt lelkekért az életben maradtak négy dolgot tehetnek: imádkozhatnak, alamizsnát adhatnak, böjtölhetnek és misét mondhatnak. A Pelbártnál szereplő tételes, táblázatban közölt szertartásmagyarázat szempontjai közül a következőket találjuk meg Beleth szövegében. (2. táblázat)

Iohannes Beleth

campanae	<i>ut populus audiens oret pro eo</i>
aqua benedicta	ne ad corpus daemones accedant, qui multum timent aquam benedictam
thus	propter foetorem corporis removendum
Per septem ergo dies mortuis nostris officia facimus	ut ad sabbatum animarum citius valeant pervenire Propter septenarium animae et corporis. Anima enim tres habet vires: rationabilitatem, concupiscibilitatem, irascibilitatem. Corpus vero ex quattuor elementis constat. Ut ergo peccata, quae homo commisit per haec septem, deleantur.
Tricenarium	Ter decem triginta faciunt. Per ter Trinitatem, per decem decalogum intelligimus. <i>Tricenarium igitur mortuis ideo facimus, ut quod in observatione decem praeceptorum contra Trinitatem peccaverunt, eis Dei misericordia condonetur.</i>

2. táblázat

Bár Beleth valamennyi Pelbárt által is említett momentumra utal, de nem mindegyikhez fűz magyarázatot, ezért a szövege alapján összeállított táblázat szükségszerűen kevesebb elemet tartalmaz, mint Pelbárté. Magyarázatai bizonyos esetben nem is hordoznak allegorikus jelentést, így például említi a halottakért mondott miséket, alamizsnáskodást és imákat, de ezekhez nem fűz magyarázatot. A gyertyák mise keretén belül való használatára is csak utal,³² a tömjén alkalmazását pedig a bomló test bűzének elűzésével indokolja. A szenteltvíz itt, Pelbárttól eltérően, az ördögök elűzését szolgálja. A haláleset évfordulóján mondott miséről nem beszél, ugyanakkor a negyvenedik, ill. ötvenedik napon való megemlékezésről allegorikus értelmezést is közöl.³³ Említi a halottakért végezhető kilencedet is, mely a léleknek a kilenc angyali kar

³¹ *Uo.*, 309.

³² *Uo.*, 318.

³³ *Uo.*, 313.

közé érkezését szimbolizálja, de mivel ez a szokás olyan népektől ered, akik a kilencedik napon helyezik sírba halottaikat, ezért ezt elutasítja.³⁴ A hetedik napon mondott imát másként értelmezi, mint Pelbárt, mert a lélek három képességével és a testet alkotó négy elemmel hozza összefüggésbe, és így a test és lélek által elkövetett bűnök jelölőjévé válik. A harmincadik napon végzett megemlékezést ugyanabból a számmisztikai megközelítésből magyarázza, mint Pelbárt. A harangozást illetően azt is fontosnak tartja, hogy a hívek ebből megtudhatják, hogy kit temetnek, mivel a nőknek kétszer, a férfiaknak háromszor harangoznak, míg a klerikusoknak annyiszor, ahány egyházi rendet viseltek.³⁵ A két szövegmagyarázat közti különbség oka, hogy Beleth szövege, mivel más műfajt is képvisel, más logika szerint építkezik, mint Pelbárté, ő a szertartás egészéről beszél, sokkal részletesebben, mint a prédikátor, így olyan momentumokhoz, esetenként liturgikus szövegekhez fűz magyarázatot, amit viszont Pelbárt nem is szerepeltet.

Sicardus Cremonensis *Mitræle* című művében Belethez nagyon hasonló szempontok szerint, de kevésbé részletesen foglalkozik a temetésre vonatkozó szabályokkal, illetve a temetés szertartásával. A temetkezés helyével kapcsolatban foglalkozik az egyházi temetésből, egyházi temetőből kirekesztettek felsorolásával. A zsidók és pogányok mellett említi a halálos bűnbán, bűnbánat nélkül elhunytakat, rablót, házasságtörőt, lovagi tornán vagy jogtalan háborúban elesett katonát, eretneket, kiközösítettet, öngyilkost, akiket úgy kell eltemetni, mint a szamarat.³⁶ Sicardus a labdajátékot játszókkal mellett a játékkerékkel játszókat, táncolókat és fürdőzőket is eltemethetőnek tartja hirtelen haláluk esetén, mivel – bár olyat tettek, amit nem lett volna szabad – viselkedésükkel nem ártottak senkinek.³⁷ Véleménye figyelemreméltónak mondható a szabadidő eltöltésére, különösen a táncra vonatkozóan, amiről a prédikátorok vagy

³⁴ *Uo.*

³⁵ *Uo.*, 317. Nők és férfiak megkülönböztetésével kapcsolatban szinte közhelyszerűen hangzik el a bűnbeesés, az Istentől való elszakadás problémája, amely liturgikus rendelkezések esetén is hivatkozási ponttá vált a középkor folyamán. Erről: Megan MCLAUGHLIN, *Women and men = Christianity in Western Europe c. 1100 – c. 1500.* ed., Miri RUBIN, Walter SIMONS, Cambridge – New York, Cambridge University Press, 2009 (Cambridge History of Christianity, 4), 187–199.

³⁶ SICARDUS, *i. m.*, 674. A liturgiakommentárok szívesen használják a *Jeremiás könyvből* származó kifejezést az egyházi temetésből kirekesztettek elföldelésének jelölésére. Vö. Ier 22, 19: „Sepultura asini sepelietur, putrefactus et projectus extra portas Ierusalem.” A kifejezés Belethnél is megjelenik, ld. BELETH, *i. m.*, II, 309.

³⁷ SICARDUS, *i. m.*, 674–675.

gyóntatói segédkönyvek igen szigorúan, a halálos bűnök között nyilatkoznak.³⁸ Hozzáteszi azonban, hogy egyesek szerint a temetésnek zsoltárok és szertartás nélkül kell történnie, de ezzel kapcsolatban nem foglal állást. A *Mitrare* Belethez hasonló álláspontot képvisel a szülés közben elhunyt anyákkal és gyermekükkel kapcsolatban.³⁹

A temetés helyét illetően Sicardus is hangsúlyozza, hogy bizonyos esetekben nem lehet temetőben elhelyezni az elhunytakat. A tengeren történt haláleset kapcsán megjegyzi, hogy érdemes az elhunyt mellé pénzt is tenni, hogy ha esetleg valaki megtalálja a tetemet, legyen miből földbe temettetnie. Belethtel azonos álláspontot képvisel abban is, hogy az elhunyt feje mellé keresztet tegyenek, és lábbal keleti irányba helyezték el.⁴⁰ A holttestről való gondoskodáshoz Sicardusnál is hozzátartozik a test megmosdatása, a haj megnyírását és a borotválást azonban csak a klerikusok esetén hangsúlyozza.⁴¹ A *Mitrare* szövegében is megtalálhatók a temetés Pelbártnál magyarázott momentumai, de szintén Belethez hasonlóan nem épülnek a prédikátoréhoz hasonló rendszerré. (3. táblázat)

Sicardus Cremonensis

<i>campanae</i>	<i>ut populus audiens oret pro eo</i>
<i>aqua benedicta</i>	<i>propter illusiones daemonum</i>
thus	propter foetorem vitandum
	ad ostendendum, quod mortuis prosit <i>auxilium orationum</i>
<i>septenarium</i>	ut ad animarum perveniat sabbatismum
	ut eis dimittatur universitas delictorum, septenarius etenim universitatis est numerus, quia totum hominem comprehendit, anima enim tres habet vires, rationabilitatem, concupiscibilitatem, irascibilitatem, corpus autem quattuor elementa vel quattuor humores.
	Intercedimus pro peccatis, quae mente commisere et corpore.

³⁸ A táncról ld. BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi: A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata*, Bp., Universitas, 2007 (Historia Litteraria, 23), 413–439; Constant J. MEWS, *Liturgist and Dance in the Twelfth Century: The Witness of John Belet and Sicard of Cremona*, Church History, 2009, 512–548.

³⁹ SICARDUS, *i. m.*, 675.

⁴⁰ *Uo.*

⁴¹ *Uo.*, 671.

<i>tricenarium</i>	ut per decem praeceptorum observationem perveniant ad sanctae Trinitatis perfruitionem
	<i>ut per orationes emendetur, quod in fide Trinitatis et opere decalogi deliquere</i>
<i>anniversarium</i>	ut de annis calamitatis perveniatur ad annum aeternitatis
	Sicut anniversarium sanctorum celebramus ad ipsorum honorem et nostram utilitatem, <i>sic etiam defunctorum ad ipsorum utilitatem et nostram devotionem, sperantes eos aliquando ad sanctorum consortium transituros.</i>

3. táblázat

Sicardus magyarázatai lényegében megegyeznek Belethével, ám itt már megjelenik a tömjénezéssel kapcsolatban a szertartás allegorikus értelme, valamint a szerző kitér az elhalálozás évfordulóján történő megemlékezésre is, melyről ugyanolyan értelemben beszél, mint Pelbárt. A halálesetet követő kilencedet Belethez hasonló érvek mentén elutasítja,⁴² a negyvenedik és ötvenedik napon történő megemlékezésről tőle némileg eltérő magyarázatot közöl.⁴³ Mindezek mellett még a századik napon való megemlékezés gyakorlatát is ismeri.⁴⁴ A szenteltvíz alkalmazása nála is az ördögök távoltartására szolgál, ami eltér Pelbárt felfogásától. Beleth és Sicardus szövegeinek összehasonlítása alapján úgy tűnik, Sicardus jobban ragaszkodik az esetenként többféle allegorikus magyarázat alkalmazásához, aminek köszönhetően Pelbárt szövegével is több kapcsolódást mutat.

Guillelmus Durantus *Rationalj*ának mondanivalója a holttestet megillető gondoskodásról összecseng mindazzal, amit az előző két liturgiakommentárból is megtudhattunk,⁴⁵ ám nem beszél az egyházi temetéstől megfosztottakról, sem általában a temetés helyéről. A szöveg az elhunytakat megillető liturgikus szertartások értelmezése mellett igen részletesen foglalkozik a szuffragiumoknak, az imák, alamizsna, böjt és misék, lelkek megmentésében betöltött szerepével. A rítus liturgikus szövegeinek elemzéséből bontakozik ki annak megállapítása, hogy a temetési szertartáshoz alapvetően a szomorúság illik.⁴⁶ A

⁴² *Uo.*, 666–667.

⁴³ *Uo.*, 667.

⁴⁴ *Uo.*

⁴⁵ Durantus is hangsúlyozza a holttest megmosdatását és felöltöztetését, a lábak keletre tájolását, azok esetében pedig, akiket nem temetőben hantoltak el, a fej mellett egy kereszt elhelyezését. DURANTUS, *i. m.*, III, 98–100.

⁴⁶ *Uo.*, 95.

Rationale szövege alapján elkészített táblázatból jól látható a szertartás egyes momentumainak, eszközeinek eddigiekkel lényegében megegyező értelmezése azzal együtt, hogy Durantus lehetőleg több értelmezési lehetőséget közöl. (4. táblázat)

Durantus

<i>campanae</i>	<i>ut populus hoc audiens oret pro illo</i>
<i>aqua benedicta</i>	ne daemones ad corpus accedant
<i>thus</i>	propter foetorem corporis removendum
	ut defunctus Creatori suo acceptabilem bonorum operum intel- ligatur obtulisse
	ad ostendendum, quod <i>defunctis prosit auxilium orationis</i>
<i>septenarium</i>	ut defunctus ad sabbatum aeternae quietis citius valeat pervenire
	<i>ut ei remittantur omnia peccata, quae commisit in vita, quae per septem dies ducitur</i>
	Propter septenarium animae et corporis; anima enim tres vires habet, videlicet rationabilitatem, concupiscibilitatem, irascibili- tatem; corpus vero ex quattuor constat elementis; ut ergo pecca- ta, quae homo per hoc septenarium commisit, deleantur.
	Sicut filii Iacob defuncti fleverunt per septem dies, ita et Ecclesia pro suis defunctis celebrat officium septem diebus.
<i>tricenarium</i>	Filii Israel tot diebus fleverunt Moysen et Aaron.
	Ter decem faciunt triginta: per ter enim Trinitatem, per decem vero decalogum intelligimus. <i>Tricenarium igitur mortuis faci- mus, ut quod in observatione decalogi seu praeceptorum Christi et contra Trinitatem peccaverunt, eis Dei miseri- cordia condonetur.</i>
	Quia numerus lunae triginta diebus perficitur, ideo trigesima die vel triginta diebus fit mortuis officium, ut opera eorum coram Deo esse plena intelligantur.
<i>anniversarium</i>	ut defuncti de annis calamitatis perveniant ad annos aeternitatis
	<i>Sicut sanctorum anniversarium ad ipsorum honorem et nos- tram utilitatem celebramus, sic et anniversarium defuncto- rum ad ipsorum utilitatem et nostram devotionem.</i>
	Dies anniversarii pro defunctis ideo repetitur, quoniam, secun- dum Augustinum, qualiter sit eis in alia vita, nescimus, et melius est ut eis supersit beneficium nostrum, quam desit.

4. táblázat

A harangozás különféle módjairól műve egy korábbi fejezetében beszél részletesen, ahol a Sicardusnál is megismert szempontokat ismétli a nőkre, férfiakra és klerikusokra vonatkozóan. Azt is hozzáteszi, hogy a halál beálltakor, a menet templomba vonulásakor, valamint a sírhelyhez haladásakor kell szólni a harangoknak.⁴⁷ A szenteltvíz a két korábbi szerzőhöz hasonlóan az ördögök elűzését szolgálja, míg a tömjén használatának harmadik értelmeként az elhunyt jócselekedeteit említi meg a *Rationale*. A heted magyarázatok megjelenik a Pelbártnál is szereplő értelmezés, a hetenként elkövetett bűnök sora, és ószövetségi előképet is szerepeltet, ahogy a harmincad esetében is. Ez utóbbi a Pelbártnál és a két fenti szerzőnél is alkalmazott számkombinációra épül. Új elem a Hold járására való utalás. Az évenkénti megemlékezés értelme összhangban van Sicardus és Pelbárt felfogásával. Durantus is ismerteti a temetés negyvenedik és ötvenedik, valamint századik napján szokásos megemlékezéseket, ezeket Sicardussal azonos módon értelmezi,⁴⁸ sőt további lehetőségekkel egészíti ki.⁴⁹

A bemutatott liturgiakommentárok a temetési szertartás egészét értelmezik, így szövegeikből többnyire kiemelhetők a Pelbártnál megtalálható momentumok és ezek értelmezési lehetőségei. Fontos megjegyezni azonban, hogy amiről Pelbárt beszél, az nem feltétlenül azonos hangsúllyal jelenik meg a liturgiakommentárokból, például a gyertyák alkalmazására csak egyetlen utalást találhatunk a vizsgált szövegekben, míg Pelbártnál ez az első helyen szerepel. A halottakért végzett szuffrágiумokról a kommentátorok mind szót ejtenek, de ezek nem válnak egy allegorikus értelmezés részévé, lényegében jelentőségüket hangsúlyozzák. A halott felöltöztetése is inkább a holttestet megillető gondoskodás részét képezi, maga a ruha sem hordoz azon túl jelentést, hogy adott esetben kifejezi az elhunyt státuszát. Egészében véve megállapítható, hogy a liturgiakommentárok a prédikációirodalom egyfajta forrásvidékeként orientálják a temetkezésről való gondolkodás alapvető témáit, Pelbártnak a szertartásra vonatkozó allegorikus értelmezése követi a liturgiakommentárok látásmódját és módszerét, de azoktól eltérő, önálló elképzeléseket sejtető magyarázatot közöl.

⁴⁷ *Uo.*, 56.

⁴⁸ *Uo.*, 88–89.

⁴⁹ A temetést követő három napon, illetve a harmadik napon, valamint a hatvanadik napon történő megemlékezésekre tesz utalást. *Uo.*, 87–89.

Hogy mennyiben tekinthető ez a szövegalkotási eljárás egyéni leleménynek, arra rávilágít a kortárs sermonariumok vizsgálata.⁵⁰

A halottak napi prédikációk sorát végigolvasva megfigyelhetjük, hogy a téma igen nagy választási lehetőséget biztosít a prédikátorok számára, és jellemző, hogy a szerzők leginkább a halál mibenlétével, a Purgatóriummal, az ott szenvedő lelkek büntetésével és nekik nyújtható segítség lehetőségeivel foglalkoznak, és csak a prédikációk kisebb része érinti kimondottan a temetési szertartását, ám Pelbártnál jóval kisebb terjedelemben és hangsúllyal foglalkoznak a témával. Mivel a halottak emlékére szánt prédikációk igen nagy szövegtömeget képeznek, így az áttekinthetőség kedvéért a következőkben csak azon szerzők szövegeit emelem ki, melyek az összehasonlítás szempontjából jelentőséggel bírnak.

Annak ellenére, hogy Jacobus de Voragine kilenc beszédet kínál a halottakról való emlékezés ünnepére, közülük csak az elsőben jelenik meg némi liturgikus utalás. A sermo a halálról való folytonos gondolkodás hasznosságát taglalja, mely lehetővé teszi a hívek számára, hogy felkészüljenek saját halálukra. Az életből való távozás gyötrelmes folyamatának érzékeltetésére a prédikátor az út metaforáját használja, ehhez a képhez illeszti a haldokló által végzett utolsó szentáldozás, az ún. viaticum, szent útravaló fontosságának hangsúlyozását és magyarázatát. Az út négy tulajdonságának megfelelően a viaticum négy értelemben jelenik meg: a hosszú úton felfrissülés, a veszélyes úton a támadásokat elhárító öklöző, a homályos úton fényes lámpa, a bizonytalan úton pedig vezető.⁵¹ A beszéd folytatásában nem esik szó a halotti szertartás egyéb elemeiről, a szöveg a halálról való gondolkodás üdvös voltának kifejtésével folytatódik.

⁵⁰ Az összehasonlítás alapjául az 1500 körül megjelent, a szerző számára alapos okkal feltételezhetően hozzáférhető nyomtatott prédikációs segédkönyvek anyaga szolgál, melyhez a hozzáférést alapvetően a korszak anyagát széleskörűen feldolgozó „Verteilte Digitale Inkunabelbibliothek” honlap biztosítja. <http://inkunabeln.ub.uni-koeln.de/> (Az utolsó letöltés ideje: 2013. 08. 31.) Vö.: BÁRCZI Ildikó, *Humanizmus és egyházi műveltség: Ferences prédikációszerzőink reflexiói*, Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei, 2011, 312. Bizonyos esetekben a Münchener Digitalisierungszentrum honlapjáról elérhető szövegeket is felhasználtam. Ld. http://www.muenchenerdigitalisierungszentrum.de/index.html?c=digitale_sammlungen&l=en (Az utolsó letöltés ideje: 2013. 11. 31.) Az összehasonlításban tehát figyelembe veszem olyan szerzők munkáit is, akik nem Pelbárt korában alkottak, de műveik nyomtatott változatai igen elterjedtek voltak, és ennek köszönhetően kortárs anyagként tekinthetünk szövegeikre. A forrásjelölésekben az ősymotatvány digitális kiadásainak oldalszámait adom meg a könnyebb visszakereshetőség érdekében.

⁵¹ JACOBUS DE VORAGINE, *Sermo I. de commemoratio animarum*, 368.

Franciscus de Mayronis három halottak napi beszédének néhány részlete hozható összefüggésbe a Pelbártnál megjelenő témakörökkel. A harmadik beszéd, melynek fő témája a halálról való gondolkodás üdvös volta, tizenkettedik artikulusában tér ki a szuffragiumok tárgyalására, megnevezi fajtáit, melyeket az élők végezhetnek elhunyt szerettük lelkéért, de mindez nem a temetés szertartásához kapcsolva jelenik meg a beszédben, csupán a hívek lelki haszna szempontjából.⁵² A második sermo kilencedik pontja hangsúlyozza a haldokló számára nyújtható utolsó szentségek, a gyónás, szentáldozás, utolsó kenet és lélekajánlás jelentőségét, itt is anélkül, hogy ezek bármiféle összefüggő liturgiamaғыarázat részét képeznék.⁵³ A három beszédet követő traktátusban azonban található egy utalás a temetési szertartás elemeire, illetve ezek lelki értelmezési lehetőségére. Az elmélkedés tizedik artikulusában a temetést kísérő külsőségeknek a halott lelkére gyakorolt hasznát vizsgálva a szerző Dionüsziosz Areopagitészre hivatkozva említi, hogy a harangozás, a gyertyák, a szenteltvíz, tömjén és a kereszt mind valamiféle lelki tartalomra utalnak, ám ezek kifejtése elmarad. A szerző azt taglalja a továbbiakban, hogy milyen esetekben nem ér semmit az ünnepélyes rítus.⁵⁴ A traktátus szövegének utalása úgy fogalmaz, mintha a szertartás eszközei és gesztusai valamiféle közismert spirituális jelentéssel rendelkeznének. A liturgiamaғыarázatnak a sermók helyett a traktátusban való szerepeltetése arra utal, hogy a szerző nem tekinti a halálról való beszéd szerves részének a téma felvetését.

Petrus de Palude négy halottak napi beszédéből a második a Purgatórium és a purgatóriumi szenvedés mibenlétét tárgyalja. A beszéd első divíziója hangsúlyozza, hogy a Purgatórium a büntetés helye, méghozzá a kemény büntetésé. E megállapításból kiindulva, Durantusra hivatkozva rövid liturgiamaғыarázatot közöl, ami azonban más jellegű, mint amit Pelbártnál látunk. Petrus de Palude a halottakért mondott mise néhány elemét, pontosabban bizonyos elemek hiányát magyarázza: elsőként a *Gloria* elhagyására utal, mivel az elhunytak nincsenek a dicsőség állapotában, majd a békecsók hiányát említi, aminek az oka, hogy a béke helyett már nyugalomra van szükségük, ezért szerepel a misében a *Requiem aeternam* kezdetű introitus. Az evangélium felolvasásakor nem égneк gyertyák és a pap nem csókolja meg a könyvet, mivel a holtak még nincsenek az Istennel való teljes barátság állapotában, sem a teljes világosságban, ezért hangzik fel az örök világosság kívánsága, szintén az említett

⁵² FRANCISCUS DE MAYRONIS, *Sermo III de omnium defunctorum*, 301.

⁵³ *Uo.*, 297.

⁵⁴ *Uo.*, 307.

introitusban.⁵⁵ Ezután folytatódik a prédikáció gondolatmenete a purgatórium-beli tűz jellegének bemutatásával. Látható, hogy a liturgiagramagarázat ebben az esetben a Purgatóriumról szóló tanítást támasztja alá, annak mintegy teológiai tartalmát hitelesíti a liturgikus gyakorlatra történő hivatkozással. Elgondolkodtató, hogy, míg Pelbártnál a gyertyák jelenlétét, addig itt a gyertyák hiányát támasztja alá ugyanazon idézet, és lényegében azonos szertartásról beszélve egyik szerző a hiányt, míg a másik a tárgy igen hangsúlyos alkalmazását emeli ki.

Johannes Herolt halottak napi beszédében az elhunyt lelkek túlvilági sorsával, különösen a purgatóriumi lelkek állapotával foglalkozik. A tanítás lényeges pontja az ott szenvedőknek nyújtható vigasztalási lehetősége kifejtése. Vigasztalás származhat az angyaloktól is, de Herolt sermójában az emberi tevékenységre, köztük a szuffrágiumokra összpontosít. Tizenöt, általa szuffrágiumnak nevezett tényezőt sorol fel, melyek a purgatóriumi szenvedést enyhítik. E tizenöt elem részben párhuzamba állítható Pelbárt beszédének liturgiagramagarázatával, mivel Herolt a szuffrágiumok között sorolja fel a temetési szertartás bizonyos alkotóelemeit, melyekhez magyarázatot is fűz. Az összehasonlíthatóság érdekében Herolt magyarázatát táblázatba rendezve mutatom be. (5. táblázat)

Johannes Herolt

<i>candelae accensae</i>	<i>Homini morienti datur candela ad manum, ut ipse Christus, qui est vera lux, eas de tenebris eripiat et sua aeterna luce illuminet.</i>
	Circa feretrum locantur quattuor candelae, ut Deus ignoscat huic homini defuncto quicquid peccavit cogitatione, locutione, opere et omissione.
<i>thus</i>	<i>In hoc desiderandum est, ut Deus velit illam animam eripere a foetore Purgatorii.</i>
	Sicut fumus ascendit de thure accenso, sic devotio nostra ascendere dicitur in caelum.
<i>aqua benedicta</i>	Sicut ardor ignis praesentis temperatur per aspersionem aqua, sic ardor ignis Purgatorii temperetur huic animae mediante <i>rore caeli gratiae et misericordiae.</i>
panis et vinum	ut Deus velit cibare illam animam esurientem et potare illam animam sitientem

⁵⁵ PETRUS DE PALUDE, *Sermo II. de animabus defunctorum*, 564.

orationes	ut ad modum captivorum, qui per se non possunt se ipsos per praeces suas liberare, ut et aliorum praeces absolvantur
oblaciones	ut a debitīs, quibus apud Deum obligatae sunt absolvantur
sancti interpellantes	nuntii, amici regis omnipotentis
ieiunia, afflictiones et genuum flectiones	Sicut unum membrum aliquando atteritur vel vulneratur ut alterum sanetur. Sicut in uno membro fit minutio, ut in alio membro fiat aegritudinis alleviatio.
debita post se relicta solvere	–
opera misericordiae	–
testamenta relicta persolvere	–
poenitentiae implere	Ut eo minus haberent in Purgatorio exsolvere.
vota solvere	–
pro iniuriis et offensis defunctorum orare	–
<i>Celebrationes missarum</i>	Hoc est maximum et principalissimum suffragium animarum.

5. táblázat

A táblázatból látható, hogy a szöveg csak részben tekinthető magyarázatnak, a kilencedik ponttól lényegében csak egyszerű felsorolás. Mint liturgiama-gyarázat sem minden esetben követi a megszokott allegorizáló módszert, a prédikátor helyenként szívesebben alkalmaz hasonlatokat, hogy azokkal világítsa meg egy-egy gesztus jelentőségét. A temetési szertartás liturgiájából Herolt Pelbárttal megegyező értelmezéssel emeli ki a gyertyák, a tömjén és a szenteltvíz jelentőségét. A gyertyák konkrét használatára is utal, a haldokló kezében és a halottvívő állványon különböző jelentéssel rendelkeznek. A liturgiama-gyarázatokban a holttest rossz szagának elűzését szolgáló tömjén Heroltnál és Pelbártnál már egyaránt a purgatórium bűzére vonatkoztatva jelenik meg, a szenteltvíz harmat metaforája is azonos a két szerző esetében. Míg Pelbárt összefoglalóan beszél a misék és az alamizsnálkodás jelentőségéről, addig Herolt külön kiemeli az imának, a szentek közbenjárásának, a böjtnek és általában a testi igénybevételnek, köztük a liturgiához tartozó térdhajtásnak a jelentőségét. A két szerző szövege közti különbség abból fakad, hogy míg Pelbárt kimondottan a temetési szertartás bemutatására koncentrál, addig

Johannes Herolt célja, hogy minél részletesebben mutassa be mindazokat a cselekményeket, melyek az elhunytak túlvilági jólétét elősegíthetik. A felsorolásnak tehát olyan tevékenységek is részévé válnak, melyek Pelbártnál önálló témakörként jelennek meg, így az elhunyt végrendeletének végrehajtása, valamint az életében be nem fejezett tetteinek, penitenciáinak, fogadalmainak, adósságainak rendezése. A halál miatt elmaradt kötelezettségek elrendezésének a jelentőségére egy Pelbárt által is idézett exemplummal világít rá Johannes Herolt. A történet szerint egy nemes férfi halála után megjelenik szolgájának, kezein és lábain tüzes patkókkal, azzal a kéréssel, hogy felesége adja meg adósságát a kovácsnak, mert az enyhítené purgatórumi szenvedéseit. A szolga értesítésére az asszony eleget tesz férje kérésének. A tettet újabb látomás követi, ekkor már a feleségének jelenik meg, egy tüzes kádban lekötozve, akit arra kér, hogy oldja el láncait, majd elmagyarázza, hogy ilyen szabadulást jelent számára adósságának rendezése, végül a mennybe távozik.⁵⁶ Az exemplum rövidebben és nemes helyett egy katonát említve Pelbártnak a halottak napjára írt negyedik beszédében jelenik meg, melyet a szerző teljes egészében a szuffrágiumok és végrendeletek tárgyalásának szentel.⁵⁷ Látható, hogy az eddig vizsgált sermók gondolatvilágához képest Johannes Herolt beszéde mutat leginkább hasonlóságot Pelbárt szövegével, mivel a liturgikus eseményből részben azonos mozzanatokot emel ki azonos értelmezéssel, még ha a liturgia-magyarázat más gondolatmenet, a szuffrágiumok tárgyalásának részeként és nem önálló egységként jelenik is meg a beszédben.

Bár a temetés és halottakat megillető kegyelet alapvetően a halottak napi beszédek témavilágába illeszkedik, ebben az esetben is találhatunk kivételt, olyan szerzőt, aki a liturgikus év más időpontján foglalkozik a kérdéssel. Robertus Caracciolus a nagyböjt negyedik, ún. „Laetare” vasárnapjára három beszédet szán, a második beszédében a napi evangéliumból kiindulva a kenyérszaporítás jézusi cselekedetét állítja példaként a hívek elé.⁵⁸ A prédikátor szerint a keresztényeknek is gondoskodniuk kell a szükségét szenvedőkről, köztük az elhunytakról.⁵⁹ Kissé ellentmondásosnak tűnik, hogy épp nagyböjt azon vasárnapján veszi elő Caracciolus a témát, amikor az Egyház a szigorú böjt

⁵⁶ HEROLT, *i. m.*, *Sermo de animabus (CLX)*, 480.

⁵⁷ PA 089 (G). A miles kifejezést ugyanakkor Pelbárt is használhatja ’nemes’ értelemben.

⁵⁸ Joh 6, 1–14.

⁵⁹ Robertus CARACCIOLUS, *Sermo XLVII: De quietate, quam vivi exhibere debent mortuis ac defunctis*, 332.

idején némi örömet enged meg magának,⁶⁰ ám az elhunytakkal szemben tapasztalható kegyetlen viselkedés miatt fontosnak tartja, hogy az embertársak iránti kegyes cselekedetek (pietates) közül épp ennek szenteljen egy beszédet.⁶¹ A sermo három divíziója három témát jár körül, a temetés, a végrendeletek és a szuffrágiumok gyakorlatát, vagyis épp azokat a témaköröket, amelyek a halottak napi beszédek szokásos témái közé tartoznak.⁶² Bár a sermóban nem szerepel liturgiamagyarázat, Robertus Caracciolus kérdésfelvetései több ponton párhuzamba állíthatók Pelbárt beszédének témaköreivel. A temetéssel kapcsolatban az itáliai szerző három kérdésre keresi a választ. Elsőként arra, hogy szükséges-e a halottakat eltemetni, másodsor, hogy használ-e az elhunytaknak az egyházi temetés, harmadszor, hogy a halálos bűnben elhunytakat tilos-e eltemetni.⁶³ Az első kérdés Pelbártnál is hasonlóan merül fel, és a rá adott válaszok, vagyis a feltámadásba vetett hit, a holttest félelmetes látványa, valamint a temettetők érdemszerzésének lehetősége is azonosságot mutatnak,⁶⁴ mindezek Pelbártnál az életben maradtak szempontjából indokolják a szokás létjogosultságát. Robertus Caracciolus igen sok antik és ószövetségi példával igazolja a temetés szokásának jelentőségét, és többek között azt a Simonides költőről szóló exemplumot is szerepelteti, amit Pelbárt is idéz. A továbbiakban is azonosságokat figyelhetünk meg, amikor Robertus Caracciolus a halottak szempontjából beszél a temetés hasznosságáról, azt állítva, hogy a szertartás biztosítja a jelenlévők, laikusok és klerikusok imáit, az egyházi temető pedig a szentek közbenjárását.⁶⁵ Ezután tér rá, ahogy Pelbárt is, azokra az esetekre, amikor ártalmas az egyházi temetés, vagyis az abból kirekesztettek felsorolására, melynek sorrendje és az abban szereplő bűnösök egy kivételtől eltekintve egyezést mutatnak a Pelbárt beszédében szereplőkkel.⁶⁶ E kivétel az Osvát szövegében már említett, vagyonnal rendelkező szerzetes. A prédikátor a felsorolás végén jelzi is, hogy még lehetne említeni különféle eseteket, de úgy

⁶⁰ A „Laetare” vasárnap a mise introitusának kezdő szaváról, „Laetare Ierusalem”, kapta nevét. Az öröm jelei a liturgikus külsőségek, így a ruhák, valamint az orgona használatában is megnyilvánultak. RADÓ Polikárp, *Enchiridion liturgicum complectens theologiae sacramentalis et dogmata et legesuxta novum codicem rubricarum*, Roma, Herder, 1961, II, 1164.

⁶¹ CARACCIOLUS, *i. m.*, 332.

⁶² *Uo.* „Prima dicitur sepulturae exhibitio; secunda testamentorum exsecutio; tertia suffragiorum communicatio.”

⁶³ *Uo.*

⁶⁴ *Uo.*

⁶⁵ *Uo.*

⁶⁶ *Uo.*, 335.

véli, hogy a népnek ennyi elég, a klerikusokat és tanult híveket pedig a megfelelő egyházjogi rendelkezések tanulmányozására biztatja.⁶⁷ E témakörhöz kapcsolja röviden a szertartást kísérő pompa kérdését, melyre a szintén Pelbártnál is szereplő magyarázatot adja.⁶⁸ Látható, hogy amikor Caracciolus sermóját vizsgáljuk, akkor a pelbárti sermo egyik forrásánál járunk. A két szövegrész gondolatmenetének egyezései alapján megállapítható, hogy Caracciolus nagybőjt negyedik vasárnapjára írt prédikációjának első divíziója meghatározó Pelbárt halottak napi beszéde szempontjából. A Caracciolus-sermo másik két divíziója, a végrendeletek és a szuffrágiumok tárgyalása Pelbártnál külön prédikáció témájává válik. Az itáliai szerző ugyanezen vasárnapra írt harmadik beszédében folytatja a halottakkal kapcsolatos téma tárgyalását, ott a Purgatóriummal foglalkozik, illetve ezzel összefüggésben a bűnbánattal, ami talán már közelebb áll a nagybőjt szellemiségéhez.

A prédikációk összehasonlítása alapján megállapítható, hogy a temetés szertartásának és körülményeinek bemutatása nem nevezhető a halottak napi prédikációk legjellegzetesebb témájának.⁶⁹ Ha azonban a prédikátorok szóba hozzák a szertartást, akkor is inkább az elhunytaknak nyújtható szuffrágiumok között szerepeltetik. A prédikációkban megjelenő liturgiama­gyarázatok nem is azonos típusúak: van, ahol a halottakért mondott mise, máshol a szent útravaló magyarázata jelenik meg, mint Jacobus de Voragine és Petrus de Palude esetében. Bár találunk néhány beszédet, ahol legalább az említett eszközök és elemek részben egyezést mutatnak Pelbárt szövegével, a magyarázat vagy hiányzik, így Franciscus de Mayronisnál, vagy a szerző, Johannes Herolt, Pelbárttól eltérő koncepciót követ és nem kimondottan a rítus értelmezésére törekszik. Vagyis a temetés­magyarázatnak nem rögzül a prédikációirodalomban egy egységes típusa, amely a halottak napi beszédek jellemző elemévé válhatna, sőt esetenként szóba sem kerül, hisz most csak azokról a sermókról esett szó, amelyek legalább ilyen mértékben foglalkoznak a temetés témájával. Mindezek alapján megállapítható, hogy Pelbárt jórészt egyéni koncepciót követ, amikor

⁶⁷ *Uo.*, 336.: „Sunt et alia multa circa hanc materiam, quae ideo dimittimus, quia non est necessarium, ut populus praedicentur. Sacerdotes autem et curati, quia talium debent habere scientiam, videant **titulum de sepulturis li. III. et VI. Decretalium.**”

⁶⁸ *Uo.* „Pompa exsequiarum si fiat secundum consuetudinem patriae et non cum nimio excessu, non est reprehensibilis. Quinimmo facit ad consolationem vivorum et sublevationem spei ad resurrectionem futuram.”

⁶⁹ Egyéb liturgiama­gyarázatok, így például a liturgikus tér vagy épp a templomszentelés szertartásának magyarázata a templomszentelés ünnepére írt beszédek állandósult témái közé tartoznak.

külön beszédet szentel halottak napi beszédei között a temetés szokásának és a rítus magyarázatának, melyhez a vizsgált szerzők közül felismerhetően Johannes Herolt és Robertus Caracciolus beszédei szolgálhattak példaként, valamint feltételezhetjük liturgiakommentárok használatát is, mivel a halál után a hetedik, harmincadik napon és a haláleset évfordulóján való megemlékezés magyarázatát a prédikátorok nem, míg a liturgiakommentárok rendszeresen hangsúlyozzák és értelmezik. Bár Pelbárt e vizsgált beszédében hivatkozik Sicardus Cremonensis *Mitraléjára*, látható, hogy a szertartás értelmezésének egésze nem származhat a tekintélyként megjelölt szerzőtől.

A fenti vizsgálódás ugyanakkor nagyobb összefüggésben arra is felhívja a figyelmet, hogy a prédikátorok kompilációs technikájának tanulmányozása során nem érdektelen, ha a liturgikus szövegeket és liturgiakommentárokat is figyelembe vesszük mint sajátos szövegcsoporthoz, hiszen jelentőségénél fogva meghatározó részét képezi annak a szöveguniverzumnak, amelyből a tematikus sémát kompiláló prédikátor a mondanivalóját alátámasztó szövegrészeket kiemeli.

LOVAS BORBÁLA

Hozzátenni vagy elvenni?

Enyedi-prédikációk másolatai és azok kompilációs jegyei

Enyedi György unitárius püspök¹ magyar nyelvű prédikációival foglalkozó, a kompiláció körébe tartozó kérdéseket² új megvilágításba állító részleteket ismertetek az alábbiakban.³ Az új adatok bemutatása során a következő kérdésekre keresem a választ: Hogyan húzható meg a másolás és a kompiláció közötti választóvonal olyan prédikációk esetében, melyek nyomtatott formában nem jelentek meg, ezen felül sem szerzői kézirat, sem abból igazolhatóan változtatás nélkül készült másolat nem áll rendelkezésünkre? Hogyan értelmezhetjük a másolók által való szerkesztéseket a struktúrában belül és kívül, és mit mutatnak meg e részletek a 17. századi aktív prédikátori gyakorlatból és a szövegörökítés stratégiáiból?

Első lépésként a korpuszt összetartó struktúra jellemzőit vázolom, valamint azokat a jegyeket említem, amelyek mentén ezeket megkérdőjelezhetjük. Céлом, hogy az egységesség illúzióját megszüntetve egy élő és változó szöveg-együttest mutassak be.

Kutatásom kiindulópontja egy kétdimenziós háló, mely kétszázötvenhárom számozott szemet, Enyedi beszédeit tartalmazza. Ez az ideális gyűjtemény az adatok alapján a püspök halála után egy évvel már létezett és használatban volt.

¹ Életéről bővebben ld.: J. KÁLDOS, M. BALÁZS, *Bibliotheca dissidentium, 15: Ungarländische Antitrinitarier, II: György Enyedi*, Baden-Baden, Bouxwiller–Koerner, 1993 (Bibliotheca Bibliographica Aureliana, 134), 11–18; ENYEDI György *válogatott művei*, s. a. r. BALÁZS Mihály, KÁLDOS János, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 1997, 5–27.

² Az Enyedi György prédikációit tárgyaló kevés publikáció a kompiláció kérdéskörével a püspök beszédei kapcsán szinte egyáltalán nem foglalkozik. Ennek oka főképp az unitárius prédikációirodalomnak és ezen belül a püspök életművének feltáratlansága.

³ A kompiláció kérdéskörét vizsgáló, unitárius szövegekkel és kifejezetten prédikációkkal foglalkozó tanulmányok száma nagyon kevés. A jelen kötetben is publikáló Túri Tamás tanulmányai azok, amelyek részletesen tárgyalják a kérdést, ám főleg a 18. századi prédikációs anyagra és azoknak a katolikus szöveg-hagyománnyal való kapcsolatára fókuszálva. Korábbi publikációiból ld. pl.: TÚRI Tamás, *Fejérvári Sámuel prédikációinak forráskezelése: Felekezeti-közí kompiláció az unitáriusok körében*, Keresztény Magvető, 2011, 297–315; UÓ, „Papi fejedelmek elméjével böltelkedvén”: *18. századi unitárius prédikációk kompilációs technikái = Mű & Szerző – fiatal kutatók konferenciája: Tanulmánykötet*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes et al., Bp., ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2011 (Arianna Könyvek, 4), 113–127.

A hálószemeket csoportokra, triacasokra osztották, melyek ideális esetben harminchárom beszédet tartalmaztak.⁴ Erre valószínűsíthetően ráépült egy egyelőre megfejthetetlen centuria rendszer⁵ is. A szerkezet sérüléseit és anomáliáit a beszédegység rétégei, vagyis a beszéd számozás, a triacas-struktúra és a centuria-struktúra mentén osztályozhatjuk. A háló felépítésénél az alapot a nagyobb, egységes korpuszrészeket (triacasokat) tartalmazó kódexek anyaga adja, erre tudjuk ráfűzni a válogatott, változóan 3–18 darab beszédet tartalmazó kódexeket, melyek anyagának beazonosításánál sok esetben az alaprétteg szolgált segítségül.⁶

A háló a szöveg-hagyományozódások során sérült. Lyukak keletkeztek rajta, ezek az elveszett, ma nem ismert beszédek, valamint új szemekként a ma be nem azonosítható beszédek, beszédvázlatok és beszédekre való utalások egészítették ki azt. Másrészt a háló szemei ott szélesedtek ki, ahol egy-egy beszédből több variánst ismerünk. A hálószemek, vagyis a beszédek maguk kiemelt csomópontokká válnak a szövegekbe jelölten vagy jelöletlenül beledolgozott belső és külső hivatkozási rendszer által. Helyük azonban megkérdőjeleződik, ha a relevánsnak tűnő hivatkozásokkal nem tudjuk összegegyeztetni őket.

A háló harmadik dimenziója ma lényegében ismeretlen előttünk. A források alapján a szerzői szöveget nem lehet helyreállítani, nem rekonstruálható a szöveg-leszármazás és a másolatok egymáshoz való viszonya. Sztemma és nyomtatott, vagy legalább szerzői változat hiányában az egyes variánsok között

⁴ Maguk a másolatok eltéréseket mutatnak az ideális rendszertől, így egyes kötetek csupán harminc, míg mások akár harmincnégy beszédet is tartalmaznak.

⁵ Ma csupán két kódexben (K2, K1) találunk centuria-számozást. Egyik esetben sincs összhangban a centuria-szám a beszéd- és triacas-számozásokkal. A megszokott érv a furcsa triacas-forma jelenlétére az, hogy a harminc helyett harminchárom beszédet számolva az egységekre, három triacással betölthető egy centuria. Ld. pl.: „Egy triacasra 30 helyett 33 beszédet számítva, talán azért, hogy három triacással egy centuria betölthető legyen.” KANYARÓ Ferenc, *Enyedi György egyházi beszédei*, Keresztény Magvető, 1898, 22–29 (I), 77–86 (II), itt: 25. A számozásbeli furcsaság talán teret ad annak az eddig nem igazolt ötletnek a végiggondolására, hogy a hagyomány szerint hat és egy félbemaradt hetedik triacas összeállítása (közben) után a beszédeket szerkesztés és válogatás során újabb, valószínűsíthetően számozatlan beszédekből álló nagyobb blokkokba rendezték a másolókat.

⁶ A kódexeket a tanulmány jegyzeteiben a bevett szíglákkal jelölöm: 1. Kolozsvári Kódex: K1; 2. Kolozsvári Kódex: K2; 3. Kolozsvári Kódex: K3; 4. Kolozsvári Kódex: K4; 5. Kolozsvári Kódex: K5; Sárospataki Kódex: S; Székelykeresztúri Kódex: Sz; Marosvásárhelyi Kódex: M; Conciones vetustissimae: CV, Gyalai Sámuel gyűjteménye: GyS. A köteteket már számos tanulmány bemutatta. Lásd például: KÁLDOS János, *Enyedi György prédikációinak szöveg-hagyományja = Érték és értelmezés*, szerk. BOKA László, SIRATÓ Ildikó, Bp., Gondolat, OSZK, 2010, 188–207.

a legtöbb esetben szinte lehetetlen minőségi különbséget tenni. Mivel a szövegek nagy része hűen látszik követni egy alapszöveget, az eltéréseknél nehéz, sőt, sokszor lehetetlen elkülöníteni a rétegeket, meghatározni a betoldások vagy kihúzások célját, a szövegek egymáshoz és a feltételezett eredetihez való viszonyát.

A szövegek közötti, hivatkozásokon alapuló belső kapcsolati hálózatot az alábbi hivatkozási rétegekben tárhatjuk fel: kollektív keresztivatközások,⁷ lokális keresztivatközások,⁸ emlékeztető funkciójú hivatkozások.⁹ Ez utóbbit általában a folyószövegben jelöli a prédikátor, például az „azmint hogy másszor is megmondtuk”,¹⁰ „de erről másszor többet szólottunk”,¹¹ „ez minap megmagyarázám”,¹² „az mint ezt tegnap meghallók”,¹³ vagy későbbi időpontra való utaláskor „erről lészen ezután is több szónk”¹⁴ stb. fordulatokkal. A lokális keresztivatközások sűrűsége leginkább a másoló aktivitásától függött, alapvetően ezeket az utalásokat nem feltétlenül kell Enyediének tekintenünk. A kollektív keresztivatközások az egész prédikációgyűjtemény szerkezetét és az abban található egyes beszédek helyzetét erősítik meg. A másolatok szöveggyomrányozódásában az erős szerkezeti hivatkozások sok esetben gyengékké válnak. Sokat elárulnak a másolók szöveghasználataáról, ha a variánsok ilyen hivatkozási kettősséget mutatnak. Egyben azt is világossá teszik ezek a részletek, hogy a korpusz feltehető eredeti hivatkozási hálójá szofisztikáltabb volt.

A hivatkozási rendszer teljes feltérképezéséhez további részletes vizsgálatok szükségesek. Jelen tanulmányban csupán két példát mutatok be a másolások során létrejött, a variánsokban eltérő erősségű hivatkozások értelmezésének lehetőségeiből. A *Conciones vetustissimae* szövegében megtalálható kollektív ke-

⁷ Minden hivatkozást ide sorolok, ami olyan beszédekben szerepel, melyek nem egy triacason, vagyis egy strukturális szinten megjelölt és egybemásolt szövegcsoponton belül hivatkoznak más beszédekre. Ezt akkor is figyelembe veszem, ha a másoló több triacast is lemásolt. A meghatározás vonatkozik a vegyes másolatokra is.

⁸ Ebbe a csoportba azokat a szöveghelyeket sorolom, ahol a hivatkozás egy triacason vagy szövegegységen belül, vagyis egy, a másoló által átvett (vagy kialakított) szövegcsoponton belül történik.

⁹ Ezek a hivatkozások sokszor nehezen vagy egyáltalán nem azonosítható megjegyzések, melyekben a prédikátor arra utal, hogy az adott napon ki nem fejtett témáról máshol, máskor már bővebben beszélt vagy később beszélni fog.

¹⁰ 16. beszéd, K2, 147.

¹¹ 40. beszéd, K4, 19v.

¹² 46. beszéd, K4, 47v.

¹³ 111. beszéd, S/II, 117.

¹⁴ 192. beszéd, K5, 135v.

reszthivatkozás¹⁵ a párhuzamos változatok szövegéből kikopott, azokban emlékeztető funkciójú hivatkozássá módosult.¹⁶ Ez azért is fontos eltérés, mivel a *Conciones vetustissimae* változatában az Enyedi-beszédek jelöletlenül és rövidítve szerepelnek.¹⁷ A szövegben hagyott hivatkozás csak Enyedi prédikációgyűjteményének ismeretében értelmezhető. Feltételezem, hogy a másoló nem használati célból hagyta meg, hanem motorikusan lemásolta forrásából.

A 3. *Kolozsvári Kódex*ben szereplő 45. beszédben lévő gyenge hivatkozás¹⁸ a 4. *Kolozsvári Kódex* variánsában még a 27. beszédre vonatkozó kollektív kereszt-hivatkozásként szerepel.¹⁹ A hely érdekessége emellett az, hogy a 27. beszédre a 2. *Kolozsvári Kódex* 13. prédikációjában is találunk utalást.²⁰ Ez a hivatkozás bár lokális kereszt-hivatkozásnak tűnik, okot ad annak feltételezésére, hogy az valójában kollektív kereszt-hivatkozás, mely megerősítheti, hogy a 2. *Kolozsvári Kódex* nem az első triacas beszédeit tartalmazza. A hivatkozás eltűnik a 13.

¹⁵ 191. beszéd, CV, 27: „De mi legyen valakiben hinni, erről másszor szólottunk Con. in 55. et 38.”

¹⁶ 191. beszéd, K5, 130r: „De mi legyen valakiben hinni, és hogy ez szólásnak módja senkit örök Istenné nem tehet, avagy nem téssen, másszor is megmutogattuk.”

¹⁷ Az utólagos kompiláció és szerkesztés kérdését vizsgálva a *Conciones vetustissimae* emellett még egy nagyon fontos adattal szolgál. Kevés másolat áll rendelkezésünkre, melyekben az átszerkesztések fizikailag nyomon követhetők lennének. Ugyancsak kevés, melybe Enyedi beszédeit más beszédek közé szerkesztették. De ez az egyetlen, melyben egy Enyedi-prédikáció egy olyan beszédfüzér részeként szerepel, ahol a másik két darab nem Enyedi-szöveg. A magyar nyelvű prédikációs anyagban sehol nincs feltüntetve szerzőségi jelölés. A kódexben az utolsó Enyedinek tulajdonítható beszéd (ez a gyűjteményben a 6. triacas 188. beszéde) egy beszédfüzér közepébe van illesztve, melynek érdekessége, hogy a második részt 30 oldallal később követi az első rész, mely csupán egy másfél oldalas vázlat, majd ezután százhusz oldallal következik a harmadik rész. Az Enyedinek tulajdonítható beszédet a füzér másik két darabja nemcsak hosszában, de minőségében is alulmúlja. A CV beszédeiről bővebben ld. LOVAS Borbála, *Másolási stratégiák Enyedi György prédikációinak hagyományozódásában = Próza kegyességi műfajok a kora újkorban (Prédikáció, meditáció és imádság)*, Studia Litteraria, 54(2013), 3–4, 79–94.

¹⁸ 45. beszéd, K3, 27r: „Mádszor itt azt tanuljuk meg, mely háládatlan, mely goromba és mely vakmerő legyen az bűnben elmerült ember. Ím, mely keservesen panaszkodik az Úr: *És nem találhatik egy közületek, az ki énhozzám térne*. Mégis, csudálkozunk rajta, ha az Úr Isten sokasítja az csapást, ha gyakran ver. Micsoda okai legyenek pedig annak, hogy az ember így megkeményíti magát, másszor megmagyaráztuk.”

¹⁹ 45. beszéd, K4, 43r: „Itt azt tanuljuk meg, mely háládatlan, goromba, és mely vakmerő legyen a bűnben elmerült ember. Ím, mely keservesen panaszkodik az Úr: *És nem találhaték egy közületek, aki énhozzám*. Mégis csudálkoznak rajta, ha az Isten sokasítja a csapást, ha gyakorta ver. Micsoda okai legyenek pedig, hogy az ember így megkeményíti magát, másszor megmagyaráztuk.” Margójevyzet: „Concione 27.”

²⁰ 13. beszéd, K2, 117: „*Vide alia Concio[ne] 27. ex prima Triacadum.*”

beszéd variánsában, emellett a *Marosvásárhelyi Kódex*ben található változat címe melletti hivatkozás, mely a beszédet a harmadik triacas darabjai közé sorolja („Ex con. Geor. Enyedi 3. Triac.”), megerősíti, hogy a 2. *Kolozsvári Kódex* számozása korántsem helytálló a mai formájában. Annak ellenére, hogy a Káldos által hosszabban elemzett 27. (és 94.)²¹ beszéd elvileg megfelel a hivatkozásnál szereplő szövegrésznek tartalmilag, szövegileg nem tudunk rámutatni a hivatkozható részekre, valamint a bűnbánatra való időről és a türelmes Istenről sokkal karakteresebb beszédek is találhatunk a prédikációgyűjteményben. A kiemelt mondat, melyhez nem ez az egy hivatkozás, de sűrű margójegyzet tartozik, rövid és viszonylag általános problémát feszeget: „Annakokáért gyakorta int minket az Írás az tűrésre és az többi között az Istennek példájával erre unszol.”²² A jegyzetet pedig a következő summával indítja: „Az penitenciatartásra időt hagy.” A *Marosvásárhelyi Kódex* szintén tartalmazza a mondatot, ám a hivatkozástengerből csak egyet, azt is a főszövegbe illesztve.²³ Bár Káldos János épp a 2. *Kolozsvári Kódex* e szöveghelyét hozta bizonyítékul annak alátámasztására, hogy a másolók ismerték és használták a triacas-felosztást,²⁴ az eddigi vizsgálatok szerint triacasokon belüli, vagyis lokális keresztshivatkozások használatakor nem jelölték a triacasokat. Ez esetben tehát az első triacasként ismert szövegegyüttes hibáira is fényt derít a hivatkozások vizsgálata.

²¹ A ma K2-ben szereplő 27. beszéd szövege megegyezik S 94. beszédével. A párhuzamos másolatoknak a prédikációgyűjteményben való jelenléte szerkesztési hibákra hívja fel a figyelmet. A két beszédről bővebben ld.: KÁLDOS János, *Enyedi György prédikációgyűjteményének szerkezete és a prédikációk textológiai vizsgálatának tanulságai*, Erdélyi Múzeum, 2013/1, 98–103.

²² Az idézett rész hosszabban, jegyzetekkel együtt (13. beszéd, K2, 117): „Annak okáért gyakorta int minket az írás az tűrésre, és az többi között az Istennek példájával erre unszol. Mert Ófelsége igen hosszú ideig tűrő és késedelmes az büntetésre. #” Margón: „# Az poenitenciatartásra időt hagy. Jonae 4. Ezech 33. Gen 6. *Vide alia Concio[ne] 27. ex prima Triacadum.* Jer. 5. Et explicande miseri vide loci Num. 14. Luc. 17. Exo. 34. 2 Re 24. Luc. 5 v. 36.”

²³ 13. beszéd, M, C79r: „Annak okáért gyakor helyen int bennünket az írás az békességes tűrésre, szenvedésre, sőt az Úr Istennek példájával is unszol. Mert az Úr Ófelsége igen irgalmas, kegyes, hosszú ideig tűrő. Az mind Mózes mondja Exo. 34.”

²⁴ „Azonban a K2 másolója előtt is ismert volt a triacasbeosztás, hiszen a 13. beszéd marginális megjegyzései (61r) között a triacasbeosztás szerint hivatkozik a 27. beszédre (*Vide alia Concio 27. ex prima Triacade.*) E hivatkozás alapján eddig szinte biztosan állíthatjuk, hogy a centuriabeosztást soha nem használták a triacas-csoportosítástól függetlenül.” KÁLDOS János, *Enyedi György prédikációgyűjteményének szerkezete...*, i. m., 92.

Még egy a korpusz megszokott darabjaitól eltérő példánk van, melyet itt fontos megemlíteni. Az 1. *Kolozsvári Kódex*ben a 204. beszéd²⁵ befejezetlen magyar nyelvű szövegének végéhez egy latin nyelvű vázlatot illesztettek. Ezt a szövegpéldát is már többször bemutatták előttem. Azért tartom fontosnak mégis megemlíteni, mert mintegy másfél oldalnyi latin vázlat alapján nem csupán arról festhetünk képet, hogyan is nézhettek ki a „magyarítás” előtt, nyers formában az egyes beszédek, de arról is, hogy a korpusz darabjai közötti kereszthivatkozások, hasonlóan a forrást és bibliai példahelyeket jelölő margináliákhoz, feltételezhetően megszokottak és sűrűk lehettek a latin változatokban.²⁶ A vázlat margóján egyéb jegyzetek között két margináliát találunk, az egyik a 3. triacas 86. beszédére, míg a másik az 5. triacas 145. beszédére utal. Az utalások azért is érdekesek, mert az adott beszédek közül az elsőt a *Marosvásárhelyi Kódex* rossz másolatában ismerjük, melyben beszédszám nélkül szerepelt, a másik pedig olyan ma nem ismert beszédre utal, melyről az unitárius egyháztörténet utalásából tudunk. A vázlatban lévő hivatkozások megerősítik mind az egyháztörténet adatait, mind a *Marosvásárhelyi Kódex*ben szereplő beszéd helyét a korpuszban.

Káldos János legutóbb megjelent cikkében hosszan idéz a beszédgyűjtemény szerkezetének ismertetése kapcsán ezekből a példákból, bemutatásukkal célja az, hogy alátámassza a beszédek számozásának stabil voltát. A hibák és eltérések azonban több újabb probléma megoldásához szolgálhatnak kiindulópontot. Egyrészt ahhoz, hogyan kell súlyoznunk a ma fellelhető hivatkozásokat. Másrészt ahhoz, hogy a hibák, eltérések esetében mikor beszélhetünk szövegromlásról és mikor átstrukturált gyűjteményekről.

A prédikációgyűjtemény hivatkozásainál többet mondanak a szerkesztési rétegekről a gyűjteményen belüli, valamint Enyedi *Explicationes*ének szövegében megtalálható szövegpárhuzamok. A továbbiakban ismertetett adatok egy része új felfedezés, melyek reményeim szerint Enyedi műveinek összefüggésrendszerét új megvilágításba helyezik. Enyedi és a műveit szerkesztő és másoló utódok kompilációs gyakorlatának értelmezése tehát nem teljesezhet ki máshol, mint az életmű középpontjának tekinthető *Explicationes* és a prédikációk összevetése során.

²⁵ 204. beszéd, K1, 25r (47) – 25v (48). Doctrinae salutis et Evangelii summa. ApCsel 10, 34. *Megnyitván Péter az ő száját mondá: Én valóban és nyilvánossággal megtapasztaltam, hogy nem* etc.

²⁶ Feltevésem, melyet Enyedi élete későbbi periódusából fennmaradt kéziratok és jegyzetek formai jegyeire alapozok, hogy ha voltak beszédkéziratok, azoknak jó része tisztázat kellett legyen kevés margináliával, míg a beszédvázlatok sűrűn írt margináliákat tartalmaztak.

De hogyan is épül egymásra a két szövegcsoporthoz? A prédikációgyűjteményben alapvetően nem találunk egyező textust. Egy esetben bizonyíthatóan egy textusra írt a püspök két különböző beszédet, vagyis a megegyező textus ellenére a beszédek szövege eltér. A többi esetben beigazolódott, hogy duplikált beszédekről, vagyis egy szövegnek több szám alá való beosztásáról van szó. A duplikálások vélhetően nem a püspök keze nyomát viselik.²⁷ Ugyanígy gyanakodhatunk átszerkesztésekre azokban az esetekben, ha a későbbi irodalomban említett, ma nem ismert beszédek a korpuszban ma megtalálható prédikációkkal megegyező textusúak.²⁸

Azt tudjuk Enyedi Szilvási ellen írt beszédéhez csatolt levélből, hogy Enyedi elkezdte lejegyezni beszédeit.²⁹ Emellett azonban több megjegyzés utal arra is, hogy a munkát, hasonlóan az *Explicationes* szövegéhez, nem fejezte be. Uzoni Fosztó János Enyedit többek között Mózeshez hasonlítja, aki utolsó könyvét nem fejezte be, „s ezt másra hagyta”.³⁰ Lehet, hogy csupán hatásos szófordulatként került a szövegbe, de akár jelentheti azt is, hogy a korban köztudott volt, a kéziratok nem csupán Enyedi munkái, hanem utólagos szerkesztés során nyerték el formájukat.

²⁷ Ezekről a beszédekről ld. bővebben: LOVAS Borbála, *Non multa sed multum: Párbuzamos beszédek Enyedi György prédikációgyűjteményében*, Erdélyi Múzeum, 2013/1, 71–87. Valamint: KÁLDOS János, *Enyedi György prédikációgyűjteményének szerkezete...*, i. m., 88–120.

²⁸ Lk 19, 41 képezi ma a 63. beszéd textusát, a második triacsból, mely két változatban is megmaradt, a 3. Kolozsvári Kódexben csupán a tartalomjegyzékben, míg a 4. *Kolozsvári Kódex*ben teljes terjedelmében. Az első kolozsvári kódexben, melyben valóban tizenhárom prédikációt, a hetedik, csonka triacast találjuk, nincs benne az említett utolsó beszéd, még a tartalomjegyzékben sem. Ennek ellenére a 213. beszédként az unitárius egyháztörténet és nyomában a szakirodalom folyamatosan hivatkozik rá. Ld.: KÉNOSI TÓZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, I, ford. MÁRKOS Albert, bev. BALÁZS Mihály, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005, 361.

²⁹ „Két ok készítetett arra, hogy ezt a beszédet, melyet múlt vasárnap, a te eltávoztod után mondtam ellened, azon melegében szóról szóra leírjam, s neked olvasásra megküldjem. Egyik az, mert hallomásom szerint a háromság megvallása miatt kedvedben járók között vannak olyanok, akik prédikációm során ott voltak a gyülekezetben, s ezek azt híresztelik, hogy szerfölött keményen bántam veled. Márpedig nem akarnám, sem hogy szavaimhoz valamit hozzátoldjanak, sem hogy azokat elferdítve juttassák el hozzád. Meg aztán azt akartam, hogy ez a beszéd írásban legyen meg, hadd tudja megítélni minden józan eszű ember, vajon az én cáfolatom hamis vagy igazságtalan volt-e.” KÉNOSI TÓZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *Az Erdélyi...*, i. m., 346.

³⁰ *Uo.*, 340.

A ma ismert másolatokat keletkezési idejük szerint rendezve³¹ már az elsőben, a *3. Kolozsvári Kódex*ben megjelenik a triacas-jelölés, és biztos, hogy már a másolat elkészülte, vagyis 1613 előtt ismert volt a jellegzetes szerkezeti felosztás. Az is bizonyítható, hogy a 17. század folyamán főként e szerkezet szerint tartották számon Enyedi beszédeit, legalábbis a beszédmásolatokban. Míg a beszéd számozást igazolják, a triacas-struktúra általános használatának tényét gyengítik a nyomtatott művekben talált, a beszédkorpuszra vonatkozó utalások. Ezek közül időben az első Enyedi *Explicationes*ének latin kiadása 1598-ból, a püspök halála után egy és Lisznyai másolata előtt 15 évvel jelent meg, a 210. prédikációra való marginális utalás található benne.³² Káldos János elemzése során bemutatta, hogy az *Explicationes* 1Móz 18, 2-re épülő fejezetének gondolatmenete és a 210. beszéd részlete³³ bár kisebb eltérésekkel, de szövegegyezést mutatnak. Megállapítása szerint a „nyomtatott szövegek [az *Explicationes* latin is magyar nyelvű kiadása] és a prédikáció szövegének kapcsolata egyértelmű, azonban nem egyszerű szövegátvétel történik.”³⁴

A magyar fordításban az említett hivatkozáson kívül két további prédikáció szerepel a műbe illesztve. Az elsőről nem tudunk sokat mondani, mivel a hivatkozott 82. beszéd szövegét ma nem ismerjük.³⁵ Az *Explicationes*be illesztett magyarázat emellett nem tesz ki egy oldalt sem. A második beillesztett szövegrész ennél jóval hosszabb, a jelzett prédikáció, melynek második fele került bele

³¹ A kódexek keletkezésük időrendje szerint: K3 (1613), K1 (17. sz. első fele), GyS (1617–1626), K4 (1621), Sz (1629), CV (1642 előtt –1659), M (1642–1650, 1696), S (17. század közepe), K5 (17. század közepe), K2 (1664).

³² ENYEDI György, *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti, ex quibus Trinitatis dogma stabiliri solet, Auctore Georgio Eniedio superintendente ecclesiarum in Transylvania, unum Patrem Deum et eius Filium Jesum Christum per Spiritum Sanctum profitentium*, [Kolozsvár], [typ. Helta], [1598], 26. [A továbbiakban: *Explicationes*, 1598.]

³³ 210. beszéd, K1, 92–100. De hospitalitate. Zsid. 13, 1. *Az atyafüüi szeretet maradjon meg. Az szállásadásról el ne feledkezzetek etc.*

³⁴ KÁLDOS János, *Enyedi György prédikációinak szöveg-hagyománya, i. m.*, 191.

³⁵ ENYEDI GYÖRGY, *Az ó es ny testamentum-beli helyeknek, melyekből az Háromságról való tudománt szokták állatni, magyarázattok*, Enyedi Gyeorgy, Erdély országban az egy Atya Isten, es az ő Sz. Fia, az Iesus Christus felől, Sz. Lélek által ki adatott tudományban egygyező ecclesiáknak püspöke által deák nyelven iratott ; Torozkai Mátetól [...] magyar nyelvre fordittatott, [Kolozsvár], [typ. Helta], 1619, 191: „In concione 82. de his verbis ita loquitur. Idem G. Enyedi.” A Jer 10, 11-re épülő magyarázatról a prédikáció hiányában nem tudjuk megállapítani, hogy csak a beszéd egy külső bibliai textusra épülő gondolati része volt, vagy *Jeremiás könyvét* textusként használta fel a 82. beszédben a prédikátor. [A továbbiakban: *Explicationes*, 1619.]

az *Explicationes* magyar fordításába,³⁶ a 187. beszéd, ma a hatodik triacas darabja.³⁷ Bár a beszédek számozása stabilnak mondható, fontos kiemelni azt a struktúra alakulása szempontjából nem jelentéktelen tényt, hogy az *Explicationes* nem hivatkozik a triacas-számozásra. A prédikációrészletnek az *Explicationes* magyar nyelvű szövegébe való beillesztését több Enyedi művével vitázó író is kiemeli. A triacasokra való utalást eddig ezekben a megjegyzésekben sem találtam.³⁸ Ez azt is jelenti egyúttal, hogy nyomtatásban jelenlegi tudásunk szerint egyetlen alkalommal sem jelent meg a triacas-számozásra vonatkozó adat a 19. század előtt.³⁹ Kézírtos adatunk is első helyen az unitárius egyháztörténetből származik, mely egyrészt 18. századi, másrészt mivel Kénosi Tózsérék magukból a prédikációskötetektől dogoztak, evidenciaként kezelhették a különböző felosztások együttes használatát. A beszédszámozás a gyűjteményben folyamatos, nem függ a triacas-határoktól, vagyis a kettős hivatkozás csupán megerősítő funkcióval kellene, hogy bírjon. A triacasok szerkezetében eddig nem fedeztünk fel összetartó, szervező erőt, külön tematikát, ünneprendi ciklikusságot, időrendet. Ezért nem zavaróak és főképp nem feltűnőek a korpuszegész áttekintő vizsgálatakor az elcsúszások, duplikációk, hibák.

A beszédek és az *Explicationes* részletesebb összevetése során derült fény arra, hogy jóval több szövegegyezést találhatunk a prédikációgyűjtemény és Enyedi fő műve között, mint eddig hittük. Az első említendő példa ezek közül a Zsolt 2, 7-re épülő fejezet⁴⁰ és az egyetlen számozás szerint is ismert összefüggő, a 2. zsoltár magyarázatára épülő beszédhármasszövegegyezése.⁴¹ A

³⁶ *Explicationes*, 1619, 192–201.

³⁷ A beszédet ma egyetlen változatban ismerjük: 187. beszéd, K5, 101v–108v. De Christi nativitate. Mik 5, 2. *Te, Bettehem Ephrata, kiseded vagy az Júdának ezerei között, te belőled jó ki énnékem* etc.

³⁸ Pl. Milotai így ír erről: „Megkandicsálta ezt Enyedi, es az mit ellene talahatot, ugyan Praedicationioban szerzette, az mint az ő Ivadéki, töb irasi köziben taszitották.” MILOTAI NYILAS István, *Speculum trinitatis*, Debrecen, Rheda Péter, 1622, 327.

³⁹ A triacas-szerkezet általam ismert első említése: JAKAB Elek, *Enyedi György élete*, Keresztény Magvető, 1890, 131–151 (I), 211–244 (II).

⁴⁰ *Explicationes*, 1598, 56–63. *Explicationes*, 1619, 82–111.

⁴¹ 192. beszéd, K5, 130v–136v. Frustra temunt contra Deum homines. Zsolt 2, 1. *Mit tegyelődnek [!] az pogányok és az nemzetségek elmélkednek haszontalan dolgok felől?* Etc.; 193. beszéd, K5, 136v–142r. Quomodo Christus filius Dei. Zsolt. 2, 7. *Hirdetem az Úrnak végzését, ki azt mondta énnékem: Én fiam vagy te, én ma szültelek tégedet* etc.; 194. beszéd, K5, 142r–148r. De Regno Christi. Zsolt 2, 8. *Kérjed éntőlem és adom tenéked az pogányokat* etc. A beszédek ugyancsak megtalálhatók Sz-ben, a kódex szerkezeti sajátosságait jelen tanulmányban nem ismertetem, ezért Sz helyett minden esetben K5 variánsaira hivatkozom. Az Sz-ben szereplő beszédvariánsok adatai: 192. beszéd, Sz, 618 (518) – 634 (534); 193. beszéd, Sz,

prédikációgyűjtemény egyik legfontosabb textuscsoportja a zsolttároké, melyek közül kiemelkedő darab a 2. zsolttár. Ez a korabeli hitvitai irodalomban is központi szerepet kapott. Ennek ellenére a prédikációkban található zsolttárfordításokra és magyarázatokra a szakirodalom nem fordított figyelmet. Dán Róbert is megjegyzi, hogy a „hagyományos protestáns és az antitrinitárius irányzatok küzdelmében [...] döntő érvként szerepelt az ószövetségi *Zsolttárok könyve* kiemelt ún. krisztológiai mondatainak, kifejezésének értelmezése”.⁴²

Bár más helyen Dán utal Enyedi prédikációira, azok mélyebb elemzéseibe nem bocsátkozik: „Enyedi héber nyelvi és zsidó irodalmi ismereteire már Jakab Elek felhívta a figyelmet az egykori unitárius püspök kéziratban maradt temp-lomi beszédei alapján.”⁴³

Emellett azonban ismerteti az *Explicationes* ide vonatkozó fejezetét, az elemzés során kibontja a 2. zsolttárra (és szűkebben a Zsolt 2, 7-re) vonatkozó korabeli nézetek rendszerét. Tudomásom szerint ez az egyetlen hosszabb ismertetés Enyedinek a 2. zsolttárról írt magyarázatáról. Takács Dániel szakdolgozatában részlegesen tárgyal a prédikációk közül kettőt, a 193. és 194. beszédet. Bár ezeket a beszédeket az 5. *Kolozsvári Kódex*ben szereplő egyéb krisztológiai témájú beszédekkel együtt, azokkal összekapcsolva ismerteti, Takács nem veti össze őket az *Explicationes* adott fejezetével és nem utal a korabeli hitvitázó irodalomra, nem illeszti a szövegeket a korabeli kontextusba.⁴⁴ Ugyanezt a két beszédet említi Balázs Mihály is, szövegükkel példázva, hogyan emeli ki a nonadorantizmus tanát Enyedi a korszak chiliasztikus elképzeléseinek rendszeréből. Tanulmányában azonban csak a 194. beszédből idéz. A gondolatmenethez tartozó jegyzetben bár mindkét prédikációt és hordozó kódexeiket jelzi, külön-külön kódexekre hivatkozik és nem írja le azok összefüggő szerkezetét, valamint a triász harmadik darabját.⁴⁵ Az Ószövetség-

634 (534) – 643 (543); 194. beszéd, Sz, 643 (543) – 656 (556). A prédikációk szövegének teljes ismertetésére jelen tanulmányban nincs mód, ezért csak mutatókat idézek. Az összevethető szöveghelyek hosszára a leírásban utalok.

⁴² Ld. DÁN Róbert, *Utószó* = BOGÁTI FAZEKAS Miklós, *Magyar zsolttár*, szerk. SZABÓ Géza et al., Bp., Magyar Helikon, 1979, 246.

⁴³ DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1973, 109.

⁴⁴ TAKÁCS Dániel, *Enyedi György krisztológiája hat prédikációjának elemzése alapján*, Bp., ELTE BTK, 2011, 64–71. [Szakdolgozat.]

⁴⁵ BALÁZS Mihály, *Palaeologus és Fausto Sozzini között: Enyedi György irénikus antitrinitarizmusa* = B. M., *Felekezeti és fikció: Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Bp., Balassi, 2006, 106–107. A 193. beszéd lelőhelyeként K5-öt („Academia III. Msu 1228.”), míg a 194. beszéd lelőhelyeként Sz-t („Bibliotheca Teleki Ms. 0636”) jelöli meg.

ben szereplő messiási locusok vizsgálata már Méliusz Juhász Péter, Heltai Gáspár, Válaszúti György műveiben nagy szerepet kaptak. Enyedi az *Explicationes*ben átveszi, felhasználja a már előtte is elhangzott unitárius érveket,⁴⁶ de ugyanúgy átveszi a posztbiblikus zsidó irodalom polemikus szövegeinek tételeit.⁴⁷ Az *Explicationes* adott fejezetében Enyedi maga is a zsoltár legtöbbet elemzett sorára, a Zsolt 2,7-re építi magyarázatát: „*Az Iehova mondta nekem: Én Fiam vagy te, én ma szültelek tégedet.*”⁴⁸ Már a magyarázat kezdetén látható a szoros a gondolati kapcsolat az *Explicationes* és a prédikáció szövege között. A prédikációkban emellett azonban Enyedi a zsoltárral kapcsolatos unitárius nézeteket fejedelemtükör-szerű tanító keretbe helyezi.⁴⁹ A prédikáció igazi érdekessége ezek után a sorok után található. Ugyanis Enyedi ide, a Zsolt 2, 1 magyarázatán alapuló 192. beszéd elejére illeszti be azt a felvezetést, mellyel az *Explicationes*ben a Zsolt 2, 7 magyarázatát kezdi. A témabevezetés mellett kitér arra, hogy egyesek a betű szerinti, vagyis Dávidra vonatkoztatott, mások az átvitt értelem szerinti, vagyis Jézusra vonatkoztatott, megint mások mindkét magyarázatot megfelelőnek tartják.⁵⁰ Míg az *Explicationes*ben e helyen

⁴⁶ Ennek bizonyításához elegendő felütnünk a *Pécsi Disputa* szövegét: VÁLASZÚTI György, *Pécsi disputa*, bev. tan. és jegyz. DÁN Róbert, s. a. r. NÉMETH S. Katalin, Bp., Akadémiai, 1981, 301–311.

⁴⁷ Bővebben ld. DÁN, *Humanizmus...*, i. m., 112. Dán többek között David Kimhi és Szervét szavait visszhangzó Enyedi-sorokat, szerinte a korban közhelynek számító érveket mutat be. Ezek az adatok a további elemzések során a forráshasználat megállapítása tekintetében még fontosak lesznek.

⁴⁸ *Explicationes*, 1619, 82.

⁴⁹ A 192. beszédet (K5, 130v) így kezdi: „Mely haszontalan és veszélyes dolog legyen az Isten ellen és az ő végezése ellen tusakodni, sok számtalan példák, és a szenteknek tanúbizonyágtételei is világosan megmutatják. Mert ugyanis nem lehet ez világon annyi és oly erős nemzetség, oly hatalmas fejedelemség, annyi tanács, eszeség, bölcsesség, aki az mindenható Úrhoz képest semmi nem volna, amint Salomon is mondja Pro 21. *Nincs bölcsesség, nincs eszeség, nincs tanács az Úr ellen.* Ugyanezt bizonyítja és vallja szent Dávid is e mostan megmagyarázott dicséretben, és megmutogatja, hogy akik az Úr végezése ellen rugoldoznak, nemhogy az ő szándékukat vihethék végben, de ő maguknak szégyenvallást és veszedelmet szereznek. Vagyon pedig ez éneknek három fő része. Mert elsőben azt írja meg a próféta, ez világi hatalmasok mint támadtak az Úrra, és viszont az Úr mint bánik velük. Másodszor azt jelenti meg, minemű méltóságra és becsületre emeli fel az Úr azokat, akiket az ő hatalma alá fog. A harmadik részében inti a próféta a világi hatalmasokat és fejedelmeket, hogy az Úrnak mind engedelmességgel és félelemmel szolgáljanak.”

⁵⁰ A zsoltár körüli viták értelmezéséről legutóbb Ács Pál publikált hosszabb tanulmányt, melyben az unitárius fordítások kapcsán értekezik a historikus értelmezés korlátairól: ÁCS Pál, „*Én fiam vagy, Dávid...*”: *A historikus értelmezés korlátai a 2. zsoltár unitárius fordításában* = A

kevésbé nyíltan vezeti fel az értelmezési lehetőségeket, a prédikációban voksát a harmadik, vagyis a kettős magyarázat mellett teszi le. Láthatóan a prédikáció magyarázata⁵¹ jóval rövidebb terjedelmű, mint az *Explicationes* szövege, sok

zsoltár a régi magyar irodalomban: A Csurgón 2007. május 24–27-én tartott konferencia előadásai, szerk. PETRÓCZI Éva, SZABÓ András, Bp., KGRE, L'Harmattan, 2011, 61–76.

⁵¹ 192. beszéd, K5, 130v–131v: „De hogy mi ezeket jobban megérthessük, és innét hasznos tanulságokat vehessünk, szükség mindennek előtte meglátnunk, ez a dicséret kiről íratott és szól. Mert vannak, kik ezt egyenesen csak a Krisztusra magyarázzák, némelyek pedig Dávidra, némelyek mind a kettőre, tudniillik betű szerint Dávidra, lelki értelem szerint a Jézus Krisztusra. Ez vélekedések közül pedig az utolsó, mely a harmadik, legigazabb, mert az első semmiképp. Meg nem állhat azoknak, tudni illik, értelmük, kik azt mondják, hogy mind betű szerint, s mind história szerint, s mint lelki értelem szerint vagyon írva e dicséret a Jézus Krisztusról. Melyet bizonyos okokból bizonyíthatni meg. Először mert nem csak zsidó bölcsek, hanem a keresztyén tudós magyarázó doktorok is vallják, hogy ez dicséret Dávidhoz is illik, és órála is igazán magyaráztathatik. Másodszer, mert mikor ez dicséret íraték meg, akkor Krisztus Urunk ingyen sem született vala. Itt pedig oly dologról szól a próféta, aki immár még előtte annak jelen vala, mikor pedig az Ő Törvényben a jövődő dolgokról, és Messiásról vagyon beszéd, ugyan megmondja a próféta, hogy még azok jelen nincsenek, hanem ezután lesznek még, de itt az írás nem úgy szól. Harmadszer innét is megtetszik, hogy betű és história szerint nem a Jézusról vagyon ez dicséret írva, mert az ő idejéhez és személyéhez nem illenek mindezek. Azt írja itt a próféta, hogy a pogányok és királyok feltámadtak az Istennek Krisztusa ellen. De effélet nem olvasunk az Új Testamentumnak históriájában. Mert Pilátus az, kiről vagyon emlékezet Act. 4. Ki talán nem vala, és főképp nem a pogányok, hanem csak a zsidók támadának fel a Jézus ellen. Mint a história megmutatja, és főképp Pilátusnak nyelve vallása. Jo. 18. *A te nemzeted és a papi fejedelmek adtak téged én kezembe*. Más az, hogy itt a pogányok azon tanácskoznak, miképp szaggathassák el a Krisztusnak az ő köteleit és igáját vethessék el nyakukról. De ez a Jézus sem a rómaiakon, sem a több pogányokon külsőképp nem uralkodott, és senki az ő igájából nem kívánta nyakát kivonni. Negyedszer innét is megtetszik, mert betű szerint ez dicséret nem szól a Jézusról, hogy ami itt meg vagyon írva, egy személyről és időről szól, amint ez igéknek rendje és folyása megmutatja. De az Új Testamentumnak doktorai, mikor ez Psalmusnak mondásit a Jézusra alkalmaztatják, nem mind egy időre néznek. Mert az elejét *Quare fremuerunt* etc. arra az időre magyarázzák Act. 4., mikor Krisztus urunk mennybemenetele után a papi fejedelmek az Apostolokat tiltanák a prédikálástól. Amaz mondást *Es fiam vagy te* etc. szent Pál magyarázza Act. 13. a Krisztus feltámadásáról. Amazt pedig, *Bírod ezeket vas vesszővel* Apoc. 2. a Jézus országlatára magyarázza, ki még jövődő és ezideig még nem lett. Melyből nyilván megtetszik, hogy betű szerint ez dicséret nem íratott Krisztus urunk felől. De azért azoknak is ítéletük hamis, akik azt mondják, hogy ez az írás teljességgel csak Dávidról vagyon írva. Mert míg a zsidó doktorokban is valának, kik azt lelki értelem szerint a Messiásra magyarázzák, és az Új Testamentumnak doktorai világosan sok mondásokat ez dicséretből a Jézus Krisztusra alkalmaztatik. Azért nyugodjunk meg azon, hogy ez dicséret betű és história szerint vagyon írva Dávidról, de lelki értelem szerint a Messiásról és az ő tanítványairól, és ez utat követvén kezdjünk ez igéknek magyarázatához.”

részletben el is tér attól, mégis a körülbelül nyolcvan sornyi érintett szövegrészből világosan látszik, hogy a gondolatmenet felépítése megegyező.⁵²

⁵² *Explicationes*, 1619, 83–86: „Első, Az íras magyarázasnak két kivált-képpen való módgya vagyon. Edgyik betű és historia szerint való. Az második titkos, es lelki magyarázat. Az mellyet minden Bölts íras magyarázó, mind Sidok, s mind Keresztyének, egy szájal, és szoval valnak, ő magaban is az dolog ugyan aszt erősíti. Es hogy ez dologba ne mulassunk, bizonyos az, hogy ama mondás: Exod. 12. v. 46. [Tsontyát meg ne rontsátok.] betű es historia szerint, ah Husvéti Baranról vagyon: Lelki magyarázat szerint pedig, az Christus testerol mondatik. Azon képpen Oseae II. v. 1. [Aegyptomból híjtam az én fiamat.] betű szerint Israelről szoll, lelki értelemmel az Christusra magyaráztatik. Az második az mit itt meg kell jedzeni, ez: hogy ez á második Psalmus, betű szerint Davidról, lelki értelemmel az Messiasról avagy á Christusról szöll. Az melly dolog mivelhogy némellyeknél talam nem bizonyos, egynéhány argumentumokkal bizonyittyuk megh. Előszször ennek igaz vóltát ez hitesse el, nem tsak minden Sidó Doctoroknak, kiknek bizonsagh tételeket az íras magyarázasban egy eszes ember sem veti meg hertelen, hanem meg minden Keresztyén íras magyarázóknak is es ugyan az örökké való Fiu Istennek, es az Haromsagnak vallóinak is egyes értelme az kik eszt bizonyittyák: hogy ez az Psalmus, historia szerint Davidról iratott, az mint eszt akar ki is olvashattya Bucerusnál, Calvinusnál, Tremelliusnal es egyebeknél. Masodsor világos az is, hogy az ki eszt az Psalmust írta, vagy meg lött dologról, avagy bizony jelen valoról szol. De á Christus ez Psalmusnak meg írásakor, embersége szerint ugyan, (hogy az Haromsagosok szólyák) meg nem vala. Hát ellene, az pogánok es Királyok, nem zugolodhattanak, es nem támadhattanak: Istensége szerint pedig ha vólt, semmi földi ellenségi sem Királyok nem vóltanak, kik őtet az ő Királyi székiből ki akartak vólna vetni. Honnat megh tetzik, hogy bötű es historia szerint az Christusról ez az ének nem irattatott. Harmadsor, Ha az bötűt vitattjuk soha az Christusban azok bé nem töltenek, az melljek ez énekben vadnak, mert nyilván vagyon hogy ezek nem illenek az ő Istenségéhez. Mikor pedig Mariától született is historia szerint reá nem illehetni. Mert kérlek, kitsodák azok az népek, kitsodák azok az pogánok, kitsodák azok az Királyok, az kik fel támattanak az Iesus ellen, minek utanna Kirallyá tétetett? Bizony sem Pilátus az ki Király nem vala, sem Herodes azért őtet nem haborgatták, hogy őtet Királyi székiből es méltóságából le vetnék, sem orszaga ellen őszve nem tanatskoztanak, sem népet nem gyűjtötenek. Sőt Pilatus noha hallaná, hogy az Iesust Királynak mondgyák, mind az által kész vala el szabadítani es botsatani. Herodes sem zugolodot ellene, de az embert megveté es mikor kezében hatalmában vólna, el ereszté. Pilatus Joan. 18. Igy szól: [*Az te nemzetséged es az Papi fejedelmek attanak tégedet kezembem.*] Hát tsak Á Sidók vóltak az Christus ellenségi, kiknek tanátsok nem heába való vóltanak, mert az mit kívántak aszt véghez is vitték. Ez énekben pedig ellenkező dolgott beszél szent Dávid. Rövideden, Annyi népnek gyülekezeti, annyi fegyvernek sokasaga, es hadi szerszam készület, soha nem volt az Iesus ellen, az mineműt ez éneknek beszédi jelentnek. Annak felette, ezek az Királyok, es népek aszt mondgyák: *Szaggassuk el azoknak köteleket, vagy Igájokat.* De az Iesus sem Sidoknak, sem pogánoknak, nem parantsolt, sem igát rájok nem vetett, sem adot, törvént sem szabot, melljel őket kötélben tartotta vólna, az mellyektől azok meg szabadulni akartanak vólna. Ha ki pedig ezeket az Christus tudományára alkotmasztattya, lelki magyarázatot es értelmet hoz bé. Negyedszer, hogy ezeket bötű szerint nem magyarázhatni az Christusra, ez is meg mutattya, hogy itt foltába rendeli szent David az historiát, es mindentazon egy személyről,

Az *Explicationes* azon a ponton válik el a 192. beszédétől, ahol felvezeti a zsolnárszöveg betű szerinti magyarázatát.⁵³ Ez a gondolatrész már a 193. beszédben van kifejtve. A beszédfüzér második, kulcsdarabjának szinte egésze megegyezik az *Explicationes* további magyarázatának gondolatmenetével. Ennek a prédikációnak a tematikája jobban fókuszál a hitvitai elemekre, mint a 192. beszéd, emellett ebben is többször előtérbe kerül a fejedelmeket, nemeseket tanító gondolati szál.⁵⁴ A változatok összevetése során jól látható, hogyan válik el egyes pontokon és építkezik eltérő szerkesztési elvek alapján az *Explicationes*⁵⁵ és a

es szüntelen való időről beszél. De az Új Testamentumnak író deaki, mikor ez psalmusnak igéjét, es sententiait elő hozák, azokat különb szemelyekre, es különb különb időkre szabják. Mert az psalmusnak eleit az Apostolok, Actorum 4. magokra szabják, es az háborusagra, á mellyet az Christus menybe menetele utan szenvednek vala. Ama mondat pedig: [*En fiam vagj te, ma szültelek tégedet*] Pal apostol Actor. 13. az Iesus Christus fel támadasara magyarázza: Az Sidoknak irt levélben pedig az Christus menybe menetelire szabja. Végezetre ama mondat: [*Bírod őket vasvesszővek*] ő maga a Christus Apoc. 2. az jövendő életben uralkodo hívekre, Ianos pedig Apoc. 19. v. 15. az immar Uralkodó Christusra magyaráza. Az mellyek lelki értelem szerént, mind helyesen mondatnak es magjarásztatnak, De historia szerént meg nem álhatnak. Hát ezekből megdetszik, hogy ez az psalmus bötű szerént, nem az Jesusról, hanem Davidról szól. Hogy pedig lelki értelem szerént az Messiasról, es az Christus orszagáról iratott légyen, nem tsak minden Keresztyének, hanem még az Sidó Doctorok is vallyák.”

⁵³ *Explicationes*, 1619, 86: „Ezeket meg értvén, az igiknek magyarázattyára mennyünk, es előszször mutassuk meg, mint illenek mind ezek bötű szerént Davidra.”

⁵⁴ Pl. „Honnan megtanulhatjuk az igaz és halandó fejedelmeknek tulajdonságukat es tisztüket, hogy tudni illik az ő uraságukat az Úrnak köszönjék, ő adományának ismerjék, es azt ne csak magukban higgyék es értsék. [...] Amiképpen itt Dávid azt mondja, hogy ő kikiáltja, prédikálja az Úrnak vele való jótéteményét. Ezt kövessék azért a méltóságba helyeztetett személyek, nem amaz kevély istenteleneket, amineműek valának Nabukodnozor, Sénakhérib, kik az ő birodalmukat, maguk erejének tulajdonítják vala, ezt mondván: Mi az mi kezeinknek erősségével cselekedtük ezeket, a mi bölcsességünkkel, eszünkkel vittük véghez, es bontottuk a nemzetségek határait etc. De ez ilyen háládatlanoknak meg szokta mutatni az Úr Isten, hogy övé a birodalom, övé az ország, a dicsőség, es annak adja, akinek akarja, es aki magának tulajdonítja, attól elveszi.” 193. beszéd, K5, 136v–137r.

⁵⁵ *Explicationes*, 1619, 86–87: „Ezokaért ez Igiket: [*Az Iehova monda nékem*] David mondotta, avagy valaki David képében: Az hún elsőben jegyezzük meg, hogy David itt nagy koraban szól, mikor az orszagnak birasara illendő vala. Hát itt az természet szerént való szülésről, avagy külső születésről nem szól: Mert ilyen módon immar régen született vala David az ő szüléiről. Masodsor, Azt is megh kel jedzeni mikor David, Isten fianak, Istentől szülötnek mondatik, aval nem természet szerént való nemzést jelent az iras, mint ha Isten természet szerént, Allattytából szülte volna Davidot; hanem érteni kell azt az mondat, az Istennek kegyelméről, gondviseléséről, Atyaj szeretetéről, mellyel Davidot szerette, tisztességgel, méltósággal, minden joval megh latogatta. Mert Isten is szülni, ember is Istentől születni mondatik, mikor Isten, embernek valami kivalképpen való ortalommal, segítseggel es joval vagyon. Nyilván vagyon pedig hogy Isten jo voltanak semmi nagyob jele

prédikáció⁵⁶ gondolatmenete. A beszéd érintett több mint kétszáz sora és az *Explicationes* emellett bonyolultabb kompilálás jegyeit mutatják, a beszéd

nem tettet meg Davidon, mint mikor néki az Izrael országát es birodalmát atta. Hát általán-fogva, ditsekedik itt David, hogy Istentől született, mikor eszt az méltóságot vötte. Ez penig az Istennek jo vóltanak meg mutatása, harom kiváltkeppen való időbe lött. Először, mikor David az ő Attya es battyaj előtt Izraelnek Kiralysagara Samueltól fel kenettetet. Másodsor, mikor Saul halála után, az Izrael népe őtett az Kiralysagra emelé. Harmadsor, mikor Absolon meg ölettetvén Ujjonnan az orszagot kezéhez vövé. Mert erről az időről így szól: 2 Reg. 19. v. 22. [*Vallyons nem tudomé hogj ma löttem Kiraly az Izrael népén?*] Hát Davidnak eszt az beszédét: [*Az Ur mondott nékem, en fiam vagy te, en ma szültelek*] Ez harom időnek eggikére alkalmaztathatni. Es mivelhogj nintsen nyilván meg írva, mikor iratott légyen ez é psalmus: Az en itelem szerént szabad akarkinek, arra az időre magyarázni, az melj ahoz alkalmaznak tetzik, nem vét sem az kegyesség, sem az iras ellen. Mind az által mindennél alkalmazban szabhatni az középső időre, mikor Saul halála után, Davidot az egész Izrael népe, Kiraljnak, valasztotta, es fel kiáltotta. Mert akkor olvassuk, hogy az Ammoniták Philisteusok Moabitak es egyeb nemzetségek Davidra támattanak, de heába az mint itt énekl. És ez igiknek bötü es historia szerént való igaz értelme. Immar az lelki értelemnek magyarázattara mennyünk.”

⁵⁶ 193. beszéd, K5, 138v: „Ezeket immár így megértvén, tudhasd, hogy itt az Írás, *én fiam vagy te* etc., méltán és igazán Dávidra, az Írás folyása szerint illik és alkalmaztatik. Ahol pedig így szól, én ma szültelek tégedet, ezt imigyen értsed, hogy itt nem szól a próféta Dávidnak természet szerint való születéséről. Mert test szerint Izájnak fia vala, hanem arról az időről, amikor az Isten Dávidhoz kiváltképpen való kedvét, szeretetét és jótéteményét megjelenté. Mely főképpen emez három időben lön. Elsőben, mikor Sámuel által a királyságra felkenett. Másodsor, mikor Saul halála után egész Izraelnek királyává választaték. Harmadsor, mikor az Absolon reá támadása után ismét székébe ültetteték, kiről így szól önnön maga 2. Reg. 19. v. 22. *Vajon nem tudom-e én, ha ma tettem Izraelnek királyává?* Emez ige azért ma kétségkívül értetik a három időnek egyikéről. És mivelhogj az Írás meg nem jelenti, melyikről kell érteni, minden vétek nélkül akárki, akármelyik időre magyarázhatja: ebben nagy bünt nem vall, ha szinte nem az igazbikról érti is. De azért hihető, hogy a középső időkorra kell magyarázni, mikor Saul után az egész Izrael népe Dávidot királlyá választá. Mert akkor újólag szültek Dávid, és az Istennek kegyelmességét és szeretetét akkor tapasztalá meg. Ez azért Dávidnak első dicsősége, hogy az Isten Atyai kegyelmességét megmutatá hozzá. Második, hogy ő neki nagy és széles birodalmat ada, kiről így szól: *Kérjed én tőlem és adom* etc. Minemű győzelmet és uraságot engedett az Isten Dávidnak a pogány népeken, az idumeusokon, moábitákon, ammonitákon, syrusokon, filiszteusokon, amálekítákon, bőségesen meg van írva a <királyokról írt> második könyvnek 8.,23 10.24 és 12.25 részében, 1. par. 19.26 et 28.27 Mely históriákból megtetszik a jelen való igéknek igazsága és beteljesedése. Harmadsor mutogatja Dávid az ő dicsőségét és Istennek hozzá való kegyelmességét emez igékben: *Bírod őket vasvesszővel* etc. melyben az ő győzhetetlen erejét jelenti, hogy ő hozzája képest az egyéb nemzetségeknek minden erősségük csak olyan, mint a fazekas cserépének a vas vesszőhöz, hogy miképpen aki meg csapja a vasvesszővel a fazekat, mind ízénként elromol. Azonképpen, ha Dávid az ő ellenségivel megvív, olyan könnyen és szörnyen elvesztheti, semmivé teheti a pogányoknak minden seregét. Ha pedig akarja <valaki> tudni, miképpen és hogy teljesedtek be ezek, olvassa meg a felül megjegy-

korábbi szakaszában találunk rá az *Explicationes* későbbi, párhuzamos soraira, valamint jellemző az is, hogy hosszabb szakaszokon keresztül más-más kérdést kiemelve bomlik ki a két szöveg.

A 194. beszéd nemcsak abban tér el a két előbbi prédikációtól, hogy már nem tartalmaz párhuzamos szöveghelyeket az *Explicationes* fejezetével, de hangsúlyában is különbözik a triász megelőző darabjaitól. Témája Krisztus földi uralkodásának (*Regnum Christi*) bemutatása. A pogányok megtérésén és a szereteten alapuló krisztusi birodalom tárgyalása mellett olyan kulcskérdésekre is kitér, bár csak utalás formájában, mint az adoráció. Emellett a harmadik beszédben is feltűnik a zsoltár adott soraihoz illeszkedve a fejedelmekkel, főrangúakkal foglalkozó keretszerkezet, mely a beszédhármas strukturális egybe tartozását erősíti meg.⁵⁷ Érdeemes azt is megjegyezni ezen a ponton, hogy Enyedi zsoltárfordítása sok helyen különbözik mind a háromsághívók, mind az unitáriusok változataitól. Emellett a beszédvariánsok maguk is több helyen eltérő szövegvariánsokat tartalmaznak.⁵⁸

zett helyeken Dávid királynak hadait, és megtapasztalhatja ennek igazságát. Ez a psalmusnak második része. De mivelhogy ez dicséret betű és história szerint íratott Dávidról, de lélek szerint a Jézus Krisztusról, szükséges, hogy ezeket immár lelki értelem szerint is megmagyarázzuk, főképpen holott az apostolok is ez igéknek egy részét az Újtestamentumban a Jézus Krisztusnak személyére magyarázzák.”

⁵⁷ 194. beszéd, K5, 146v–147r: „Mostan azért királyok, eszeteken legyetek etc. Ez az intés a felül való ígéből igen szépen folyik. Mert minekutána megjelenté a próféta, hogy ez földi hatalmasoknak minden szándékuk és igyekeztük az Úr végezése ellen haszontalan. Mert akiket ő fel akar magasztalni, mindenek ellen felneveli, naggyá teszi. Immár inti őket, hogy ezután legyenek eszükön, ne bolondoskodjanak, az Úr ellen ne tusakodjanak, hanem inkább neki szolgáljanak, ha el nem akarnak veszni, hanem boldogok lenni. Elsőben azért inti őket: *Mostan annakokáért királyok etc.* Szükség a fejedelmeknek efféle intés és oktatás, mert vannak sokan, akik azt ítélik, hogy ebben áll az uraság és királyság, hogy pompasággal legyenek, katonákat, sok fő lovakat tartsanak, lakozzanak, igyanak, parancsoljanak. Arra pedig, úgy[mond], hogy az Istennek igazságát értsék, országokat, alattvalókat bölcsen és szépen igazgassák, tudósok, okosok legyenek, igen kevés, avagy semmi gondjuk nincsen. Maga ez volna fő tisztük, amint itt mondja a próféta: *Eszekek legyetek, tanuljatok.*”

⁵⁸ A 2. zsoltár Enyedi-féle fordítását a teljesebb textusokat tartalmazó *Székekelykeresztúri Kódex*ből idézem: Mít regzelődnek [!] az pogányok, és az nemzetségek elmélkednek haszontalan dolgok felől. Feltámadtak az földnek királyai, és az földnek fejedelmei egybegyűltenek az Úr ellen, és az Krisztusa ellen. Ezt mondván, szaggassuk el az ő kötelüket, és rázzuk le nyakunkról az ő jármukat. Az, ki mennyekben lakik, megneveti őket. És az Úr megcsúfolja őket. Akkor megszólítja őket haragjában, és búsultában megháborítja őket. Engemet pedig ő tett királlyá, az ő szent hegyén, az Sionon, prédikálván az ő parancsolatját. Mondá az Úr énnekem: Én fiam vagy te, én ma szültelek tégedet. Kérjed éntőlem, és örökségül adom tenéked az pogányokat, és az te birodalmad alá vezetem az földnek határait. Vaspálcával bírod őket, és miképpen az cserépedényt, összerontod őket. És mostan ti királyok, értsétek

Azt bizonyosnak vehetjük, hogy nem egyszerű másolásról van szó. Valószínűnek tartom, hogy a prédikációk lejegyzése, valamint az *Explicationes* szövegének kidolgozása során egy alapjegyzetből építette fel a latin fejezetet, valamint a beszédfüzért. Ezt a további példák is megerősítik. Azt is látjuk, hogy hol az *Explicationes*, hol pedig a prédikációk szövege hosszabb. A prédikációkba a legtöbb helyen a szerzők megnevezése helyett általános, folyószövegben lévő gyenge utalások kerülnek. Míg az *Explicationes* a zsidó írásmagyarázók mellett megemlíti a keresztény tudósokat is, némelyeket, mint Bucer, Kálvin, vagy Tremellius, név szerint is,⁵⁹ addig a prédikációban csupán „keresztényen tudós magyarázó doktorok” szerepelnek. Az *Explicationes* és a prédikációk közötti párhuzamok felfedése egyrészt a szövegagyomány szempontjából fontos, másrészt bővíthetjük az Enyedi által használt, és ilyen vagy olyan módon hivatkozott szerzők listáját.

A részletesebb vizsgálat után az *Explicationes* mellett, azzal valószínűsíthetően párhuzamosan írt Enyedi-beszédek is bevonhatók lesznek a bő forrásanyaggal és szakirodalommal rendelkező zoltárértelmezés anyagába, de a beszédek és az *Explicationes* viszonyának és a prédikációgyűjtemény szerkesztési munkájának részleteibe is jobban beleláthatunk általa. Tudjuk, hogy az *Explicationes*be átemelt 187. beszéd második fele a mai variánsokkal szinte szó szerint megegyezik. Azt is tudjuk, hogy az *Explicationes*ben hivatkozott 210. beszéd sok szövegegyezést mutat. Ám a 2. zoltár értelmezésének példája azt is megmutatja, hogy mélyebb és összetettebb egyezésekre is találhatunk a két szöveganyagban.

Ugyancsak új felfedezés, mely az *Explicationes* és a prédikációgyűjtemény kapcsolatáról alkotott képünket meg kell változtassa, a *Sárospataki Kódex* anyagában szereplő 93. beszéd,⁶⁰ amelynek variánsa, természetesen jelöletlenül, szerepel az *Explicationes*ben, annak mind a latin, mind a magyar nyelvű változa-

meg, tanuljátok meg ti, kik ítéletek a földet. Szolgáljatok az Úrnak félelemmel és örvendjeteek öneki rettegéssel. Ápolgassátok az ő tudományát, hogy valamikor meg ne haragudnék az Úr, és elnézzetek az igaz Úrról, mikor hirtelen felgerjed az ő haragja. Boldogok mindnyájan, valakik őbenne bíznak.

⁵⁹ Az elemzésben idézett szövegrészleteket a jobb összevethetőség végett az *Explicationes* magyar nyelvű kiadásából idéztem. A magyar és latin variáns összevetése későbbi, részletes vizsgálatok témája kell legyen. A két változat több helyen eltér egymástól. A latin szöveg a hivatkozásaiban is bővebb, így például az említett tudósok között a latin változatban szerepel Wolfgang Musculus neve is. (*Explicationes*, 1598, 57.)

⁶⁰ 93. beszéd, S, I/288–305. Concio natalis. Jn 8, 56. Ábrahám az ti Atyátok kívánta, hogy láthassa az én napomat, látta és örült rajta. Etc.

tában. A beszéd Jn 8, 56-ot adja meg textusul, de a további verseket is idézi. A textus miatt első ránézésre nem tűnik fel az *Explicationes*szel való összefüggése. Ott Enyedi ugyanis a Jn 8, 58-at magyarázza.⁶¹ A prédikáció rövid bevezetéssel kezdődik, felsorolva a beszéd három strukturális egységét,⁶² melyek közül az első, hosszan kifejtett rész teljes egészében párhuzamos az *Explicationes* fejezetével. A másik két részre nagyjából egy oldalt szentel a prédikátor, melyből látszik, hogy azok a prédikáció kerek lezárásához voltak elengedhetetlenek, a fő gondolati egység azonban az első részben található.

Nagyobb szerkesztési eltérést a szövegváltozatok két helyen mutatnak. Egy esetben az *Explicationes* szövege egy hosszabb bekezdést szentel Krisztus megtestesülésének kérdésére. Ez a hely a prédikációban nem szerepel. A másik eltérés strukturális jellegű, a fejezet végén két bekezdés helye fel van cserélve. Jellemző emellett, hogy a prédikáció szövege magyarázóbb jellegű, ezért sok esetben hosszabb, mint a tartalmilag megegyező *Explicationes* adott bekezdése. A szövegegyezések alapján azt feltételezem, hogy az *Explicationes* szövege egyidőben készülhetett a beszéddel, ha nem egyenesen a beszédből fordították azt latinra, majd vissza magyarra. Ezt támasztja alá az *Explicationes* szövegének prédikációjellegű kezdése is. A latin változat szövege sok helyen a prédikációhoz hasonlóan hosszabb, mint a későbbi magyar fordítás.⁶³ Máshol viszont a prédikáció hallgat el az *Explicationes*ben említett forrásokat. Ez természetesen lehet akár a másolási periódus során történt szövegromlás eredménye is.⁶⁴ A

⁶¹ *Explicationes*, 1598, 217–227. *Explicationes*, 1619, 379–394.

⁶² 93. beszéd, S, I/288: „Három dolog adatik főképpen ez néhány igékből előnkbe. Először, minemű szokása volt Krisztus Urunknak az megvakult, gonosz emberekkel való disputálásban, Másodsor, minemű természetük és tulajdonságuk legyen az igazság ellenséginek. Harmadsor, mit kelljen cselekedniük az igazság vallóinak és oltalmazóinak, mikor az hitetleneknek dühösségüket látják.”

⁶³ Pl. Porphyriust és Ammonius szavait példaként mind a latin változat (*Explicationes*, 1598, 223), mind a prédikáció (S/I, 297) hozza, a magyar fordításban (*Explicationes*, 1619, 388) nem szerepel a példák között. A latin és magyar változat részletesebb összevetése további tanulmányok témája kell legyen.

⁶⁴ Pl. Tremellius neve nem szerepel a beszédben, bár a szöveghelyen utal a püspök Ábrahám nevetésének okára. *Explicationes*, 1598, 220: „*Quo audito Abraham, cecidit in faciem suam, & risit.* Tremellius in locum istum sic scribit: Risus non dubitationis vel incredulitatis, sed laetitiae inditium est. Non enim reprehenditur ut risus Sarae. Infra 18. v. 12. On Kelos, verbum Risit, interpretatur, gaudius est.” *Explicationes*, 1619, 383: „Eszt halvan Abraham artzal le borula, es neveté. Erről[!] Tremellius aszt írja: Az nevetés nem ketelkedésnek, avagy hitelenségnek, hanem örömmek jele. Mert nem dorgaltatok meg, mind Sárának nevetése cap. 18. v. 12. (On kelos) igj magyarázza, nevetet, az az örült. Osztan olvassuk, hogj Sara is halvan eszt az ígretet az Angyaltol, nevetett.” 93. beszéd, S/I, 292: „Ezt hogy

beszéd szövege emellett azt is megerősíti, hogy az elhangozhatott templomban. Ez azonban nem tartotta vissza a prédikátort a fordítástechnikai magyarázatoktól.⁶⁵ A párhuzam nem csak a szövegek tartalmi egyezése miatt fontos. A 93. beszéd ugyanis laphiány miatt töredékes.⁶⁶ A beszéd közepének gondolatmenete az *Explicationes* adott fejezetével való összevetés során most rekonstruálhatóvá válik.

Az újonnan ismertetett, az *Explicationes* szövegével párhuzamosságot mutató szöveghelyek egymáshoz való viszonya még nem világos. Ez a későbbi vizsgálatok során remélem, jobban tisztázódik. Azt azonban már most megjegyezhetjük, hogy az eddigi kutatások alapján a különböző bibliai helyeket tárgyaló szöveghelyek a gyűjtemény egészében csak itt található forrásokat használnak, említenek.

Záró gondolatként azt szeretném hangsúlyozni, hogy a szövegek részletesebb vizsgálata során egyre több adatunk van arról, hogyan dolgozták bele a másolók a bemutatott hivatkozásokat a prédikációk szövegébe, eltüntetve a látványos jelöléseket. A beszéd- és témapárhuzamok, az ismételt exemplumok, fabulák vagy históriák, az újra és újra felbukkanó példasorok, a megegyező forráshasználat és az egymást kiegészítő gondolatmenetek teljes feltérképezése pontosíthatja a szerkezetről alkotott mai képünket. A szerkezet behatóbb ismerete pedig a prarafrázis források, szerkesztett példaanyagok, teológiai és történelmi vonatkozású szövegblokkok meghatározását és értelmezését könnyíti majd meg. A hivatkozási hálóstruktúra pontosítása és részletes kidolgozása elvezethet minket ahhoz, hogy jobban megérthessük a gyűjtemény felépítését és a másolók stratégiáit is. Az *Explicationes* és a prédikációgyűjtemény párhuzamosságainak vizsgálata pedig teljesen új utat nyithat a prédikációgyűjtemény kutatásában.

hallá Ábrahám, arccal leborula és nevéte, mely nevétség noha az hitelenségből is származik Gen. 16. v. 17, hogy nemigen hihet vala az ígéretnék, de azért megtetszik, hogy ez ígéletben gyönyörködött, mint ha mikor valakinek valami olyat ígérnek, kit kívánna, ha lehetne, ha szinte nem hiszi is, nevet rajta, de ha bánja, megharagszik. Ezenképpen olvassuk Sára felől is, mikor hallá az ígéletet az anglyaltól.”

⁶⁵ A biblia szövegének filológiai magyarázatát a következő mondattal vezeti fel a prédikátor (S, I/297): „Az kik pedig írást nem tudnak, ne bánják, ha szokáson kívül idegen nyelven kell itt szólanom.”

⁶⁶ Már Kanyaró erre hívja fel a figyelmet leírásában: „A XCIII-ik prédikáció (czime: Concio Natalis) szintén csonka. [...] A 288. lap közepétől a 305. lap aljáig terjed, de közbül a 293–296. lap, tehát két egész levél hiányzik belőle.” KANYARÓ, *i. m.*, 1898/1, 26.

BOGÁR JUDIT

Ars compilandi precationes

*Pázmány Péter imádságai és a kompiláció**

A régi magyarországi prédikációk kompilációjának kutatása az utóbbi években, évtizedekben jelentős eredményeket hozott.¹ A prédikációk mellett érdemes az imakönyveket, imádságokat is vizsgálni ilyen szempontból, hiszen az imaszövegek sok esetben éppen úgy öröklődtek és alakultak kötetről kötetre, mint az egyházi beszédek, és Pázmány Péter szerepe is éppen olyan központi, mint azoknál. E tanulmány nem vállalkozik a téma átfogó feldolgozására, csupán ízelítőt kíván nyújtani néhány példán keresztül a régi magyarországi imádságokban fellelhető szövegalkotási jelenségekből, módszerekből, főként Pázmány *Imádságos könyvének* darabjait vizsgálva, méghozzá két irányból: hogyan kompilált maga Pázmány, és hogyan kompilálták, formálták az ő szövegeit mások, elsősorban Pongrácz Eszter.

Pázmány Péter *Imádságos könyve* bizonyos tekintetben nem áll távol a prédikációktól: a prédikáció műfajára emlékeztető tanító részei² jelentős mértékben kompilált szövegek. Az ezekben előforduló háromszáznál több hivatkozás szerzői között antik írók, egyházatyák, középkori és 15–16. századi történetírók, filozófusok, teológusok szerepelnek, de utal Pázmány törvénykönyvekre és zsinati jegyzőkönyvekre is. Legtöbbször nem szó szerint idéz, hanem magyarul összefoglalja a latin szövegeket, olykor csupán egy mondatban egy hosszabb történetet. E szövegrészeket feltételezhetően nem közvetlenül az általa említett források alapján dolgozta ki: az idézett példák és hivatkozások jó része megtalálható a jezsuita Jacob Gretser *De cruce Christi* és Johannes Stephanus Duranti *De ritibus ecclesiae catholicae* című művében, kisebb számban pedig Antonius Marsilius Columna *Hydragiologia*, Gretser *De benedictionibus*,

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport munkatársa.

¹ Jelen kötet szerzőin kívül Bárczi Ildikó, Ocskay György, Hargitai Andrea, Kecskeméti Gábor ilyen témájú munkássága említendő.

² BAJÁKI Rita, „*Csak az tud jól élni, a ki jól tud imádkozni.*”: Pázmány Péter *Imádságos könyvének szövegkritikai vizsgálata*, PhD disszertáció, Piliscsaba, PPKE BTK, 2009, 48.

valamint Franciscus Feuarent *Theomachia calvinistica* című munkájában.³ Lehetőséges persze, hogy nem az említett művekből kompilálta össze saját munkáját, hanem egy olyan forrásból dolgozott, amelyet azok is használtak (ez magyarázat lehetne a köztük lévő sok egyezésre); vagy éppen fordítva: amely összedolgozta Gretser, Duranti, Feuarent és Columna (és mások) írásait.⁴

Pázmány az *Imádságos könyv* első kiadásának (Grác, 1606) Hethesi Pethe Lászlóné Kapi Annához szóló ajánlásában a régi szent atyák írásai mellett a *Szentírás* igéit nevezi meg imáinak legfőbb forrásaként,⁵ de sok liturgikus eredetű szöveg is található a kötetben, valamint a *Hortulus Animae*-nek, Petrus Canisius és más jezsuita szerzők imakönyveinek, illetve egyéb kedvelt korabeli gyűjteményeknek darabjai vagy azok változatai is.⁶ A kutatások jelen állása szerint amikor Pázmány nem saját maga fogalmazza meg imáját, akkor főleg latin nyelvű forrásokat használ fel, fordít le, dolgoz át. Az *Imádságos könyv*ben szereplő fordítások nem egyeznek ugyanazon szövegeknek más magyar nyelvű, kódexekből vagy nyomtatványokból ismert változataival. Az átvételekre többféleképpen hivatkozik Pázmány: az imádság címében megjelöli a szerzőt (pl. *Szent Agoston hála-adása, az örző Angyalnak gond-viseléséért; Sz. Brigyínának, igaz Penitencia-tartásért, és bóldog ki-mulásért, XV. aítatos Imádság; Victor Uticensis könyörgése*⁷); szerző, cím, könyv- és fejezetszám vagy ezek valamelyike megadásával az átvétel mellett a margón (az 1606-os kiadásban) vagy utána a szövegben (az 1610-estől kezdve), teljesen kiírva vagy rövidítve. Számos esetben nem jelöli meg a forrást (a második kiadástól kezdve sok olyan hivatkozást is elhagy, amelyek az elsőben még szerepeltek), az is előfordul ugyanakkor, hogy olyan-

³ A következő kiadásokat használtam: Jacobus GRETSEK, *De cruce Christi*, I–III, Ingolstadii, Adam Sartorius, 1600–1605; UÓ, *De sancta cruce*, Ingolstadii, Angermaier, 1616; UÓ, *De benedictionibus*, Ingolstadii, Elisabetha Angermaria, 1615; Johannes Stephanus DURANTI, *De ritibus ecclesiae catholicae*, Coloniae Agrippinae, Joannes Gymnicus, 1592; Antonius Marsilius COLUMNNA, *Hydragiologia sive De Aqua Benedicta*, Romae, Bonfadini, 1586; Franciscus FEUARENT, *Theomachia calvinistica*, Parisiis, Nivellius, 1604.

⁴ Erről bővebben: BOGÁR Judit, *Pázmány Péter Imádságos könyvének forrásai = Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 6), 61–71.

⁵ PÁZMÁNY Péter, *Keresztényi imádságos könyv: Grác, 1606*, hasonmás kiadás, Bp., Balassi – MTA Irodalomtudományi Intézete, 1993 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 28), †3v.

⁶ Pázmány imáinak forrásairól: HOLL Béla, *Anyanyelvünk, imádságunk*, Vigilia, 1957, 23–28; BOGÁR, 4. jegyzetben *i. m.*; PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631): Jegyzetek a szövegkiadás-hoz*, szerk. SZ. BAJÁKI Rita, BOGÁR Judit, Bp., Universitas–Editio Princeps, 2013 (Pázmány Péter Művei, 6), 263–380.

⁷ PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631)*, s. a. r. SZ. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2001 (Pázmány Péter Művei, 3), 87, 164, 184.

kor is feltünteteti, amikor nem lenne muszáj. Egyes litániáknál például elkezdti soronként megjelölni a forrásul szolgáló bibliai helyeket, aztán egyszer csak abbahagyja.⁸

Az átvett imaszövegeket Pázmány különféle módokon alakítja. Aquinói Szent Tamás „O sacrum convivium in quo Christus sumitur” kezdetű Magnificat-antifónájának például csak az első sorát veszi kölcsön egyik áldozási imájának kezdősorául, azután másként folytatja a szöveget.⁹ Néha megrovidíti a túl hosszú imádságokat: *A’ Tévelygések ki-gyomlálásáért* mondandó negyedik könyörgés például jóval hosszabb változatban szerepel Petrus Canisius *Manuale Catholicorum*ában (*Pro Ecclesia Catholica ab Haereticis nunc vehementer afflictata precatio*).¹⁰ Máskor két vagy több rövidebbet egybeszerkeszt: breviáriumi és *Hortulus animae*-béli (*Oratio ad Deum pro bono fine*) könyörgéseket a harmadik reggeli imádságban¹¹ vagy két imádságot a Canisiusnál is szereplők közül (*D. Ambrosii precatio ante sacram Communionem* és *In ipso ad sacram Communionem accessu*) az áldozás előtti harmadik imában.¹²

A *Bibliából* hosszabban szó szerint viszonylag kevésszer idéz, leginkább csak olyankor, ha az imádság címében is szerepel, hogy a *Szentírásból* való a szöveg. Ilyen például *Az Oo Törvény-béli Hívek könyörgési, Az Oo Törvény-béli penitencia-tartók Könyörgési* vagy a *Szent Írás intési* különféle rendű és rangú emberekhez.¹³ Többnyire átfoglalja, parafrázálja, összefoglalja a bibliai mondatokat, néha pedig csak utal egy-egy ó- vagy újszövetségi történetre, megadva hozzá a lelőhelyet. Előfordul, hogy csupán halvány hasonlóság vagy tematikai egyezés fedezhető fel az *Imádságos könyv* mondatai és a hivatkozott bibliai hely között. *Az orzeo angyal segítségéért* szóló könyörgés mellett az 1606-os kiadásban tizenhárom locust találunk,¹⁴ közülük egyik helyet sem idézi szó szerint Pázmány, viszont valamennyiben szerepelnek angyalok. Gyakran csak egy-egy bibliai személyt vagy eseményt, jellegzetes kifejezést említ, a történet felidézését

⁸ PÁZMÁNY, *Keresztyéni imádságos könyv, i. m.*, 201v, 209r–v, 216v–217r.

⁹ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631), i. m.*, 120.

¹⁰ Petrus CANISIUS, *Manuale Catholicorum in usum pie precandi*, Rothomagi, Ioannes Osmont, 1614, 363–370; PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631), i. m.*, 187.

¹¹ *Breviarium Romanum: Editio Princeps (1568)*, ed. Manlio SODI, Achille Maria TRIACCA, Maria Gabriella FOTI, Virgilio NOË, Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 1999 (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini, 3), 53 (101., 104. sz.); *Hortulus animae*, Argentinae, Johannes Knoblouch, 1505, 11v; PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631), i. m.*, 82–83.

¹² CANISIUS, *i. m.*, 226–229, 235–237; PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631), i. m.*, 248–249.

¹³ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631), i. m.*, 180–183, 215–217, 310–315.

¹⁴ PÁZMÁNY, *Keresztyéni imádságos könyv, i. m.*, 31v–32r.

azonban már az olvasóra bízta. Nemegyszer különféle bibliai helyek mondataiból, félmondataiból, kifejezéseiből, illetve azok átalakított változataiból szövi össze imádságait, sőt ezeket más forrásokból származó részletekkel is kombinálja. A prédikáció előtti *Más Könyörgés*ben például, amelyben az imádság első feléhez nem ad meg forrást, a bibliai helyekre viszont – az első kiadásban legalábbis – hivatkozik, így jár el (félkövér betűtípussal jelölve az egyezések):¹⁵

Pázmány Péter	„Források”
<p>„Örök mindenható Isten, ki nem csak gyarló testünk taplálására rendelél testi kenyeret, de lelkünknek lelki eledelt adál:</p> <p>Kérlek, nyisd-meg a’ mí siket füleinket, Szent Igédnek hasznos halgatására: mert bódogok a’ kik ezt hallják, és meg-tartják. Adgyad én Istenem, hogy e’ pusztában-való szarándokságomban, érezhessem ennek a’ mennyei Mannának édességét, és ezt soha meg-ne utállyam. Szomjuhozam ezt a’ mennyei harmatot, mint drága kincset el-reycsem szívemben:</p> <p>és, a’ mit füllel hallok, lelkemben hiszek, számmal vallok, engedd, hogy azt cselekedetemmel bé-telleyesítsem.</p> <p>Adgyad, hogy a’ te Igéd, bövségessen la-kozzék mi-bennünk:</p>	<p>„<i>Sacram concionem audituri precatio. Omnipotens Deus, qui hominem non solum ad sustentationem corporis pane vesci, sed etiam ad nutrimentum animae spirituali cibo refici voluisti: da nobis, quaeso, attentas aures ad verbum et Evangelium tuum utiliter audiendum. Beati enim, qui illud audiunt atque custodiunt; nimirum ut una cum Israëlitis, in huius mundi deserto tam caelesti Manna nutriti, suos vincant hostes, et ad promissam patriam recta proficiscantur. Sit in me fames ac sitis iustitiae, et verbum tuum tanquam caelestis thesaurus in mente mea recondatur, ac quasi bonum semen multiplicem adferat fructum in patientia. Fac me Domine verbi tui non modo studiosum auditorem, sed et factorem sedulum; ut quod ex verbo tuo auribus accipio, et corde credo, et ore profiteor, id ipsum et opere compleam. Per Iesum Christum Dominum nostrum.</i>”¹⁶</p> <p>Kol 3, 16: „Legyetek hálásak, Krisztus tanítása éljen bennetek elevenen, s teljes bölcsességgel tanítsátok és intsétek</p>

¹⁵ *Uo.*, 49r–v. – A szöveget a könnyebb olvashatóság miatt az 1606-os kiadásban szereplőtől csak apróságokban eltérő 1631-es verzióból idézem: PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631)*, i. m., 109.

¹⁶ CANISIUS, i. m., 256–257.

mert ebben vagyon **a' te Isteni hatalmasságod**; a' bűnösök **üdvösségére**. Engedd, hogy

a' lelki tanítást, **nem úgy mint emberi szót, hanem mint a' te szódat** halgassuk:

és ez a' Mennyei **jó mag**, oly **gyökeret verjen** bennünk, hogy a' **Sátan** hatalma, vagy csalárdsága, soha ezt **ki-ne vehesse szívükből: e' világi gyönyörűségnek, és gazdagságnak tövisse**, le ne nyomhassa:

egymást.”¹⁷

Róm 1, 16: „Nem szégyellem ugyanis az evangéliumot, hiszen **Isten üdvösséget hozó ereje** minden hívőnek: először is a zsidónak, azután a görögnek.”

1Tessz 2, 13: „Szüntelenül hálát adunk Istennek, hogy amikor az Isten szavát hallottátok tőlünk, **nem úgy fogtátok fel, mint emberi tanítást, hanem mint az Isten szavát**, ahogy valóban az is. Bennetek is hatékonyan bizonyul, akik hittetek.”

Lk 8, 5[–15]: „Kiment a magvető, hogy elvesse a magot. Vetés közben néhány szem az út szélére esett. Eltáposták, és az ég madarai felcsipegették. Más szemek köves talajra hullottak. Kikeltek, de aztán elszáradtak, mert nem kaptak elég nedvességet. Ismét más szemek szúrós bogáncs közé hulltak. A szúrós bogáncsok velük együtt nőttek, és elfojtották őket. A többi **mag jó földbe hullott, kikelt és százszoros termést hozott.**» Amikor befejezte, fölemelte a hangját: »Akinak van füle a hallásra, az hallja meg!« Tanítványai megkérdezték, hogy mi a példabeszéd értelme. Így válaszolt: »Nektek megadott, hogy megismerjétek az Isten országának titkait, de a többieknek csak a példabeszédek szólnak, hogy nézzenek, de ne lássanak, halljanak, de ne értsenek. Ez a példabeszéd értelme: A mag az Isten szava. Az útszélre hulló szemek azok, akik meghallgatják a tanítást, de aztán jön a **gonosz lélek, kitépi szívükből**, nehogy higgyenek és üdvözüljenek. A köves talajba hulló szemek azok, akik meghallgatják s örömmel fogadják a tanítást, de nem **ver bennük gyökeret**, így aztán a kísértés

¹⁷ A bibliai idézetek forrása (a továbbiakban is): *Biblia: Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*, s. a. r. RÓZSA Huba, Bp., Szent István Társulat, 2005.

és **ne csak halgatói, hanem cselekedői lé-gyünk a' te Igédnek.** A' mi Urunk IESUS Christus-által. Amen.”

idején hűtlenné válnak. A szúrós **bo-gáncs** közé hulló szemek azok, akik meghallgatják, de később az **élet** gondolatai, **javai és élvezetei** meggátolják őket fejlődésükben, ezért termést már nem hoznak. A jó földbe hulló szemek azok, akik tiszta és jó szívvel hallgatják a tanítást, meg is tartják és kitartásukkal gyümölcsöt teremnek. [...]«”

Jak 1, 22: „**A tanítást váltsátok tettek-re, ne csak hallgassátok,** mert különben magatokat csaljátok meg.”

Pázmány ebben az imádságban némely részeinek szó szerinti fordítása mellett helyenként át is fogalmazza a latin könyörgést, felcserél szavakat, betold vagy áthelyez jelzőket (pl. **mennyei** harmatot, mint drága **kincset** – verbum tuum tanquam **caelestis thesaurus**), és kihagyja a sokszoros termést hozó jó mag képét, amelyet majd az imádság különféle újszövetségi szakaszok összekapcsolásával megalkotott második felében hoz vissza. A bibliai helyeket nem szó szerint idézi; a levelekből való kifejezéseket más nyelvi és grammatikai formában (pl. a te igéd – Krisztus tanítása; lakozzék mibennünk – éljen bennetek stb.) adja vissza.¹⁸ A bibliai képek, kifejezések ilyen jellegű felhasználása, beleszövése a szövegbe nem is nevezhető igazán kompilációnak, hiszen Pázmány valószínűleg fel sem lapozta a *Szentírást*, csak a memóriájára hagyatkozott, vagy önkéntelenül jöttek tollára a jól ismert, sokszor olvasott, sokat forgatott szavak, frázisok, miközben fogalmazta az imádságot. A margón szereplő bibliai helymegjelölések azonban mégiscsak szövegalkotásának tudatosságára hívják fel az olvasó figyelmét.

Gajtkó István a 17. század legszebb imájának nevezi *Az Istennek Felségéről* című imádságot,¹⁹ amelyet Pázmány az 1606-os kiadás margináliáinak tanúsága

¹⁸ Az *Imádságos könyv* és a *Biblia* kapcsolatáról bővebben, további példákkal a kompilációra: BOGÁR Judit, *Pázmány Péter Imádságos könyve és a Biblia = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. B. J., Piliscsaba, PPKE BTK, 2012 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, 3), 45–55.

¹⁹ GAJTKÓ István, *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Bp., 1936 (Palaestra Calasanciana, A Piaristák doktori értekezései az 1932. évtől, 15), 23–24.

szerint bibliai és (pszeudo-)ágostoni gondolatok felhasználásával fogalmazott meg.²⁰

Pázmány Péter	„Források”
<p>„OH mely csudálatos, Ur Isten, a’ te Felséges neved!</p> <p>Méltán neveztetel, Láthatatlan világosságnak:</p> <p>mert a’ te fényességed, inkább, hogy-sem a’ Nap-fény, meg-vakíttya gyenge szememiket, ha a’ Hítnek homályával bé nem köttetik.</p> <p>Te vagy, én Istenem, minden jóknak kút-feje: eleje, és vége minden állatnak. Te az eget, és földet, újaidon hordozod: a’ tenger vizeit, tenyereddel méred: a’ föld kerekességét, az egek nagy-vóltát, araszoddal bé-fogod.</p> <p>Te-hozzád-képest, minden teremtet-állat, csak olyan mint egy kis porocska.</p>	<p>Zsolt 8, 2: „Uram, mi Urunk, milyen csodálatos széles e világon a te neved!”</p> <p>Ter 32, 30: „Jákob erre megkérdezte és ezt mondta: »Nyilvánítsd ki előttem nevedet!« Az így válaszolt: »Miért kérdezed a nevemet?« –, s megáldotta.”</p> <p>1Jn 1, 5: „Az üzenet, amelyet tőle hallottunk és nektek hirdetünk, ez: Isten világosság, és nincs benne semmi sötétség.”</p> <p>1Tim 6, 16: „aki egyedül halhatatlan, aki megközelíthetetlen fényességben lakik, akit senki nem látott, s nem is láthat; övé a dicsőség és az örök hatalom! Ámen.”</p> <p>Péld 26, 27: „Aki (másnak) vermet ás, maga esik bele, s aki fölhengeríti, legurul a kövön.”</p> <p>1Kir 19, 12: „A földrengés után tűz következett, de az Úr nem volt a tűzben. A tüzet enyhe szellő kísérte.”</p> <p>Iz 40, 12: „Ki mérte meg marokkal a tenger vizét? És arasszal ki mérhetné fel az ég távlatait? A föld porát ki fogta vékába? Ki mérte meg mérlegen a hegyeket, és a dombokat a mérleg serpenyőjén?”</p> <p>Iz 40, 15: „Lám, a nemzetek olyanok előtte, mint a vízcsepp a vödörben, csak annyit számítanak, mint porszem a mérlegen, a szigeték íme annyit érnek, mint a porszem.”</p> <p>Bölcs 11, 23: „De te mindenkin megkönyörülsz, mert mindent megtéhetsz, és elnéző vagy az emberek bűnei iránt, hogy bűnbánatot tartsanak.”</p>

²⁰ PÁZMÁNY, *Keresztyéni imádságos könyv, i. m.*, 36v–38v; PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631), i. m.*, 96–98.

Te kezdedben vannak e' Világnak határi:

te-benned, és te-általad élnek, mozognak, és vannak minden állatok: ha csak szemeidet ezekről el-fordítod-is, ottan semmivé lesznek. **Meg-rendül a' föld, ha csak meg-tekinted-is:** te vetettél hártát a' tengernek: téged dicsírnek az egek, és **csillagok**, mellyeket te neveken nevezsz.

Te mindenekben vagy, de bé nem rekesztetel: mindenek-felett vagy, de fel nem emeltetel: mindenek-alat vagy, de le nem nyomattatol. **Te mindeneket látsz, de láthatatlan vagy:** mindeneket hordozsz, de meg nem terheltetel: mindeneket el-változtatsz, de el nem változol: mindeneket **igazgatsz** bölcseséggel, tartasz hatalmaddal. Munkálkodol mindenekben, **fáradtság-nélkül:** keressz minket, ki semmi-nélkül nem szükölködöl: **meg-haragszol, csendesz-lévén:** el-változtatod e' világi dolgokat, de soha tanácsodat el nem változtatod.

Noha nem szükölködöl, de örülsz a' nyereségnek: noha fősvény nem vagy, de usorát kívánsz: **meg-fizetsz a' kinek tartozol, noha adós nem vagy:** meg-engeded adósságinkat, **kár-vallásod-nélkül:** mindenüt jelen vagy, noha a' hamissak gondolatitúl távúl vagy: **be-töltesz mindeneket, fellyül halladsz mindeneket, tartasz mindeneket:** jövendők, múlandók, előtted jelen vannak.

Zsolt 94 (95), 4: „**Kezében vannak a föld mélységei, és övéi a hegyek csúcsai.**”

[ApCsel 17, 28]: „Mert **benne élünk, mozgunk és vagyunk [...].**”

Zsolt 103 (104), 32: „**Ha letekint a földre, az megremeg,** ha megéri a hegyeket, azok füstölnek.”

Jób 38, 7–8: „amikor ujjongtak a **hajnalcsillagok,** s amikor lelkendeztek az Isten fiai? Ki zárta el kettős kapuval a tengert, amikor felszökellt az anyaölből [...].”

Zsolt 140 (141), 4: „Ne engedd, hogy szívem a rosszra hajoljon, és aljas gonoszszágot kövessék el! A gonosztevőknek dús ételéből enni nem akarok.”

Augustinus, *Meditationes*, c. 29.: „[...] **invisibilis, videns omnia, immutabilis, mutans omnia, [...] omnia portans sine onere, omnia implens sine inclusione,** omnia creans et protegens, nutriens et perficiens, **quaerens cum nihil desit tibi.** Amas nec aestuas, zelas et securus es, poenitet te et non dolens, **irasceris et tranquillus es, opera mutas, sed non mutas consilium.**”

Recipis quod invenis, et nunquam amissisti; **nunquam inops, et gaudes lucris; nunquam avarus, et usuras exigit;** supererogatur tibi ut debeas, et quis habet quidquam non tuum? **Reddis debita nulli debens, donas debita nihil perdens.** [...] qui nusquam dees, et tamen ab iniquorum cogitationibus longe es; [...] **Qui ubique praesens es,** et inveniri vix potes; quem stantem sequimur, et apprehendere non valemus; **qui tenes omnia, imples omnia,** circumplecteris omnia, **superexcedis om-**

Te Uram, **üdü-nélkül, örökké-való vagy: ki nem terjedvén, mindenüt jelen vagy: sohvá nem ménvén, mindeneken által-hatsz. Véghetetlen vagy, hatalmasságodban: meg-foghatatlan, bölcseségedben: rettenetes, itéletidben: igaz vagy, minden beszédedben: szent vagy, minden cselekedetidben: bővelkedel, az irgalmassággal: nagy türhető vagy a' bünösökhöz, kegyelmes a' hozzád-térökhöz.**

Csak te egyedül vagy, a' ki vagy:

és hozzád-képest **semmi**, valami kívülled vagyon: mert benned vagyon minden, valami vagyon. Minden ékesség, hozzád-képest, ocsmánység: minden hatalom, erőtlenség: minden bölcsesség, tudatlanság: minden tekéllenesség, fogyatkozás: Mert te egyedül, jó vagy, fogyatkozás-nélkül: bölcs vagy, tudatlanság-nélkül: bővkezü vagy, személy-válogatás-nélkül: igaz, és boszú-álo vagy, harag-tartás-nélkül.

Bocsásd-meg, irgalmasságnak Iste-ne, **bocsásd-meg az én tudatlan**

nia, sustines omnia. [...] qui omnem creaturam tuam absque indigentia aliqua possides, et **sine labore gubernas** [...].²¹

Augustinus, *Meditationes*, c. 12.: „[...] **sine tempore sempiternum**, sine morte vitam, sine infirmitate fortem, sine mendacio verum, sine loco ubique totum, sine situ **ubique praesentem**, **sine extensione** omnia implentem, sine contractione ubique occurrentem, **sine motu omnia transcendentem**, [...] **in magnitudine infinitum**, in virtute omnipotentem, in bonitate summum, **in sapientia inaestimabilem**, in consiliis **terribilem**, **in iudiciis iustum**, in cogitationibus secretissimum, **in verbis veracem**, **in operibus sanctum**, **in misericordiis copiosum**; **erga delinquentes patientissimum**, **erga poenitentes piissimum**; [...].²²

Kiv 3, 14: „Isten ezt válaszolta: »Én **vagyok, aki vagyok**.« Azután folytatta: »Így beszélj Izrael fiaihoz: Aki van, az küldött engem hozzátok.«»

Jn 1, 3: „Minden általa lett, nélküle **semmi** sem lett, ami lett.»

Augustinus, *Meditationes*, c. 34.: „**Ignosce**, Domine, ignosce pie, ignosce et miserere: **parce ignorantiae meae**,

²¹ PSEUDO-AUGUSTINUS, *Meditationes* = *Patrologia Latina*, accurate J.–P. MIGNE, XL, Parisiis, 1841, 922–923. – Pázmány itt hivatkozik még Augustinus *Mannale* c. művének első fejezetére is (*Patrologia Latina*, XL, 951–952), annak szövege azonban a *Meditationes*ben olvashatók rövidített változata, így itt most nem közlöm.

²² *Uo.*, 909.

**merészségemet, hogy haszontalan
szolgád** lévén,

**töredelmes szűv-nélkül, méltó
böcsület- és félelem-nélkül imádom,
és áldom** Felségedet.

Rettegnek Uram, az **Angyalok** te-
előtted: **én** pedig gyarló **bűnös** szolgád,
mikor téged imádlak, **dicsírlek, és**
áldozom Sz. Felségednek, **miért nem**
rettegek előtted?

Fel-gerjett buzgó indulattal **kívánom**,
én Istenem, hogy féllyen, és tiszteljen az
én lelkem tégedet, **De szent Malasztod-
nélkül**, nincs gyarló lelkemnek tehetsége
a' jóra:

**nem szolgálhatunk néked, hanem
csak a' te ajándékdoból.** Azért, ím
elődbe vetem Uram, az én bűnös
lelkemnek nyavalyáját: a' Publicanussal,
szememet előtted fel sem emelem: Ké-
rem szent nevedet, világosítsd-meg értel-
memet, hogy meg-ismérjen téged:
gerjeszd-fel **szívemet, hogy féllyen** és
tiszteljen tégedet: **tisztítsd-meg lelke-
met, hogy szeressen** tégedet. Fel ne
indícsd Uram, a' száraz fa-levél-ellen
haragodat: a' széltül ide 's tova hányatot
pozdorját, ne kergessed: a' hamu-ellen,
erődöt ne mutassad. Hanem, irgalmassan
szánd-meg gyarlóságomat: és engedd,
hogy, a' mint hitem-által most Felségedet
homályban távul látom, ugy halálom-után
színrül színre téged jelen lássalak: A' mi
Urunk IESUS Christus-által. Amen.”

et multae imperfectioni meae. Noli me
tanquam temerarium reprobare, quod
audeo servus, utinam vel bonus, et non
etiam **inutilis** et malus, et ideo malus et
valde malus, quia te omnipotentem
Deum nostrum, terribilem et nimis me-
tuendum **sine cordis contritione**, et
lacrymarum fonte, **sine debita reve-
rentia et tremore** laudo, **benedico, at-
que adoro**. Si enim **Angeli** te adorantes
et laudantes, mira exultatione repleti
tremunt; ego peccator, dum tibi assis-
to, **laudes dico, sacrificium offero,**
cur non corde paveo, vultu palleo, labiis
tremo, toto corpore **inhorresco**, sicque
obortis lacrymis **coram te** indesinenter
lugeo? Volo, sed non valeo: et quia ne-
queo quod **desidero**, mecum vehemen-
ter admiror, dum te nimis terribilem
oculis fidei cerno, **Sed quis hoc sine
ope gratiae tuae?** Universa enim salus
nostra, magna misericordia tua. [...] Tu
dives in misericordia, et largus in prae-
miis, da mihi de bonis tuis, ut ex eis
serviam tibi: **non enim aliunde pos-
sumus tibi servire** neque placere, **nisi
de tuo munere.**

Confige, quaeso, timore tuo carnes
meas: laetetur **cor meum, ut timeat**
nomen tuum. [...] Dator omnium bono-
rum Deus, da mihi inter laudes tuas fon-
tem lacrymarum simul cum **cordis
puritate** et mentis iubilatione: **ut** per-
fecte **te diligens**, et digne te laudans,
ipso cordis palato sentiam, gustem, et
sapiam quam dulcis es, Domine [...].”²³

²³ *Uo.*, 927–928.

Pázmány bibliai hivatkozásai itt sem jelentek szó szerinti idézeteket, gyakran csak egy-egy szó vagy akár egészen távoli párhuzam²⁴ kapcsolja őket az imádság szövegéhez. A pszeudo-ágostoni művek részleteit sem pontos fordításban olvashatjuk: sok minden kimarad, az egyes mondatok, tagmondatok nem mindig az eredeti sorrendben követik egymást, néha a határaik is áthelyeződnek, és betoldásokkal is találkozunk. Nem állítható persze bizonyosan, hogy mindez Pázmány műve, az imádság szövegét akár készen is találhatta valamilyen általunk nem ismert forrásban.

Pázmánynak ebből az imádságból Kopcsányi Márton *Elmelkedes az Istenek felségeről* címmel verses elmélkedést készített.²⁵ (Nem csak ebből: Pázmány *Az örző Angyalhoz* szóló könyörgésének kifejezései visszaköszönnek Kopcsányi azonos című verses imájában;²⁶ és nem is ő az egyetlen: Beniczky Péter egyes versei mögött is Pázmány-imákat lehet felfedezni.²⁷) Kopcsányi a cím után mottóként még betoldott egy bibliai idézetet, amely Pázmánynál nem szerepelt. A hosszú Pázmány-szöveget harminc soros verssé alakította, párosával összecsendülő kilenc szótagos sorokkal. A verssorok egy részét változtatás nélkül vette át Pázmány imájából, máshol a rím, a szótagszám, az értelem átalakítást kívánt.²⁸ Megtalálható a Pázmány-ima átdolgozása Pongrácz Eszter imakönyvében is, ő azonban maradt a prózai formánál.²⁹ Pongrácz Esztert Holl Béla Pázmány „legszorgalmasabb XVIII. századi kölcsönző”-jének nevezi, mivel gyűjteményébe nemcsak a fenti imát, hanem Pázmány szövegeinek több mint a felét átvette.³⁰

Pongrácz Eszter először 1719-ben Nagyszombatban megjelent *Arany koronája* igen kedvelt imakönyvvé vált, a 20. század elejéig mintegy negyven

²⁴ Néha annyira távoli, hogy akár téves bibliai helymegjelölésre is gondolhatunk.

²⁵ KOPCSÁNYI Márton, *Keresztyen imadsagos könyvrehke*, Bécs, 1637, 265–268. Vö. *Régi magyar költők tára XVII. század, 7: Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*, s. a. r. HOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1974 [a továbbiakban: RMKT XVII/7], 34–35, 445–446 (20. sz.).

²⁶ KOPCSÁNYI, *i. m.*, 209–210. Vö. RMKT XVII/7, 33, 445 (18. sz.).

²⁷ Erről részletesen: KOVÁCS Dezső, *Beniczky Péter élete és költészete*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1906, 407–413 (a teljes cikk: 385–424).

²⁸ A Kopcsányi-műhöz írt jegyzetekben Holl Béla közli a Pázmány-féle szöveget, jelölve benne a Kopcsányi által átvett szakaszokat (RMKT XVII/7, 445–446), ezért ezt az összehasonlítást itt nem ismétlem meg.

²⁹ PONGRÁ CZ Eszter, *Igaz Isteni Szeretnek harmattjából nevedet, drága Kövekkel ki-rakott Arany Korona*, Nagyszombat, Acad., Gall Friderik, 1719, 159–160.

³⁰ HOLL, *Anyanyelvünk...*, *i. m.*, 28.

kiadást ért meg. Számos további gyűjteménynek szolgált forrásul, továbbörökítve így a Pázmány-szövegeket is.

Előszavában Pongrácz Eszter elmondja a kegyes olvasónak, hogy ifjúságától kezdve gyűjtötte magyar és idegen nyelvű imakönyvekből a neki tetsző imákat, s ezeket bocsátja most közre („sok féle imádságos Könyvek öszve szedegetett virágival, mint egy Isteni szeretetnek, ’s buzgó áitatos Imádságok terméken harmattýából nevededett drága kövekkel ki-rakott ez Arany Koronával, lelki örömök, ’s vigasztalások kedvéért kedveskedem”³¹). Hogy pontosan mely imádságoskönyveket használta forrásként, nem árulja el, és azt sem tudjuk, hogy a kötetet egyedül állította-e össze, vagy megszerkesztésében és az imádságok formálásában segítségére volt valaki.

A nagyszámú szövegegyezés bizonyossá teszi, hogy az *Arany korona* egyik fő forrása Pázmány Péter *Imádságos könyve* volt.³² Ennek bizonyos fejezeteiből Pongrácz Eszter szinte mindent átvesz, máshonnan alig. A mise részeihez tartozó könyörgések közül például majdnem mindet felhasználja, de ki is egészíti azokat a Pázmánynál hiányzó részekhez kapcsolódó fohászokkal. Az egyes imákat nem feltétlenül ugyanott találjuk a két műben: Pázmány reggeli imái közül a *VI. Könyörgés* például az *Arany koronában* nem a reggeli és esti imák fejezetében, hanem az „Isteni tiszteletnek gyakorlása. Az az: Külömb-külömb féle Imádságok” című harmadik részben szerepel *Imádság. Mellyben az ember, magát Isten akarattýához alkalmaztattya* címmel.³³ Az sem biztos, hogy azonos cím azonos imát jelent.

Az átvételek nagy része nem szó szerinti. Többnyire csak akkor marad nagyjából változatlan a szöveg, ha közismert, mindennapi imádságról van szó, ha rövid, vagy ha tekintélyes szerző (pl. Szent Ágoston, Szent Bernárd) neve áll előtte. Egyébként Pongrácz Eszter sokféle módon alakítja Pázmány szövegeit: rövidíti, összefoglalja, átfogalmazza, kiegészíti, több imáját egybedolgozza, csak bizonyos részeit használja fel stb. A *Miatýánk* soraihoz írt hosszú elmélkedésekből például sok kisebb-nagyobb részletet kihagy. A „Mi atýánk” kifejezéshez Pázmánynak a kritikai szövegkiadásban nyolcvannégy sort (több mint két és fél

³¹ PONGRÁCZ, *i. m.*, A3v.

³² Az összehasonlításhoz az 1631-es Pázmány-imakönyv kritikai szövegkiadását használtam, de a későbbi edíciókban sem változott – helyesírási eltérések kivételével – a szöveg, legfeljebb betoldottak még néhány imát, így az eltérések nem magyarázhatók azzal, hogy Pongrácz Eszter másik kiadást használt, és ezért nem is dönthető el, hogy melyiket. (Az bizonyos, hogy nem az 1606-os elsőt, amelynek szövege jelentősen különbözik a későbbiek-től.)

³³ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631)*, *i. m.*, 84–86; PONGRÁCZ, *i. m.*, 62–63.

lapot) kitevő szövegéből Pongrácz Eszternél huszonnégy sor (kevesebb, mint egy oldal) marad.³⁴

Pázmány Péter	Pongrácz Eszter
<p>„EN mennyei szerelmes szent Atyám, és teremtő Istenem: Mikor a' te véghetetlen felségedet és méltóságodat, az én el-vetet kicsin állapatommal egybe-vetem, nem merlek téged Atyámnak nevezni. holot csak arra sem vagyok méltó, hogy szolgaid-közzé számláltassam. De mivel a' te szerelmes Szent Fiad bátorítot engem, hogy te-hozzád folyamjam: és előmbe adta, mint kellyen könyörgenem szent Felségednek: nem az én érdemből, hanem csak a' te Szent Fiadnak kegyességéből merlek téged Atyámnak nevezni. Ismérd-meg Uram, a' te Fiadnak könyörgését: mert ő az, a' ki te-néked, mi-bennünk, és mí-általunk könyörög. Tudom Uram, hogy nem általlod, ha azoktúl Atyának neveztetel, kiket a' te szerelmes Szent Fiad, Attyafiainak nevezett. Tudom, hogy inkább kedvelled a' szeretetnek és kegyességnek nevét, hogy-sem a' félelemre indító nevezeteket: és ez-okon, kedvesben hallod, mikor Atyánknak mondunk, hogy-sem mikor boszu-álló Istennek nevezünk. mivel azt kívánod, hogy fiúi szüvel szeressünk téged, és szolgákhoz illendő félelmet ki-rekeszszünk lelkünk-ből.</p> <p>Csudálatos, Uram, és meg-foghatatlan a' te bölcseséged, és hatalmassgod: de kegyességed és jo-vóltod, meg-előzi a' több Isteni cselekedetidet: Mert, hogy irgalmasságodnak véghetetlen gazdagságát meg-ismértetned, nem csak mikor engem semmiből teremtél, és Atyai</p>	<p>„Mennyei Teremtő Szent Atyám, én Istenem: midőn a' te véghetetlen Felségedet meg gondolom,</p> <p>nem merlek tégedet Atyámnak nevezni; holot, arra sem vagyok méltó, hogy szolgaid közzé számláltassam. De mivel a' te szerelmes Szent Fiad, bátorít engem, és előmbe adta, mint kellyen könyörög-nem Szent Felségednek; azért, nem az én érdemből, hanem egyedül a' te szent Fiadnak kegyességéből merlek téged Atyámnak nevezni.</p> <p>Tudom URam, hogy nem általlod, ha azoktúl Atyának neveztetel, kiket, a' te szerelmes szent Fiad Atyá-fiainak nevezett.</p> <p>Te, igazán szerelmes Atyám vagy, ki Atyai bölcs gondviseléssel, fogan-</p>

³⁴ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631)*, i. m., 43–45; PONGRÁCZ, i. m., 2.

bölcs gond-viseléssel fogantatásomnak, és születésemnek órajátul-fogva csudálatosan vezérlettel, és tápláltál: de fő-képpen, mikor malasztoddal meg-látogattál, és érdemem-nélkül kedvedben fogadtál, ugyan akkor fiaid-közzé-is számláltál.

A' mí sok számtalan vétkeink, bűnnek szolgálivá, sőt az pokol-béli Satánnak fiaivá tettek minket. De te Uram, könyörülvén raytunk, Sz. Fiadat adád érettünk, hogy a' Kereszt-fának ágýában, sok vére-hullásával, és keserves kín-szenvedésivel fiakat szülne néked, és a' bűnnek fogságátul, az Eördög hatalmátul, a' kárhozattúl, meg-szabadítván minket, az eleven Hitnek-általa te fiaid lennénk: a' te természet-szerént-való Sz. Fiadnak pedig, attyafiai, és örökös társai.

Hogy pedig az Atyai kegyes névnek emlekezetivel, szerelmedre, és bizodalommal-való könyörgésre indítanál, Szent Fiadnak lelkében részessé töl minket: mely tégedet mí-általunk, szüntelen Atyánknak nevez, és oly Atyánknak, kinek szorgalmatos gond-viselése, és Atyai jó-vólta, annyira fellyül-haladgya a' több Atyák gond-viselését, hogy ezek tehozzád-képest, Atyai nevet sem érdemelnek. **Annak-okáért méltó, én Istenem, hogy csak téged egyedül híjalak Atyámnak.** Abraham nem ismért engem: Iákob nem tudot engem: nem tudta az én Anyám, mint óltottál és formáltál engem az ő méhében: Es hogy Atyai gond-viselésed inkább ki-nyilatkoznék, ugyan szent kezcidre irtad az én nevetem, hogy könnyebben el-feletkezhethnék akár-mely Anya fiáru, hogy-sem te én-róllam el-feletkeznél, és gondviselő szerelmedet töllem meg-vonnád.

Ha azért Szent David, mikor Királyi méltoságra emelteték, álmétkodván jóvóltodon, imígyen szólla: Uram, ki vagyok én, hogy ennyire fel-emeltél engem?

tatásomnak, és születésemnek órajátul fogva, csudálatosan mind ekkoráig vezérlettel, és tápláltál; és sok malasztokkal meg látogattál; érdemem nélkül, kedvedbe fogadtál, mert fiaid közzé számlálni méltóztattál.

Annak-okáért, méltó, én Istenem, hogy csak téged egyedül híjalak Atyámnak:

Micsoda, Uram, az ember, hogy csak meg-is emlekezel rólla? Mint érdemlette az ember, hogy meg-ismértesd magadat véle, és valamire böcsüllyed ötet? Mentül inkább így szólhatok én te-néked, Felséges Ur-Isten: Uram, ki vagyok én, hogy fiaddá, és örökösöddé fogadgy engem? Honnan érdemlette a' te méltatlan szolgád, hogy ennyire fel-magasztallyad ötet, minden e' világi méltóság- és dücsösség-felett?

Aldot légy, én mennyei Szent Atyám, ezért a' te véghetetlen jo-vóltodért: Kérlek, én Istenem, öncs az én lelkembe, te-hozzád-való fiúi szeretetet, és bizodalom: hogy minden szükségimben, és nyavalyáimban, oly bátran várjak te-tölled óltalmat és segítséget, mint a' fiú édes Attyátul. Adgy a' te Atyai gondviselésed-alat, bátorságos életet. Te oktass, táplály, vezérelj engem minden igyemben: és mikor üdvösségemre szükséges, Atyai ostoriddal meg-is látogass.

Ne szenved, szerelmes Atyám, hogy a' tékozló-fiúnak példája-után indullyak, és Atyai gondviselésed-alól el-kiváncokozam: söt, ha gyarlóságomból tölled elszakadnék-is, te, Irgalmasságnak Attya lévén, mutasd Atyai kegyelmességedet hozzám, fogady szárnyad-alá: és miképpen e' világi Atyák szorgalmatosok fiokra-való gondviselésekben, úgy te-is Uram, vigyázz az én óltalmomra. Mindeneknek-felette pedig, azt kérem Szent Felségedtül, hogy, miképpen te énvelem, az Atyai gondviselésnek, és szerelemnek minden czikkelyit bé-teljesítéd, én-is a' te Szent Lelked-által, mindenkben a' fiúi engedelmességnek hivatallyát bé-tölcsem: és meg-ismérvén azt a' méltóságot, melyre emelél midön fiaddá fogadál, soha arra a' gyalázatos állapotra ne térjek, melyből Szent Fiad-által kihozál, mikor az Eördög rabságából felszabadítván, fiaddá fogadál, és a' világos-

ságnak fiaihoz illendő ajándékkal fel-
ékesítél.

**Mint-hogy pedig, nekünk fej-
ként közönséges Atyánk vagy, mi
pedig min-nyájan atyafiai, és azon
Atyai ból-dogságnak örökösi va-
gyunk:** végy-ki szivünköl minden irígy-
séget, boszu-állást, és harag-tartást: **Adgy
oly atyafiúi szeretetet lelkünkbe,
hogy senkit meg ne utálljunk, hanem
mint Atyánkfiat úgy szeressünk
mindeneket:** úgy tiszteljük minden
felebarátunkat, mint te fiaidat.

Es mivelhogy nem akartad, hogy
semmit csak egyedül magamnak kérjek:
hanem, a' mint azon egy testnek tagjai-
hoz illik, mellyeket azon egy lélek éltet,
mindenekért parancsoltad hogy ugy
könyörögjek, mint magamért: adgyad,
**hogy igaz atyafiúi szeretettel, azon
jókat kívánnyam felebarátomnak,
mellyeket magamnak kívánok."**

**Mint hogy pedig, nekünk mind
fejenként közönséges Atyánk vagy;
mi pedig, minnyájan atyafiai, és
azon Atyai boldogságodnak örökösi
vagyunk;**

azért, **adgy oly atyafiúi szeretetet
lelkünkbe, hogy senkit meg ne
utálljunk; hanem mint atyánkfiat
szeressünk mindenenket.**

Engedd URam, **hogy igaz atyafiúi
szeretettel, azon jókat kívánnyam
felebarátomnak, mellyeket magam-
nak kívánok. Amen."**

Pázmány *Mikor Innen-nap Templomba megyünk* című imájának első néhány sora helyett más szöveget találunk az *Arany koronában*, a folytatás azonban egyezik.³⁵ Az *Imádságban-való aitatosságért* című Pázmány-ima úgy kerül át Pongrácz Eszter kötetébe, hogy egy félmondat és kicsit később két szót kimarad, a szöveg közepére viszont betoldódik három sor Pázmány következő imádságából.³⁶ Pongrácz gyónás utáni harmadik könyörgésének csak a második bekezdése van Pázmánytól, az első bekezdés megtalálható viszont más imakönyvekben, például az *Útitársban* vagy a *Lelki fegyverházban*, azonban még egyszer olyan hosszú szöveggént, mint amennyit Pongrácznál olvashatunk belőle.³⁷ A gyónás utáni ötödik könyörgés Pázmány gyónás utáni második könyörgéséből ollóz ki részeket, a vége viszont nem onnét való.³⁸ A gyónás utáni hatodik ima Pázmány gyónás utáni ötödik könyörgésének ötödik bekez-

³⁵ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631)*, i. m., 106; PONGRÁCZ, i. m., 67–68.

³⁶ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631)*, i. m., 107; PONGRÁCZ, i. m., 68–69.

³⁷ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631)*, i. m., 238; PONGRÁCZ, i. m., 132; *Útitárs*, Nagyszombat, Rietmiller Mát[yás], 1678, 101–102; *Lelki fegyverház*, Nagyszombat, Acad., 1716, 21.

³⁸ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631)*, i. m., 238–240; PONGRÁCZ, i. m., 133–134.

désével kezdődik, némi betoldás után a hetedik elejével folytatódik, majd újabb betoldást követően Pázmány gyónás utáni harmadik könyörgésének negyedik bekezdéséből vett részlettel folytatódik, hogy aztán újabb kiegészítéssel fejeződjék be. (E szövegben félreolvasással vagy elírással is találkozunk: Krisztus kínzatasának kapcsán szívének megmondhatatlan fájdalmi és epeségi helyett épsége szerepel az *Arany koronában*.)³⁹ Máskor is előfordul, hogy több Pázmány-ima részleteit találjuk összedolgozva Pongrácz Eszternél.⁴⁰ A *Mellyben az UR Vacsorájához készülő ember, a' maga méltatlanságáról emlékezik* című szövegben csak a negyedik bekezdés egy része származik a Pázmány-imakönyvből.⁴¹

Az egyes miserészekhez tartozó könyörgések helyenként mintha összekeverednének: amit Pázmánynál *A' SANCTUST mikor mondgyák* cím alatt találunk, az Pongrácz Eszternél *A' Praefatio-előtt* mondandó (némileg átalakítva), ami nála a Sanctusra való, az Pázmány *Hogy az Aldozat gyümölcsös legyen* című imájának elejével egyezik meg, ennek második fele viszont ugyanaz, mint Pongrácz Eszter azonos című könyörgésének második fele.⁴²

Az örző Angyal segítségéért, Könyörgés című Pázmány-szövegből nemcsak kimaradnak részletek, de fel is cserélődik néhány mondat:⁴³

Pázmány Péter	Pongrácz Eszter
<p>„KEgyelmes Isten, ki a' gyarló embert annyira böcsülléd, hogy Országodnak bóldogságos vitézít, az Angyali sereget, óltalmára rendeléd: és nem csak Országoknak, és Gyölekezeteknek örző Angyalt adál, de ennek-felette, minden embernek tulydon óltalmára Angyalt rendelél: hogy nem csak a' Tanító-Pásztorok-által vigasztalnál, és öriznél minket, hanem az Angyali seregeknek gondviselésével-is meg-környékeznéd Híveidet: Eörizzen, Uram, óltalmazzon, oktasson, és vezérellyen engem, ez a' te hüv szolgád. Es, miképpen Abrahámot kihozá sok nyavalyából, Lótót meg-sza-</p>	<p>„KEgyelmes Isten ki a' gyarló embert, annyira böcsülöd, hogy az Angyali seregeket, óltalmára rendeléd: és</p> <p>meg-környékeznéd híveidet. Vige URam szent szined eleibe az én sovány imádságomat, melyet ő általa, végy jó illatú áldozatúl. Örizzen URam, óltalmazzon, oktasson és</p>

³⁹ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631)*, i. m., 240, 243–244; PONGRÁCZ, i. m., 134.

⁴⁰ Pl. PONGRÁCZ, i. m., 122–123; 138–139.

⁴¹ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631)*, i. m., 246; PONGRÁCZ, i. m., 139–140.

⁴² PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631)*, i. m., 115–116; PONGRÁCZ, i. m., 82–83.

⁴³ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631)*, i. m., 86; PONGRÁCZ, i. m., 30.

badítá veszedelmétül, a' három ifiat a' tűzben meg-tartá, Iudith-aszont tisztán meg-örizé a' faytalan nép-közöt: ugy engemet-is, testi lelki veszedelemtül óltalmazzon.

Vigye, Uram, Felséged-eleibe az én sovány imádságomat, mellyet ő-általa végy jó-illatú áldozatúl.

Igazgasson, mint Tobiast, minden dolgaiban:

az ellenem fel-támadot pokol-béli sárkányt kötözzé-meg, hogy se testemnek, se lelkemnek ne árthasson. Ur Isten, ki az Angyaloknak, és embereknek hivatalyát, csudálatos-képpen rendeléd: engedd kegyelmessen, hogy a' te Angyalid, kik előtted menyégben szüntelen udvarlanak, a' mi életünket e' földön örizzék mindenkor: A' te Szent Fiad-által, etc. Amen."

vezérellyen engem ez a' te hiv szolgálád.

Es miképpen ki hozta Abrahámot sok nyavalyából; Lótót megszabadította ve-szedelemtül: a' három iffiat a' tűzben meg-tartá: Júdit Aszszonyt tisztán meg-örizé a' fajtalan nép között: **igazgasson mint Tobiást minden dolgaiban;** úgy testi lelki veszedelemtül óltalmazzon engem. **Az ellenem fel-támadott pokolbéli Sárkányt kötözzé-meg hogy se testemben, se lelkemben ne árthasson.**

Engedd kegyelmessen, hogy a' te szent Angyalid, kik előtted Menyégben szüntelen udvarlanak, a' mi életünket e' földön örizzék mindenkor, a' te Szent Fiad a' mi URunk JESUS Kristusunk-által. Amen."

Az ilyesfajta változtatások nem feltétlenül tudatos átalakítás eredményei; az is elképzelhető, hogy az ima szövege szóbeli hagyományozódás során alakult, és/vagy az imakönyv összeállítója fejből, nyomtatott forrás használata nélkül írta le.

Gyakori különbség az *Arany koronában* és az *Imádságos könyvben* olvasható, egyébként nagyjából egyező szövegek közt a tagmondatok, mondatok, bekezdések eltérő tagolása. A már említett, *Az Istennek Felségéül* címet viselő Pázmány-ima harmadik bekezdését Pongrácz Eszternél az imádság második bekezdésének közepén így találjuk (kurzívval jelölve a mondathatár-, tagmondathatár-változtatás):⁴⁴

⁴⁴ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631), i. m.*, 96; PONGRÁCZ, *i. m.*, 159.

Pázmány Péter	Pongrácz Eszter
<p>„Te mindenekben vagy, de bé nem rekesztetel: mindenek-felett vagy, de fel nem emeltetel: mindenek-alat vagy, de le nem nyomattatol. Te mindeneket látsz, de láthatatlan vagy: mindeneket hordozsz, de meg nem terheltetel: mindeneket el-változtatsz, de el nem váltzol: mindeneket igazgatsz bölcseségeddel, tartasz hatalmaddal. Munkálkodol mindenekben, fáradság-nélkül: keressz minket, ki semmi-nélkül nem szükkölködöl: meg-haragszol, csendeszlévén: el-változtatod e’ világi dolgokat, de soha tanácsodat el nem változtatod.”</p>	<p>„Te én Istenem URam mindenekben vagy, mindenek-felett vagy,</p> <p>mindeneket látsz, mindeneket hordozsz,</p> <p>mindeneket el-változtatsz,</p> <p>mindeneket igazgatsz, bölcseségeddel tartasz, hatalmaddal mindenekben munkálkodól, keresel minket, ki semmi-nélkül nem szükkölködöl.”</p>

Pázmány imáinak átalakítása feltehetően nem mindig Pongrácz Eszter (vagy az *Arany korona* összeállításában őt segítő személy, ha esetleg volt ilyen) munkája, a már említett szóbeli hagyományozódás lehetősége mellett az is valószínűsíthető, hogy bizonyos szövegeket már így talált más gyűjteményekben. Pázmány áldozás előtti második imája például kihagyásokkal, betoldásokkal, több helyen átfogalmazva olvasható Pongrácz Eszternél áldozás előtti hatodik imaként, ugyanúgy, csak a hibákat javítva, mint a *Lelki fegyverház* áldozás előtti első imájában.⁴⁵

Közismert szövegeknek nem mindig a Pázmánynál olvasható verzióját vagy annak valamilyen közvetlen leszármazottját választja Pongrácz. A bűnbánati zsoltároknak például nem az *Imádságos könyv*ben szereplő verses fordítását veszi be gyűjteményébe,⁴⁶ és az „Oltalmad alá futunk” kezdetű antifóna is másik változatban szerepel.⁴⁷

Az *Imádlak tégedet* kezdetű, Aquinói Szent Tamásnak tulajdonított éneknek csak a második fele olvasható az *Arany koronában*, az sem pontosan, elrontva ezzel a versritmust:⁴⁸

⁴⁵ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631)*, i. m., 248; PONGRÁCZ, i. m., 141–142; *Lelki fegyverház*, i. m., 25–26.

⁴⁶ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631)*, i. m., 259–264; PONGRÁCZ, i. m., 216–222.

⁴⁷ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631)*, i. m., 294; PONGRÁCZ, i. m., 350.

⁴⁸ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631)*, i. m., 117; PONGRÁCZ, i. m., 85.

Pázmány Péter	Pongrácz Eszter
<p>[3 versszak]</p> <p>„VAltságomnak árra, száratt szívem ereje: En bünös lelkennek megtisztító fördője: Szomju 's fáratt lelkennek meg-vigasztalója: üdvösségem záloga.</p> <p>Részegics-meg engem Uram szent pohároddal: Olcsd-meg én szívemnek gonosz langját véreddel: Szent véred pecsétit (miként Egyiptomban) vesd szívem aytajára.”</p>	<p>„<i>Könyörgés.</i></p> <p>VAltságomnak árra, száraz szívem ereje; én bünös lelkennek megtisztító fördője szomjú, 's-fáratt lelkennek meg-vigasztalója; üdvösségem záloga: részegits-meg engem, URam Sz. Pohároddal: olcsd meg szívemnek gonosz lángját Sz. Véredel: Sz. Véred pecsétit vesd szívem aytajára.”</p>

További elírásokkal, tévesztésekkel is találkozhatunk a kötetben. *Szent Agoston hála-adása, az örző Angyalnak gond-viseléséért az Arany koronában Szent Agoston Hála-adása, az örző Angyalnak gond-viseléséért gyakorlása* címmel szerepel,⁴⁹ ahol a gyakorlása szó nyilvánvalóan hiba. *Az Istennek Felségéül* című ima második mondatának lemaradt a vége: „OH melly csudálatos UR Isten a' te Felséges Neved! méltán neveztetel láthatatlan Világosságnak; mert a' te fényesség inkább hogy sem a' Nap fény.” – olvashatjuk Pongrácz Eszternél. Pázmánynál a folytatás: „[...] a' Nap-fény, meg-vakíttya gyenge szemeinket, ha a' Hitnek homályával bé nem köttetik.”⁵⁰ Ezekből a hibákból nem lehet a kötet összeállítójának munkamódszerére vonatkozó következtetéseket levonni, mert a nyomdában is belekerülhettek a szövegbe.

Láthattuk, hogy az imádságok, imakönyvek esetében hasonlóképpen él a kompiláció módszere és annak számos formája, mint a prédikációknál. A szerző vagy az ősiség tekintélye sem mindig védi meg az imákat, a közismert szövegeket is átalakíthatják, részeket hagyhatnak ki vagy használhatnak fel belőlük, még a viszonylag állandónak tartott kezdősor is megváltozhat. Az imádságok szövegformálásában ugyanakkor, úgy tűnik, a prédikációkéhoz képest jóval nagyobb arányban van jelen a „nem szándékos kompilálás” jelensége: az imádságszerzők, imakönyv-összeállítók gyakran önkéntelenül is a jól ismert, fejből tudott, sokszor imádkozott szövegek képeiből, kifejezéseiből, soraiból építkeznek, az imaszövegek pedig, éppen, mivel fejből mondják őket, az imakönyvtől elszakadó szóbeli használat során állandóan változnak.

⁴⁹ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631)*, i. m., 87; PONGRÁCZ, i. m., 31.

⁵⁰ PONGRÁCZ, i. m., 159; PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631)*, i. m., 96.

SZILÁGYI ANNA RÓZSIKA

Legenda a prédikációban

*Műfaji átjárások és szövegformáló szerepük Illyés András
Megrövidítettet Ige című prédikációskötetében¹*

A compilatio fogalmának jelentéskörével, valamint történetével és jelentésváltozásaival számos kutató foglalkozik. Ezek közül csupán néhányat említek: Kecskeméti Gábort, Hargittay Emilt, Maczák Ibolyát. Írásaikból kiderül, hogy ez a szó az ókorban meglehetősen pejoratív kicsengésű, míg később, a 12. században válik semlegesé. S ezt a jellegét megőrzi a kora újkorban is.² Maczák Ibolya „kanonikus plágiumnak” nevezi.³

A továbbiakban a használt kompilációs technika eljárásait és funkcióit figyelem Illyés Andrásnak, a 17. századi erdélyi katolikus püspöknek a Szent Mária Magdolna és Alexandriai Szent Katalin szentek napjára írott prédikációiban. Pontosabban azt, hogy e szövegtípusban megjelenő legendarészletek milyen kapcsolatban állnak *A keresztyéni életnek példája* című legendáriumában közölt megfelelő szenttéttörténettel.

A terjedelemre tekintettel csak női szentekről szóló prédikációkat elemzek. Illyés szűkítésére hagyatkozom: kevés női szentről közöl prédikációt kötetében. Az említettekén kívül Alexandriai Árpád-házi Szent Erzsébetet is kiemeli contióiban. Így írásom elsősorban témafelvetés. A vizsgálódás során a kötetek első kiadását használom: a legendárium 1682-es, illetve a prédikációskötet 1692-es kiadását. A szenttéttörténet-gyűjtemény eme edíciója melletti döntést főleg a megjelenési sorrend indokolja.

¹ Jelen tanulmány néhány része már megjelent egy korábbi írásomban. Vö. Anna-Rózsika SZILÁGYI, “Words Stolen” from the Legend: The Dispute of the Saintin the Sermon? (With Special Regard to András Illyés’ First Sermon on Saint Elisabeth of Hungary), *Studia Universitatis Babeş-Bolyai: Theologia Catholica Latina*, 2011/1, 45–66. Ez az írás adalék az említetthez képest, ami a *Szent Mária Magdolna napi I. predikatiót*, valamint a *Szűz Szent Katalin napi II. predikatiót* illeti.

² Vö. KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű balotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, (Historia Litteraria, 5), 1998, 194; HARGITAY Emil, *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas (Historia Litteraria, 25), 2009, 205; MACZÁK Ibolya, *A kanonikus plágium (Szövegalkotás barokk prédikációinkban)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2003, 265–266.

³ MACZÁK, *A kanonikus plágium... i. m.*, 265–266.

Kompiláció: a műfaji átjárás lehetősége

Néhány kutató felfigyelt már arra, hogy a kompiláció során olykor egybemósódnak a műfaji határok:⁴ esetünkben a legenda és a prédikáció. Az előbbi leggyakrabban a contióban exemplummá lesz.

Kastner Jenő felhívja az olvasó figyelmét Illyés András prédikációs kötete és legendáriuma közti kapcsolatra.⁵ Ám Maczák Ibolya szerint Kastner tévesen enged arra következtetni, hogy Illyés prédikációs kötetének elsősorban a saját legendáriuma az alapja,⁶ majd igazolja, hogy a prédikátor Káldi György beszédeiből, valamint Pázmány Péter prédikációiból „szakít” ki részeket. De megállapításait érdemes kiegészíteni, ugyanis fontos szempontnak minősül a legendárium és a prédikáció közti kapcsolat is, hiszen a korban rendkívül lényeges a szenttörténet-gyűjtemény a katolikus értékek újraalapozása céljából. Illyés András ezért fordít le több legendát, illetve „sommázza” több szövegből „saját” szenttörténeteit. Gyűjteménye közkeletűvé vált: tíz év leforgása alatt háromszor is kiadták. Mégis szükségesnek bizonyult más módon is terjeszteni – olykor több, kevesebb változtatással – a legendát: például prédikáció exemplumaként. Az effajta „legendametamorfózis” oka a társadalmi-kulturális deficit: az írni-olvasni tudás hiánya, illetve csak vékony társadalmi rétegben való „divatozása”. Így a szónoknak be kell illeszkednie az adott retorikai szituációba (lásd: szükséglet, hallgatóság, kényszer/korlát):⁷ utal prédikációiban az ünnepelet szent néhány tetteire, a vele történt néhány eseményre stb. Kastner mellett Gábor Csilla is hangsúlyozza a legenda prédikációra való hatását.⁸

⁴ Uo., 275.

⁵ „Illyés András azután »Megrövidített Ige« címen prédikációs könyv alakjában is kiadta Bécsben a szentek életét [...]. Példáját István öccse is követte: »Sertum sanctorum. A’ Dicsoült Szentek Dicseretinek jó illatú virágiból kötött koszorú« című munkájával (Nagyszombat, 1708).” KASTNER Jenő, *XVII. és XIII. századi olaszból fordított vallásos műveink*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1927/I–IV, 26.

⁶ MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, [Szigetmonostor], WZ Könyvek, 2010 (A Források Tükrében), 53.

⁷ Vö. ACZÉL Petra, *Minta és mód: Adalékok a modern retorikai műfajelmélethez = Oratoris officium: Tanulmányok a betvenéves Adamik Tamás tiszteletére*, szerk. DÉRI Balázs, Bp., L’Harmattan, 2008, 19; ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, Bp., Gondolat, 1982, 11; L. BITZER, *The Rhetorical Situation*, Philosophy and Rhetoric, 1968, 1–14; Ch. BAZERMAN, *Shaping Written Knowledge: The Genre and Activity of the Experimental Article in Science*, Madison, University of Wisconsin Press, 1988, 82.

⁸ GÁBOR Csilla, *Szentszövegek és szentségi kritériumok a középkor és kora újkor között: Esettanulmány = Gradus: A komparáció etikája a kritikai vizsgálatokban*, szerk. BERSZÁN István, EGYED Emese, Kolozsvár, Stúdium, 2006, 167.

Legenda a prédikációban

A *Szent Mária Magdolna napi I. predikatióban* sorban a következő legendára emlékeztető kijelentések jelennek meg:⁹

<i>A keresztyéni életnek példája</i> (1682)	<i>Megrövidített Ige</i> (1692)
<p>„Szent Mária Magdolna minék-utánna sok lelkeket meg-téritet volna az Istenhez, egy kietlen puszta méne, a' hol egy barlangban harmincz esztendeig igen sanyaru magán-valo életet visele. Az ő eledele füek, és fának gyökerei voltak. A' ruhái tellyességgel el-szakadoztak, és le-bullottak a' testéről: de az Ur Isten meg-ruházta ötet, szépen meg-nevelvén az ő haiszárait. Nappal, és éjjel hétszer emeltet-fel az Angyalok által a' levegő égbe, és a' mennyei musikának gyönyörüségét mindenkor halotta.” V/11.</p>	<p>Arelati Cesarius: „<i>Nec ipsa se reservavit, ut in fine vitae poenitentiam ageret; sed dum adhuc poterat peccare, sic voluit peccata deserere, ut illam de adulterijs suis non impossibilitas subtraheret, sed voluntas. Nem is tartotta hátra magát, hogy életének végén tartana penitentiát, hanem midőn még vétkezhetik vala úgy akarta a' vétkeket elhagyni, hogy ötet a' házasságtörésektől ne a lehetetlenség vonná meg, hanem az akarat.</i>” II/314.</p>
<p>„[...] meg-érté, hogy a' Kristus Jésus, a' Simon Farisaeus házában volna ebédén, és mingyárt oda akara menni.”V/4.</p>	<p>„Azokáért mihent megérté hogy Jésus letelepedett volna a' Farisaeus házában, minden halogatás nélkül az Első Lelki Orvoshoz méne, hogy lelki egészséget nyerne: nem várá hogy elvégződgyék az ebéd; hanem a' mint olvassuk: [...] Berohant mintegy alkotmatlan a' lakodalomhoz[...].”</p> <p>Stella Dieg: „Absque mora aliqua, propria domo, officina, tetendit ad domum, ubi erat vera falus. Minden haladék nélkül, tulajdon házát, a' bünöknek műhelyét elhagyván, a' házhoz indula, ahol az igaz üdvösség vala.” II/314–315.</p>

⁹ A táblázatban kurzivált magyar nyelvű szövegrészek kiemelése tőlem Sz. R. Az idézeteket követő utalásban a római szám a szerző megnevezett kötetének felosztását, míg az arab szám az oldalszámot jelöli.

„Szent Mária Magdolna nemes nemből volt; az Attyát Sirusnak, az Annyát pedig Eukariának hitták, kiknek igen sok világi gazdagságok voltak. Ezek hamar meg-halának, és Mária Magdolnán-kivül, még két maradékat hagyának: Lázárt, és Márthát, kik Máriával egygyetembe az Attyoktól maradot jószágokat egymás-között el-oszták. Lázárnak sok szánto földje jutának Jérusálem-körül. Márthának juta Béthánia, mely távul volt jérusálemtől [sic!]. Máriának pedig Náim várasa-mellet Magdolom-nevű Kastély juta, és innen hívatták Magdolnának.” V/1.

„Caesárius azt iria, hogy a' ki a' vétkek [sic!] megszokja, azután vétkeknek sem tartya, hanem ugy vétkezik mintha Isten sem volna.” V/3.

„Szent Mária Magdolna minek-utánna sok lelkeket meg-téritet volna az Istenhez, egy kietlen pusztába méne, a' hol egy barlangban harmincz esztendeig igen sanyaru magán-valo életet visele. Az ő eledele füek , és fáknak gyökerei voltak. A' ruhái tellyességgel el-szakadoztak, és le-hullottak a' testéről: de az Ur Isten meg-ruházta ötet, szépen meg-nevelvén az ő haiszálaít. Nappal, és éjjel hétszer emeltet-fel az Angyalok-által a' levegő égbe, és a' mennyei musikának gyönyörüségét mindenkor hallotta.” V/11.

„Az ő eledele füek , és fáknak gyökerei voltak. A' ruhái tellyességgel el-szakadoztak, és le-hullottak a' testéről: de az Ur Isten meg-ruházta ötet, szépen meg-nevelvén az ő haiszálaít. Nappal, és éjjel hétszer emeltet-fel az Angyalok-által a' levegő égbe, és a' mennyei musikának gyönyörüségét mindenkor hallotta.” V/11.

„Mi az oka, hogy Mária Magdolna, megtérése után-is nem hitta maga házához Üdvözítőnket? Ugy vagyon az ő nénye Márta házában volt szálláson; de elosztották volt már egymás között atyai örökségeket. Mint-hogy azért a' Magdolna háza latroknak barlangja vala, nem illett, hogy oda bémenne a' Szentséges Szűznek Fia.” II/314–315.

Ugyan Stella **Dieg** szépen mondgya e dologra: *Sic Petrus, ut poenitentiam ageret, locum & societatem peccati deseruit, hoc est, palatium Pontificis. Ut per nobis innuat, quod nulla est vera poenitentia, ubi peccandi occasio non tollitur.* Így Péter, hogy penitentiát tartana, a' vétkeknek helyét, és társaságát elhadtá, az az, a' Papi Fejedelem palotáját, hogy néküink jelené az azal, hogy nincs igaz penitentia, ahol a' vétkekre indító alkalmatosság el nem vétetik. *Azokáért e' Sz. aszszonyállat nem akart többé visszatérni abba a' házba,* mivelhogy a' kívánságnak ösztöni megindulhattak volna ő benne az elmúlt gyönyörüségeknek emlekezetével.” II/315.

„A' Szentséges Szűz Mária megjelentette Sz. Brigidának Zakeusrol, és ez Sz. aszszonyállatrol: [...] Mivelhogy minden tagokkal megbántották vala Istent, minden tagokat ő néki adták eleget tenni a' megbántásokért.” II/316.

	<p>Villanovai Sz. Tamás: „[...] <i>Emberi tagokban angyali személyt visel vala, étel nélkül, ital nélkül, ruházat nélkül, csak a' mennyei dolgokra vágyódván.</i>” II/318.</p>
<p>Sz. Lukács Evangélista azt mondgya: Luc. 7. v. 37 hogy Mária Magdolna nyilván-valo bünös aszszony állat volt. Ha meg-gondollyuk mi légyen ennek az oka, már meg-mondok; <i>mivelhogy az Attya, és Anya-nélkül marada, senkitől nem kezdé félni; gazdag, ifju, és igen szép termetű lévén, fris öltözetekben, és nagy drága ruhákban kezdé naponként járni, és magát szer-felet fel-ékesíteni, hogy láttassék az emberektől. Mihent pedig ilyen modon kezdé magát mutogatni, sok ifjak kezdék ötet késerni; és innen következék az ő romlása.</i> V/1.</p>	<p>„Elsöbben tellyességgel emberi nyájaskodásokra, és világi mulatságokra adta vala magát, és másra nem igyekezett, hanem látni, és láttatni: de azután mindenek látásától magát megvonván, harmincz esztendeig titkon lakott egy pusztában: noha <i>azelőtt drága gyöngyökkel, bársony ruhákkal, drága kenetekkel gyönyörködött</i>, azután nem volt mivel bétakarni mezitelenségét; hanem az Isten a' földig nevelte az ő haját, mely néki ruha gyanánt szolgált: erdei vadakkal volt az ő lakása; de angyali lelkekkel, és Mennyei Jegyesével volt nyájaskodása.” II/317.</p>
<p>„Szent Mária Magdolna minek-utánna sok lelkeket meg-téritet volna az Istenhez, <i>egy kietlen pusztába méne, a' hol egy barlangban harmincz esztendeig igen sanyaru magán-valo életet visele.</i> Az ő eledele füek , és fáknak gyökerei voltak. A' ruhái tellyességgel <i>el-szakadoztak, és le-hullottak a' testéről: deaz Ur Isten meg-ruházta ötet, szépen meg-nevelvén az ő bajszálaít. Nappal, és éjjel hétszer emeltet-fel az Angyalok-által a' levegő égbe, és a' mennyei musikának gyönyörüségét mindenkor ballotta.</i>” V/11.</p>	<p>Villanovai Sz. Tamás: „[...] Ismérem már oh Sz. aszszonyállat, hogy minden világi doldokot [sic!] nem annyira elhadtál, menyire megváltoztattál; mert a <i>szolgák se-regéért, minden nap angyali lelkek vannak szolgálatodban; a' testnek szépségét, és ékesítését elmédnek ékesítésére, a' világi indulatokat mennyei kívánságokra változtattad; emberi szerezőkért Angyalokat fogadtálbé; földiekért mennyei étkekkel élsz, és a' ragyogo gyémántokért sokkal jobb, és böcsületesbb lelki drága köveket találtál.</i>” II/318.</p>
<p>„Ezeket halván, és a' maga gonosz életét meg-ismervén Mária Magdolna, <i>keservesen kezdé sirni, hogy az Istent meg-bántotta[...]</i>” V/4.</p>	<p>„Ki volt bizonyosb Sz. Péternél az Isten barátságáról, és kegyelméről? <i>mindazáltal [sic!] naponként siratta az ő vétkét tellyes életében, amint írák a' Sz. Atyák.</i>” II/319.</p>
<p>„Szent Mária Magdolna minek-utánna sok lelkeket meg-téritet volna az Istenhez, <i>egy kietlen pusztába méne, a' hol egy barlangban harmincz esztendeig igen sanyaru magán-valo életet visele.</i> Az ő eledele füek , és fáknak gyökerei voltak. A' ruhái tellyességgel <i>el-szakadoztak, és le-hullottak a' testéről:</i></p>	<p>Villanovai Sz. Tamás: „[...] Hallottátok a' gyenge aszszonyállatnak ily kemény, és ily hosszú penitentiartartását: mert amint mondatik, <i>harmincz esztendeig egyedülvalo életet viselt, Angyaloknak, és erdei vadaknak nem egyenlő társaságában.</i>” „Szemünkre hánnya ez Sz. Atya a' mi restségünket, kik sok</p>

de az Ur Isten meg-ruházta ötet, szépen meg-nevelvén az ő haiszárait. *Nappal, és éjjel hétszer emeltet-fel az Angyalok-által a' levegő égbe, és a' mennyei musikának gyönyörűségét mindenkor hallotta.*"V/11.

vétkekkel terheltettek lévén futunk a' penitentia tartástól. [...] It kell azért hinnünk, hogy az Ur Isten a' végre akarta ötet oly sokáig testben maradni, és a' *kietlen puszta*ban lakni, hogy a' mint ötet következő időknek irgalmasságnak példájára hadta vala:"

„[...] Mert heába remélni a' bűnnek bocsánattját, a' ki elmulattya a' *penitentia tartást*. [...] Te pedig még nem hallottad büneid megbocsáto Urnak szavát, és ily nagy veszedelemben gonosz bátorsággal aluszol, és mintha bocsánatot vöttél volna elmulatod *penentiát tartani?*" II/319.

A fenti táblázatból kiderül, hogy Illyés András prédikációja a legendá(k)ból merített. Eljárása olykor megegyezik, máskor eltér a prédikációíráskor alkalmazott kanonikus plágium ismert módszereitől: a kihagyástól, a tömörítéstől, a sűrítéstől, az átfogalmazásoktól, az átdolgozásoktól, a bővítéstől.¹⁰

Jelen esetben a hitszónok keretet is szolgáltat az előbb megnevezett eljárás módoknak, díszíti, variálja ezeket. Többször szerepet cserél contiójában. S közben előszeretettel alkalmazza a tekintélyérvet, hiszen sokszor átadja a szót néhány teológusnak, akik a szentről úgy „beszélnek”, hogy „megerősítik” kompilátorunk gondolatait: Arelati Cesariusnak (Arles-i Caesarius, püspök 469/70–542), Stella Diegnek (Johannes Stella, pap, kb. 16. század eleje),¹¹ valamint Villanovai Szent Tamásnak (érsek, 1488–1555). E hittudósok is gyakran „maszkokat” öltenek, miközben a nevezett szent legendáira reflektálnak, s a szenttörténetekben megjelenő eseményeket, csodás tetteket, az önsanyargató életmódra vonatkozó részeket sűrítik, tömörítik, esetenként bővítik.

A Johannes Stellának tulajdonított első részletben az elbeszélői szerepkör dominál. A résztéma Mária Magdolna megtérése. A prédikátor úgy illeszti be

¹⁰ MACZÁK, *A kanonikus plágium...*, i. m., 269–270. Vö. még HARGITAI Andrea, *Kelemen Didák prédikációinak Pázmány-kompilációi*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2001, 641–646; OCSKAY György, *Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1982, 441–444.

¹¹ Vö. Johannes STELLA, *Vitae ducentorum et triginta summorum pontificum*, [Basel], Furter, 1505, ij.

saját contiójába az idézetet, hogy közben valóságos „allúzióhálózatot” teremt. Egyrészt sűríti a Mária Magdolna és Krisztus találkozását bemutató előbbi prédikációrészletet,¹² másrészt átfogalmazza a legendabeli gondolatokat. A tropikus nyelvezettel plasztikusan mutat rá a későbbi szent világias életmódjára („bünöknek műhelye”), és fokozza Krisztushoz való ragaszkodását, akit a prédikátor az egyedüli jóként láttat. A következő idézetben Johannes Stella már hitszónokként lép fel. Szövege nem eseményközpontú, hanem egy párhuzamra épül – értekezésszerű. Péter tettében és Mária Magdolna döntésében vél hasonlóságot felfedezni. Hiszen mind az előbbi, mind az utóbbi elhagyta a bűn helyszínét.

Arles-i Caesarius a Johannes Stellának tulajdonított első gondolathoz hasonlóan az elbeszélői szerepkört vállalja fel, amikor Mária Magdolna aszketikus életvitelét mutatja be. Hangsúlyozza, hogy a szent elfordult valamennyi evilági gyönyörűségtől (*contemptus mundi*) a majdani túlvilági örömök kedvéért. Az argumentációban nagy hordereje van a jó melletti döntésnek, akárcsak a legendában. Ám a hitszónok rájátszik erre: az egyszerű narráció mellett a műfajnak megfelelő magyarázatot, érvelést veti latba (lásd: „hogy ötet a’ házasságtörésektől ne a lehetetlenség vonná meg, hanem az akarat”).¹³ Ugyanis a szenttörténet hagiográfusa kifejezetten nem beszél erről, mivel az önsanyargatást mutatja be aprólékosan.

Szintén az elbeszélői hang szólal meg Villanovai Szent Tamás első idézett mondaszában is, amelyben ez a teológus is a szent penitencia tartására utal. A legendabeli *apparitio*-szerű jelenet leírása (vö. „Angyalok-által a’ levegő égbe, és a’ mennyei musikának gyönyörűségét mindenkor hallotta.”), valamint a megannyi önsanyargatást bemutató motívum a prédikációban tropikus nyelvezetű részletté lesz, amely még őrzi az eseményközpontúságot: „[...] Emberi tagokban angyali személyt visel vala, étel nélkül, ital nélkül, ruházat nélkül, csak a’ mennyei dolgokra vágyódván.”¹⁴

A következő Villanovai-idézet előtt maga a prédikátor szólal meg. Megnyilatkozása értekezésszerű: utal a legenda néhány motívumára, de átfogalmazza azokat, nem figyelve az elbeszélés kronológiájára. Célja úgy sűríteni, tömöríteni,

¹² Vö. „Azokáért mihent megérté hogy Jésus letelepedett volna a’ Farisaeus házában, minden halogatás nélkül az Első Lelki Orvoshoz méne, hogy lelki egészséget nyerne: nem várá hogy elvégzödgyék az ebéd; hanem a’ mint olvassuk: [...] Berohant mintegy alkotatlan a’ lakodalomhoz [...]” ILLYÉS András, *Megrövidítettet Ige [...]*, Bécs, 1692a, 318 (*Szent Mária Magdolna napi I. predikatio*) RMK I. 1416.

¹³ Uo., 314. [*Szent Mária Magdolna napi I. predikatio.*]

¹⁴ Uo., 318. [*Szent Mária Magdolna napi I. predikatio.*]

átfogalmazni, hogy párhuzamba állíthassa a szent világias életét a megtérését követő életmódjával:

Elsőbben tellyességgel emberi nyájaskodásokra, és világi multságokra adta vala magát, és másra nem igyekezett, hanem látni, és láttatni: de azután mindenek látásától magát megvonván, harmincz esztendeig titkon lakott egy pusztában: noha azelőtt drága gyöngyökkel, bársony ruhákkal, drága kenetekkel gyönyörködött, azután nem volt mivel bétakarni mezitelenségét [...]¹⁵

Látható: a hitszónok „eljátszadozik” a történettel. Kíragadja a motívumokat a legendabeli környezetükből, és áthelyezve egy másik műfajba új kontextust teremt nekik, amelyben immár összegzi a szent aszkézisét: előzményét, a penitencia nagyságát. Ugyanezek a motívumok jelentkeznek a Villanovaitól vett idézetben, amely mintegy argumentációja az előbbi prédikatori gondolatoknak. De a teológus ezúttal szerepet cserél. Nem a megszokott *contió*s stílusban beszél, miközben a tulajdonképpeni elbeszélői hangtól is eltávolodik. Inkább figyelemfelkeltő módon megszólítja a szentet, dicsőíti őt: „[...] Ismérem már oh Sz. aszszonyállat, hogy minden világi doldokot [sic!] nem annyira elhadtál, menyire megváltoztattál [...].”¹⁶ Hirtelen az argumentatio a két szerep – a prédikatori és a dicsőítő – közti párbeszéddé válik: az előbbi megfogalmazza a fő gondolatokat, míg a másik igenlő választ ad erre, nyilván más stílusban és más „maszkot” viselve.

A továbbiakban egyértelműen érvényesül a tanító szándék, hisz többes szám második személyben beszél. Nem vállalja fel a hallgatósággal való közösséget.

A propositióhoz híven a Szent Mária Magdolnáról szóló I. prédikáció exemplumai a megtérést, valamint az aszkézist mutatják be. Illyés András csak olyan részleteket használ Johannes Stella, Arles-i Caesarius és Villanovai Szent Tamás munkáiból, amelyek megtalálhatók szenttörténeteiben is. Egyetlen olyan hivatkozás sincs, amely ettől a legendától tartalmilag eltérne, pedig – mint más szent esetén is – róla is több legenda született.¹⁷ Nyilván itt felmerül a propositióban felvetett témához, tételhez való hűség fontossága is. Sőt az sem

¹⁵ *Uo.*, 317. [*Szent Mária Magdolna napi I. predikatio.*]

¹⁶ *Uo.*, 318. [*Szent Mária Magdolna napi I. predikatio.*]

¹⁷ A Zala Mária által szerkesztett Szenteklexikona külön kategóriába sorolja a missziós legendákat, valamint a bűnbánati legendákat. *Szentek lexikona*, szerk. ZALA Mária, Bp., Dunakönyv, 1994, 246–247.

tevéstendő szem elől, hogy a hitszónok választja ki épp ezeket a szövegrészeket, és pont ilyen sorrendben.

Láthattuk tehát, hogy a hitszónok beépíti az exemplummá lett, átfogalmazott szenttörténeti részleteket a prédikációba. De az említett eljárásokat kibővíti azzal, hogy ezeket a gondolatokat valamelyik hittudósnak tulajdonítja. Nyilván a hallgatóság sikereesebb bevonása céljából.

A *Szűz Szent Katalin napi II. prédikációjában* egyéb eljárasmódokat is találunk, amelyek legenda és a prédikáció kapcsolatát igazolják. A jobb megértés végett tekintsük a következő táblázatot.

<i>A keresztyéni életnek példája</i> (1682)	<i>Meg rövidített Ige</i> (1692)
<p>„Egyiptusi Alexándria Városában, Királyi nemből lévő Szűz Sz. Katalin, kedves, kellemetes, okos, és bölcs elméjű volt, és testében igen ékes termetű. [...] Minekutánna pedig Keresztyénné lön, ismét meg-jelenék néki az Isten Fia, olyan módon, mint azelőt, és semmi jelt nem mutatata, mintha bánna, hogy ötet nézné; söt az ő Szentséges Anyja-elöt, sok Angyalok, és Mennyei Szentek-elöt, Jegyesivé tévé ötet, és mint igaz Jegyesének gyürüt ada néki.” V/49–50.</p>	<p>„A’ csipkebokron, mellyet látott Mojses meg nem égni, a’ te dicsiretes megtartott szüzességedet értettük, Isten Anyja. Azonképpen példázta ez a’ csipkebokor a’ Sz. Katalin szüzességét is, mely magához ragadta az Isten Fiát: mert ha Mária, <i>Virginitate placuit</i>. Szüzeséggel tetczett; honnét Annyává választotta ötet. Katalin is, <i>Virginitate placuit</i>. Szüzeséggel tetczett; honnét Jegyesévé választotta ötet.” II/629.</p>
<p>„Az Isten gondgyát viselé az ő Jegyesének, minden szükséges dolgaiban, az Angyalok-által, kik nem csak meg-vigasztalák ötet, hanem meg-is gyógyíták, és eledelt hozának néki: és tizen-két nap alatt, miglen abban a’ tömleczen volt, egy galamb gondot visele reá minden szükségében.” V/57.</p> <p>„Azután az Angyalok fel-emelék testét a’ földről, és a’ levegő égen a’ Sinai hegyre vevén, ott temeté az.” V/60.</p>	<p>„Ezen buzgoságát mutatta e’ Szüznek lelki hegyére nézve is: mivelhogy azt akarta hogy elválhatatlan társai, és oltalmazoi lennének néki az ő Angyali: a’ tömleczen ezek, és nem mások szolgáltak néki: az Egből küldött eledelt néki, de egy szép fejér galamb által: nem engedte hogy holta után másoktól illetetnék az a’ szüzi test, hanem az Angyaloktól.” II/629.</p>
<p>„Mingyárt rettenetes nagy tüzet gyuitának, mellyet látván a’ Bölcsék, a’ Sz. Katalin lábaihoz borulának, és köny-hullatásokat szemekből ki-öntvén kérék ötet, könyörögiön érettek az Istennek, bocsássameg nekik az ő vétkeket,</p>	<p>„Imé példázattott, a’ mi következett a’ dispotálásban, mellyet Szent Katalin tött ama bálványozo ötven Filosofusokkal, kik megátalkodtak voltak nem hívén az okoknak, bizonyításoknak, és csudatételeknek. [...] Sz. Katalin megütvén azok</p>

mellyeket tudatlanságokból cselekedtek ő Szent-Felsége-ellen, és azt mondák, hogy készek immár a' Szent Keresztséget felvenni. A' dicsőséges Szüz nagy lelki örömmel bé-telvén, hogy ily jeles prédát nyért volna az Istennek, biztatá őket, mondván: Bizonyosok legyetek benne, hogy az Ur Isten meg-bocsátta néktek a' ti vétkeiteket, mert az ő szerelméért el-hadgyátok a' földi Királyt, és le-tészitek tulaidon életeteket. Az el-készítettet tűz Sz. Keresztség helyet szolgál ti-néktek, és meg-tisztítta a' ti lelkeiteket, hogy minyárt az Isten-elejébe vitessenek, ki ajándékot ad néktek, ezért a' szolgálatért, mellyet most néki cselekesztek. Ezek az igik igen meg-erössíték szivöket a' Bölcséknek, kik gyakran formállják vala magokra a' Sz. Kereszt jelét, és segítségül hitták a' Kristus Jésust, és olyan modon a' tűzbe hányattatának, holot minnyájan lelkeket az Istennek adák, Sz. András havának 17-dik napján." V/56.

Egyiptusi Alexándria Városában, Királyi nemből lévő Szüz Sz. Katalin, kedves, kellemetes, okos, és bölcs elméjű volt, és testében igen ékes termetű. [...] V/49.

„Az én nemzetem ismértetik ebben a' városban, Császári, és Királyi nemből lévén: az én nevem Katalin, és az én időmöt Rhetorica, Philosophia, és egyéb tudományoknak tanolásában töltöttem. De a' mitt én nagyra böcsüllök az, hogy én a' Kristus Jésusnak, igaz Isten, és embernek ismértetere jöttem, kit én Jegyesemnek tartok. Es ő mondotta azt: Elrontom a' bölcsék bölcsességét, és megvetem az okosak okosságát; mert minden emberi bölcsesség, és okosság az én bölcseségemhez képest, melyre én téged meg-tanítlak, semmire kellő, és bolondság." V/51–52.

sziveinek kemény köszikláját, az igazságnak hathatosvoltával, mellyet nékik kinyilatkoztatott, az ő emberi ékes szollás felettvaló rendes beszédével, és az ő bölcsességének csudálatos veszejeével, az igaz töredelmességnek vizeit hozák ki azok kemény sziveinek kösziklájából, meggyözzén őket, és megtérítvén az Istenhez. Sőt, a' mi nagyobb, tüzet is hozaki, mely felgyuladván azok lelkeinek belsőrészében, a' testeket is megégeté: mivelhogy minnyájan egyenlőképpen bémutaták magokat az Istennek éppenéző áldozatul." II/630.

Sz. Jeronimus azt írta Rustikusnak: [...] *Catharina nobilis Virgo Alexandrina, a prima aetate, studia liberalium artium cum Fidei ardore conjugens.* Katalin Alexandriai nemes Szüz, kicsinségétől fogva, a' deáki tudományoknak tanolását a' Hitnek buzgóságával egybefoglalván." II/631.

„Az én nemzetem ismértetik ebben a' várasban, Császári, és Királyi nemből lévén: az én nevem Katalin, és az én időmöt Rhetorica, Philosophia, és egyéb tudományoknak tanolásában töltöttem. V/51.

„El-jöve a' disputálásra rendeltet nap, és mikor ez dologra hivatatték a' Sz. Szüz, elsőbben imádkozék [...].” V/53.

„Sz. Katalin minek-elötte a' feje elvágattatnék, imádá az Ur Istent, és hálátkat ada a' jo téteményekért, mellyekkel mindenkor meg-áldotta ötet; de főképpen a' szent malasztért, mellyel akkor meg-látogatta ötet, mellyet ö oly nagyra böcsüllöt, tudni-illik tulaidon életét letenni az Isten szerelméért: melynél az igaz szeretetnek nagyob jele nem adhatik. Azért-is könyörge az Istennek, meg ne engedné halála-után, hogy az ö teste azoknak a' gonosz nemzeteknek kezében maradna, hogy azzal valami illetlen dolgot ne cselekednének. Annak-felette azon-is könyörge az Ur Istennek, hogy a' kik ö-rola emlekeznének szükségekben, és nyomoruságokban, meg-segítettének, és szabadittatnának, a' mint nékik illendő volna.” V/59–60.

„Azután az Angyalok fel-emelék testét a' földről, és a' levegő égen a' Sinai hegyre vevén, ott temeték azt.” V/60.

Judok Doctor írja Sz. Katalinról: *Munita fuit contra carnis insultus, per frequens, et prorsus assiduum litterarum, tum humanarum, tum divinarum studium.* Meg-erősített volt a' testnek ostromlási ellen, mind emberi, s' mind Isteni tudományoknak gyakor, és tellyességgel szüntelenvaló tanolása által: annakfelette mindenkor szívet, és szerelmét az ö Mennyei Völegényéhez foglalta az imádság által.” II/632.

„Azokáért az Anyaszentegyház nem oknélkül így imádkozik a' mái napon: *Deus, qui dedisti legem Moysi in summitate montis Synai, et in eodem loco corpus B. Catharinae per sanctos Angelos tuos mirabiliter collocasti: praesta quaesumus, ut ejus meritis, et intercessione ad montem, qui Christus est, pervenire valeamus.* Isten, ki a' törvényt Mojsesnek a' Sinai hegy tetején adtad; és ugyan azon helyen a' Sz. Katalin testét Szent Angyalid által csudálatosképpen helyeztetted: adgyad kérünk, hogy az ö érdemivel, és közbenjárásával a' hegyre, ki a' Kristus eljuthassunk.” II/632.

„A’ Császár [...] ajándékokkal, és igi-
retekkel kezdte hizelkedni néki, mondvan:
Leányom, tégy áldozatot bár csak a’
Mercuriusnak, a’ Musák Attyának, kitől
olly nagy bölcseséget vöttél, és néki oly
igen köteles vagy: ezt meg-cselekedvén,
az én Palotámban léssesz, és te-reád oly
nagy gondot viselek, mintha tulaidon
leányom volnál. [...] Visely gondot ma-
gadra, mert valóságosson fel-öltöztetlek
téged abba a’ bársonyba mellyet te mon-
dasz, és akaratom-ellen igen kegyetlen
gyötrelmekkel megkínoztatlak téged.”
V/56–57.

„Minek-utánna mezitelen vétkeztetet
volna, meg-parancsolá a’ Császár, hogy
kegyetlenül meg-verettesek a’ vitézektől,
kik két óráig verék azt a’ gyenge, és
ártatlan testet.” V/57.

„Ily nagy kínok-után, végezetre egy setét
tömleczbe rekeszteték, nagy őrizet alatt
tartatván, hogy meg ne orvosoltatnék,
sem pedig valami könnyeséget ne
vehetne: sőt az-is meg volt parancsolva,
hogy senki eledelt néki ne adna.” V/57.

„[...] A’ mely kinzo szerszámban négy
kerekek léssznek, mellyek éles fegyverek-
kel, hegyes vasakkal, és beretva késekkel
rakvák léssznek. [...] Felkötözteték Sz.
Katalin egyik kerékre, és a’ vitézek keze-
ket veték a’ több kerekeknek mozdi-
tására...” V/58.

„[...] egy a’ vitézek-közül el-vágá a’ fejét,
és vér helyet tiszta feir tey jöve-ki a’
nyakából és a’ fejéből.” V/60.

„Az Isten gondgyát viselé az ő Jegyesé-
nek, minden szükséges dolgaiban, az
Angyalok-által, kik nem csak meg-vigasz-
talák ötét, hanem meg-is gyógyíták, és
eledelt hozának néki: és tizen-két nap

„[...] menyí tört vetett néki az ellenség
Isten törvénye általhágására? A’ világnak
minden gyönyörűségével hizelkedett né-
ki; és azután a’ kegyetlen gyötrelmeknek
dühösségével ostromlotta ötét.” II/632.

<p>alat, miglen abban a' tömleczen volt, egy galamb gondot visele reá minden szükségében." V/57.</p>	
<p>„Egyiptusi Alexándria Városában, Királyi nemből lévő Szüz Sz. Katalin, kedves, kellemetes, okos, és bölcs elméjü volt, és testében igen ékes termetü. [...] Minekutánna pedig Keresztyénné lön, ismét meg-jelenék néki az Isten Fia, olyan modon, mint azelőt, és semmi jelt nem mutata, mintha bánya, hogy ötet nézné; söt az ő Szentséges Anya-elöt, sok Angyalok, és Mennyei Szentek-elöt, Jegyesivé tévé ötet, és mint igaz Jegyesének gyürüt ada néki." V/49–50.</p>	<p>„Szüz Sz. Katalin Maximinus Császártól a' tömleczebe rekesztetett, megparancsolván hogy tizenkét nap semmit enni ne adgyanak. Az ő Mennyei Völegénye Angyalit küldötte Menyéből, hogy néki szolgállyanak: és egy fejer galambal étket vitétt az ő táplálására." II/632–633.</p>
<p>„El-jöve a' dispotálásra rendeltet nap, és mikor ez dologra hivatatték a' Sz. Szüz, elsőben imádkozék, és egy Angyal meg-jelenék néki, mondván: Ne fély Kristusnak Jegyese, mert az emberi bölcseséghez, melyet nagy fáradsággal tanoltál, természet-felet-valo, és Isteni bölcsesség adatik néked, mellyel meg-gyözöd ezeket a' Philosophusokat, és azokat töb emberekkal eggyetembe az igaz Istennek ismételére hozod, és azoknak társaságában (noha ők előb szenvednek náladnál) megajándékoztatol a' Mátyromságnak gyözedelmes koronájával." V/53.</p>	<p>„Ugyan azon Isten szollott Sz. Katalinnal, mikor ötet Jegyesévé választván, gyürüt adott az ujába: és mikor meglátogatta ötet a' tömleczen, biztatván a Mátyromságra, hogy mindenkor segítségül lészen néki minden gyötrelmeknek meggyözésére." II/633.</p>
<p>„Midön Szüz Sz. Katalin a' tömleczen volna, a' Császárné, kinek neve Faustina, meg-akará ötet látogatni, végezetre Porfiriusal a' Császár Fő kapitányával meg is látogató ötet. Nagy dolgokat hallot vala a' Császárné Sz. Katalinrol, azokáért távul létében igen kedvelte ötet; de azután látván ötet; és értvén bölcs okoskodását, és gyönyörködven az ő édes nyájaszkodásával, következék, hogy önnön maga a' Császárné, és Porfirius, és két száz fegyveres vitézi a' Császárnak bévévék az igaz [sic!] hitet, és Keresztyé-</p>	<p>„Ha Mojsesnek fényes volt az orcája, <i>Ex consortio sermonis Domini</i>. Az Ur beszéde társalkodásából. A' Császárné, és Porfirius látták Sz. Katalint fényleni, mint a' Mennyei Paradicsom fényességét." II/633.</p>

nekké lönek, erőssen el-tékélvén, hogy tulaidon életeket le-tészik a' Kristus Jésusért." V/57–58.

„[...] es midön bé-menne a' Templomba, minnyájan kik jelen-voltak, álmétkodtak az ő Angyali szépségén, tiszteletes maga viselésén, és alázatosságán. A' császár-is csudálkozóék, látván oly ékes termetű, és szép erkölcsű leánzot, és kívánnya vala, hogy néki szollana, meg akarván érteni, mi okért ment volna ő-hozzá. Szüz Sz. Katalin igen álhatatos Keresztyéni szabadsággal, monda néki: Illendő dolog volna ő Császár, hogy te meg-ismérnéd vétkeket, és ne tennél áldozatokat a' Bálványoknak, kik mi-nékünk rut fertelmes bünökben heverő embereket jelenenek [...].” V/50.

„Te Császár tartoznál azzal, hogy a' tudatlan goromba nemzeteket eszerekre térítenéd, és a lelki vakságból ki hoznád őket. [...] Ismérde-meg az igaz Istent, ki téged teremtet, és néked adta a' Romai Birodalmat, ki halhatatlan Isten lévén, a' mi szeretetünkért emberré lött, és a' Keresztnék kinnyát mind halálíg viselte, hogy minket az örök halaltól, mellyet engedetlenségünkért meg-érdemlettünk, meg-szabadítana...” V/51.

„Mingyárt rettenetes nagy tüzet gyuitának, mellyet látván a' Bölcsek, a' Sz. Katalin lábaihoz borulának, és könyhullatásokat szemekből ki-öntvén kérék ötet, könyörögiön érettek az Istennek, bocsássa-meg nékik az ő vétkeket, mellyeket tudatlanságokból cselekedtek ő Szent-Felésege-ellen, és azt mondák, hogy készek immár a' Szent Keresztséget felvenni. A' dicsőséges Szüz nagy lelki örömmel bé-telvén, hogy ily jeles prédát nyért volna az Istennek, biztatá őket, mondván: Bizonyosok legyetek benne, hogy az Ur Isten meg-bocsáttya néktek a'

„Sz. Katalin, mint Mojses, nagy buzgosággal oltalmazta az Isten tisztességét: mivelhogy egyébaránt magánoson lako, csendes magaviseelő, és gyenge idejű Szüz leány lévén, nagy bátorsággal szembeszállott az istentelen Császárral, a' Keresztyének kegyetlen üldözőjével, és megfeddette ötet a gonoszságáról.”

II/633.

„Ha amot sokan azok közül megölettettek, kik az arany borjunak tédret hajtottanak: itt azonképpen sok bálványozok megölettetének a' kerekéknek éles vasaitól; mellyek Isteni erő által sebessen megindítottak. A' tévelygések, és ördögi tudományok kinyilatkoztattak, és meg-győzöttettek amaz ötven pogány Filosofusokban, kik legbölcsebbeknek tartattak a' pogányságban. És a' bálványozásnak arany borjuja elrontatott: és kiterjedett az igaz Hitnek vallása”

II/633.

ti vétkeiteket, mert az ő szerelméért elhadgyátok a' földi Királyt, és le-tészitek tulaidon életeteket. Az el-készítettet tűz Sz. Kereszttség helyet szolgál ti-néktek, és meg-tisztítja a' ti lelkeiteket, hogy mingyárt az Isten-elejébe vitessenek, ki ajándékot ad néktek, ezért a' szolgálatért, mellyet most néki cselekesztek. Ezek az igik igen meg-erősíték szivöket a' Bölcseneknek, kik gyakran formállják vala magokra a' Sz. Kereszt jelét, és segítségül hitták a' Kristus Jésust, és olyan modon a' tűzbe hányattatának, holot minnyájan lelkeket az Istennek adák, Sz. András havának 17-dik napján." V/58.

„Annak-felette azon-is könyörge az Ur Istennek, hogy a' kik ő rola emlekeznének szükségekben, és nyomorúságokban, meg-segíttetnének, és szabadíttatnának, a' mint nékik illendő volna." V/60.

Azt írja Nagy Albert Doctor e' Sz. Szüzzről hogy mikor fejét akarták venni: *Oravit Dominum, ut ut quicunquae passionis suae memoriam agerent quicunquae etiam in exitu animae suae, vel in alia quicunquae necessitate eam inuarent, propitiationis divinae celerem consequerentur effectum.* Imádkozott az Urnak, hogy valakik az ő szenvedéséről megemlékeznének; valakik ismét lelkeknek kimenetelében; vagy akár-minémü szükségben ötet segítségül hinák, Isteni irgalmasságnak gyorsaságos gyümölcsét nyernék. Es szozat adatott a Menyből, hogy minden kérésiben meghalgattatik az Ur Istentől." II/634.

A fenti prédikáció propositiója után tizenhárom olyan szövegrész következik, amely több legendabeli eseményt, történetet elevenít fel – mint jeleztem – többféle eljárással. A következőkben a használt eljárásoknak megfelelően csoportosítom a részleteket.

A prédikátor négy esetben felvállalja az elbeszélői szerepkört: a contióban más szavakkal, kifejezésekkel meséli el a legendában is megjelenő történetet. Az elbeszélésekben rendre a következő szenttérténetbeli elemekre hivatkozik:

- a szentnek az angyalok szolgálnak a tömlőcben, egy fehér galamb által eteti őt Isten, holta után testét csak az angyalok illethették;
- Szent Katalin „dispotál” a filozófusokkal, Krisztushoz téríti őket, aminek következménye a filozófusok mártírhalála;

- újra megjelenik az angyal meg a „fejér galamb”;
- Krisztus jegyesévé választja Szent Katalint, és mikor meglátogatja a tömlöcben, a mártíromság vállalására biztatja.

Megfigyelhető, hogy, akárcsak a *Szent Mária Magdolna napi I. predikationának* egyik Villanovai-idézetében,¹⁸ a prédikátor a szövegrészek egymásutániségében nem követi a legendabeli eseményrendet, hanem sűrít, tömörít, összefoglal, utalásszerűen említ. Olykor majdnem a teljes legenda compendiumát nyújtja:

Ugyan azon Isten szollott Sz. Katalinnal, mikor ötet Jegyesévé választván, gyürüt adott az ujába: és mikor meglátogatta ötet a' tömlöczben, biztatván a Mártíromságra, hogy mindenkor segítségül léssen néki minden gyötrelmeknek meggyőzésére.¹⁹

Természetesen az elbeszéléseket más retorikai eljárások is tűzdelik. Az angyalok meg a „fejér galamb” segítségével szóló narratív részt érvvé formálja. A fő kijelentés – „Ezen buzgoságát mutatta e' Szüznek lelki hegyére nézve is” –²⁰ a szűz páratlan istenfélelmét jelöli. A prédikátor ennek rendeli alá az idézett részletet. A filozófusok megtérítéséről beszélve a vizualításra törekszik – barokk körmondatba illeszt néhány keresztény szimbólumot: a kemény szívet, valamint a tüzet. Az előbbi a hitetlenségre utal, az utóbbi pedig a Lélek megjelenítője, Isten jelképe. Közismert, hogy a próféták Isten haragját tűz alakjában írják le. Az első keresztényeknél, a középkorban és később is él ez a szimbolika.²¹ A vizualitás mellett a prédikátor a plasztikusságra is törekszik: olyasmit akar megfogalmazni, ami emberi nyelven leképezhetetlen, de talán a tropikus láttatás mégis közel viszi ehhez a kívülállót.

¹⁸ Vö. „Elsöbben tellyességgel emberi nyájaskodásokra, és világi multságokra adta vala magát, és másra nem igyekezett, hanem látni, és láttatni: de azután mindenek látásától magát megvonván, harmincz esztendeig titkon lakott egy pusztában: noha azelőtt drága gyöngyökkel, bársony ruhákkal, drága kenetekkel gyönyörködött, azután nem volt mivel bétakarni mezitelenségét; hanem az Isten a' földig nevelte az ő haját, mely néki ruha gyanánt szolgált: erdei vadakkal volt az ő lakása; de angyali lelkekkel, és Mennyei Jegyesével volt nyájaskodása.” ILLYÉS, *Megrövidített Ige...*, i. m., 317, [*Szent Mária Magdolna napi I. predikatio*].

¹⁹ Uo., 633. [*Szűz Szent Katalin napi II. predikatio*].

²⁰ Uo., 629. [*Szűz Szent Katalin napi II. predikatio*].

²¹ A középkor elején például a germánok a tavaszi napéjgyenlőség idején a szertartások előtt meggyújtották és megáldották a tüzet. GECSE Gusztáv, *A vallási kultusz szimbolizmusa = „Jelbeszéd az életünk”: A szimbolizáció története és kutatásának módszerei*, szerk. KAPITÁNY Ágnes, KAPITÁNY Gábor, Bp., Osiris–Századvég, 1995, 504.

Az utolsó két esetben a prédikátor nem töri meg az elbeszélői hangot. Egyszerűen újra utal a tömlöcben átélt szenvedésére, illetve az itt tapasztalt csodákra.

Három szövegrészben hangsúlyossá lesz az analógia – Mózes és Katalin párhuzamát valósítja meg a hitszónok. Először Mózes orcájának fényességét hasonlítja össze Szent Katalin „fényességével”, utalva a szenttérténetbeli jellemzésre: a választott angyali szépségére, „tiszteletes maga viselésére”,²² alázatosságára. De tágítja a jelentésmezőt, mivel megnevezi azokat, akik látták e mirákulumot. Így a szent fényessége mediátori készségeit igazolja, hiszen általa Isten beleszól a mindennapok rendjébe, az emberi világba.

A következő részletben Szent Katalin áldozatát jeleníti meg a prédikátor. S úgy teremti meg az analógiát, hogy a lelkiségre, az Isten iránti elköteleződésre hivatkozik: Isten mindkét szolgája (ti. Mózes és Katalin) „nagy buzgósággal oltalmazta az Isten tisztességét”.²³

A prédikátor az utolsó, párhuzamra épülő szövegrészben már az ítélettétel hangján szólal meg. Már nem Mózes a „kulcsfigura”, hanem az Egyiptomból vele kivándorló s az aranyborjút imádó nép (Kiv 32,1–18). S mellettük felsorakoztatja a pogány filozófusokat, akiket az érvelés során Szent Katalin meggyőzött. Hanghordozása szöges ellentéte a hagiográfusénak, de üzenetük közös: „kiterjedett az igaz Hitnek vallása”.²⁴

Három esetben egy másik „prédikátor-maszk” dominál: a hittudós-szerep. Illyés ezúttal azt az eljárást kamatoztatja, amit a *Szent Mária Magdolna napi I. predikáció*ban: egyházatyák, hittudósok hangján szólal meg, és mutat be egy-egy legendabeli részt. Szent Jeronimus (Szent Jeromos, 347–419/420), egy bizonyos Judok Doctor (?) és Nagy Szent Albert (Albertus Magnus, 1200 körül–1280) szavaival él. Szent Jeronimusszal együtt Szent Katalin hitét és tudását emeli ki.

A prédikátor több helyen beszél a szent imádságos életéről, de többnyire az elkötelezett elbeszélő modorában és hangvétellel. Ám egy helyen változik a szakrális kommunikáció „emberi ágense”, hiszen ezúttal maga a hitszónok

²² ILLYÉS, *A keresztényeni...*, i. m., 49–50. [*Alexándriai Szejz Szent Katalin, és Mátyr élete.*]

²³ ILLYÉS, *Megrövidített Ige...*, i. m., 633 [*Szejz Szent Katalin napi II. predikatio*].

²⁴ *Uo.* Lásd a legendabeli idézetet: „Bizonyosok legyetek benne, hogy az Ur Isten megbocsátta néktek a' ti vétkeiteket, mert az ő szerelméért el-hadgyátok a' földi Királyt, és letészitek tulaidon életeteket.” ILLYÉS, *A keresztényeni...*, i. m., 56. [*Alexándriai Szejz Szent Katalin, és Mátyr élete.*]

fordul Istenhez a hívő tudós ember szerepét vállalva, s közben azonosul a hallgatóságával.

Isten, ki a' törvényt Mojsesnek a' Sinai hegy tetején adtad; és ugyan azon helyen a' Sz. Katalin testét Szent Angyalid által csudálatosképpen helyeztetted: adgyad kérünk, hogy az ő érdemivel, és közbenjárásával a' hegyre, ki a' Kristus eljuthassunk.²⁵

A hitszónok a szent érdemeire hivatkozik, miközben az oly gyakran előforduló Mózes–Katalin párhuzam most sem marad el. Ám az összekötő kapocs jelen esetben a Sinai hegy, amelynek allegoricus továbbgondolását a Krisztussal való azonosítással oldja meg. Így átértelmeződik a legenda fiktív vége is: lelki vonatkozásúvá lesz. Szent Katalin hegyre való felkerülését nem kell feltétlenül az egyház látomásaként kezelni, hanem egy másik értelmezési lehetőséggel is érdemes számolni. A szent istenközelségére utal, amely által a prédikátor felhívja a figyelmet a kultusz létjogosultságára és fontosságára.

A propositiót követő első, számunkra fontos allúziókat tartalmazó szövegrészben a hitszónok több szerepet is felvállal: a prédikátor, a hittudós és a dogmatikus szerepét. A teológus hangján szólal meg allegorikusan értelmezve az égő csipkebokrot. Értelmezésében (és persze az értelmezői hagyományra támaszkodva) az égő csipkebokor Mária szüzességére utal. A következő gondolat már analógiára épül: az égő csipkebokor nemcsak Szűz Mária allúziója lesz, hanem a Szent Kataliné is. Ezt így bizonyítja: Mária Krisztus anyja, Szent Katalin Krisztus jegyese. Máris két legendabeli elemet emel be a prédikációba: a szüzesség hangsúlyozását, valamint azt az inkubációs álmot, amelyben Krisztus gyűrűt adott a szentnek.

Tehát a legenda számos eleme visszaköszön a prédikációban. A hitszónok az excerpálás során több eljárást alkalmaz: „maszkokat” ölt magára.

Összefoglalásként: a hitszónok mindkét vizsgált prédikációban legendabeli elemeket illeszt a fő kompilációs eljárásokkal élve: sűrítés, tömörítés, átfogalmazás stb. S közben ezeket díszíti, variálja. A Mária Magdolnáról szóló prédikációban a legendabeli motívumokat hittudósok, teológusok gondolatoként közli. A „maszkokat” állandóan változtatja az Alexandriai Katalinról szóló contióban is: hol az elbeszélői hangon szólaltatja meg, nyilván átfogalmazva, a szenttörténeti motívumokat, hol a hittudóst, a teológust, esetleg a dogmatikust „beszélteti”.

²⁵ ILLYÉS, *Megrövidítettet Ige..., i. m.*, 634. [*Szűz Szent Katalin napi II. predikatio.*]

TASI RÉKA

Mutatók és kompiláció 17–18. századi katolikus prédikációgyűjteményekben

En, az én vékony itéletem szerint, annyiba tartom az Indexeket a könyvekben, mint az óra-mutató kezeket, vagyis szíveket a' tornyokon: mert, a' mint itt egy tekintésre, az órák számát meg-tudhatni; úgy amott kevés munkával, a' könyvekben foglalt materiáknak sommáját ki-tanulhatni.

– így nyilatkozik 1708-as kötetének, a *Sertum Sanctorum* 2. részében Illyés István az indexek hasznairól.¹ Magyar nyelvű katolikus prédikációskötet kiadó kortársai között azonban egyedül marad, aki betűrendes tárgymutatóval is ellátja prédikációsköteteit, nemcsak a *Sertum Sanctorum*ot, de a *Fasciculus Miscellaneus* is.² Nem véletlen talán, hogy jóllehet az index hasznairól szóló értekezést sűrű mentegetőzés előzi meg amiatt, hogy az egyértelmű, az index-használat módját taglalja, végül mégis részletekbe menően magyarázza el az indexek ususát nem ismerőknek, miként lehet a mutatóval mindenféle alkalomra prédikációt készíteni.

Amint Illyés köteteiből, előszavaiból és hivatkozásaiból kiderül, a Telegdi Miklós, Káldi György és Pázmány Péter nevével fémjelzett hitszónoki hagyomány sorában helyezi el magát.

Vannak ugyan, megvallom, prédikációs Magyar könyveink: de vagy öreg Tomusokban, mellyekre nehezebb kinek-kinek szert tenni; avagy ha apróbb szerű quantitásban-is, de nem szinte olly bősséggel [...] hogy többek azokhoz ne kívántassank.

– írja rájuk is utalva a *Sertum Sanctorum* bevezetésében.³ Az „inopia librorum” toposza rendszerint és Illyésnél is a prédikációs kötet megszületésének indoklásaként hangzik el, míg a munka nehézségei – és ennek következtében a kötet érdemei – kapcsán a „multitudo librorum” („copia librorum”) toposza jellem-

¹ ILLYÉS István, *Sertum Sanctorum: A dicsőült szentek dicsiretinek jó illatú virágiból kötött koszorú*, I–II, Nagyszombat, 1708, RMK I. 1755, Dddd1b

² ILLYÉS István, *Fasciculus Miscellaneus*, Nagyszombat, 1710, RMK I. 1779.

³ ILLYÉS, *Sertum...*, i. m., I, *4b

zõ.⁴ Míg pl. Telegdi postilláinak 3. kötetében ez még részletesen kifejtett érv,⁵ a 17–18. századi katolikus prédikációs kötetek (és nemcsak a magyarok!) esetében sokszor már csak maga a metaforikus címválasztás utal erre.

Ahogy ezt Maczák Ibolya úttörő kutatásaiból tudjuk, Illyés több esetben bizonyítottan kompilálta prédikációit, de „korában szokatlan módon pontos, margókon feltüntetett helymegjelöléssel és idézéssel”⁶ hivatkozott, valamint „szövegátvételeit jelentős mértékű, változatos eszközöket alkalmazó szerkesztői munkával illesztette saját beszédébe.”⁷ Eljárása tehát kortársai gyakorlatához képest tudósabb igényességről árulkodik, aminek fényében nem meglepő az elődökre történő hivatkozás önlegitimáló jellege sem.

Az is jellemző, hogy a kora újkori katolikus prédikációt vizsgáló Mihalovics Edének mi váltja ki az ellenérzését Illyés István prédikációival szemben: „az idézetek sűrűsége elhomályosítja és gyengíti az igazságban rejlő erőt” – fogalmaz Mihalovics.⁸ Bizonyos egyébként, hogy Illyés kötetei még szolgálhatnak tanulással a kompiláció tanulmányozóinak, akár ha a Paolo Segneritől vagy a Philipp Hartungtól származó szöveghelyeket vizsgáljuk behatóbban.⁹

Illyés esetében a példaképekhez való igazodás szándéka a fentiekén túl a kötetek használati lehetőségeit meghatározó összeállításában, megszerkesztésében is tetten érhető: miközben kora igényeihez igazodó kisebb méretű tomosok létrehozására törekszik, aközben a kötetek sokrétű és -funkciójú marginális bejegyzésekkel és mutatókkal történő ellátásával biztosítja az összetett szövegfelhasználás lehetőségét – akképpen is, ahogy azt elődei közül

⁴ A „multitudo librorum” toposza a kora újkori prédikációskötetek előszavaiban olyan kontextusban is megjelenik, ami szerint az elkészült kötet sok más könyvet képes önmagában helyettesíteni. Lásd Franz M. EYBL, *Gebrauchsfunktionen barocker Predigtliteratur: Studien zur katholischen Predigtsammlung am Beispiel lateinischer und deutscher Übersetzungen des Pierre de Besse*, Wien, Wilhelm Braumüller, 1982 (Wiener Arbeiten zur deutschen Literatur, 10), 63.

⁵ „Mert soc idő kell hozzá, hogy meg keressüc, és meg talallyuc, az Apostoloktul fogva eddig, minden időbeli tudok jámbor tanitoknac, mi lött légyen arrol, amiről mi es irni akarunc, közönséges értelmec. Idöt kevan az is, hogy a mit irunc, egybe veszük a’ regieknac írásokkal, es meg lássuc, hogy azoktul semmibe ne kilömbözzön.” (TELEGDI Miklós, *Az evangéliomoknac [...] magyarazattyanac harmadic része*, Nagyszombat, 1580,)(2b, RMNy 474.)

⁶ MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, [Szigetmonostor], WZ Könyvek, 2010 (A Források Tükreben), 64.

⁷ *Uo.*, 74.

⁸ MIHALOVICS Ede, *A katolikus prédikáció története Magyarországon, II: Pázmány Pétertől napjainkig*, Bp., 1901, 159.

⁹ Lásd pl. ILLYÉS, *Sertum...*, i. m., I, 105, 119, 125.

Telegdi Miklós vagy Káldi György köteteiben láthatta: tehát alfabetikus indexszekkel is.¹⁰

A mutató táblák vagy lajstromok, vagy mutató lajstromok, ahogy a magyar nyelvű kötetekben előfordul megnevezésük, persze nemcsak az alfabetikus tárgymutató indexeket jelölik a korban, hanem a különböző típusú tartalomjegyzékeket vagy a bibliai helyek, szövegben előforduló nevek mutatóját is.¹¹ Jogosan jegyezte meg Maczák Ibolya a *Makula nélkül való tükkör* kapcsán, hogy az azonos elnevezés a segédletek hasonlóságára – vagy inkább hasonlóként felfogott voltára – utal,¹² Illyés prédikációinak paratextusaiból viszont az is kiderül, hogy a kötetekben használt kétféle mutatóhoz két olvasótípus és olvasásmód tartozik: a „propositziók lajstromá”-t megelőző előszó a bőven megírt prédikációk szétbontását, „egyből két-három prédikáció” készítését javasolja, az index hasznáról szóló „utószó” viszont ennél aktívabb, excerpáló tevékenységet végző olvasót feltételez.¹³

¹⁰ Pázmány Péter prédikációskötete tárgymutató nélkül jelent meg, egy évszázaddal később azonban Kácsor Keresztély latin nyelven pótolta a hiányzó mutatót. A kéziratban maradt indexet HARGITAY Emil közölte és ismertette: *Kézírtos latin nyelvű mutató Pázmány Prédikációiboz* = *Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, I, 130–159.

¹¹ A mutató középkori és kora újkori fogalomtörténetéhez lásd: Helmut ZEDELMAIER, *Buch und Wissen in der Frühen Neuzeit* = *Buchwissenschaft in Deutschland*, Berlin, De Gruyter, 2010, I, 503–533. Tanulmányában külön fejezet: *Zur Wissensarchitektur Buch: Der Index*, 512–518.

¹² MACZÁK, *i. m.*, 138.

¹³ Az excerpálás elméletéről és gyakorlatáról lásd: MACZÁK Ibolya, *Aranybánya a helyes olvasáshoz* (Jeremias Drexel: *Aurifodina*) = *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, ME BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 275–279; UÓ, *Örökölt argumentumok: Ars compilandi és ars excerptandi néhány 18. századi prédikációban* = http://sermones.elte.hu/page/361tan_plaus_mibolya.pdf (Utolsó letöltés: 2014. 06. 08.); KISS Farkas Gábor, *A filológus Zrínyi és a reneszánsz olvasáskultúra* = „Ritrar parlando il bel”: *Tanulmányok Király Erzsébet tiszteletére*, szerk. SZEGEDI Eszter, FALVAY Dávid, ERTL Péter, Bp., L'Harmattan, 2011, 325–345. – A nemzetközi szakirodalomból szükséges megemlíteni: Florian NEUMANN, *Jeremias Drexels Aurifodina und die Ars excerptandi bei den Jesuiten* = *Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von Helmut ZEDELMAIER, Martin MULSOW, Tübingen, Niemeyer, 2001, 51–62; ZEDELMAIER, *Buch und Wissen...*, *i. m.*, 522–527 (*Zum Lesen als Wissensproduktion: das Exzerpieren* c. fejezet). A kora újkori katolikus prédikációirodalom viszonylatában vizsgálta az excerpálást: EYBL, 4. jegyzetben *i. m.*, 39–86.

Werner Welzig a német nyelvterületen megjelent prédikációgyűjtemények kb. 800 tételes bibliográfiájából¹⁴ az 1670 és 1770 közötti időszakban megjelenteket külön vizsgálta a mutatók szempontjából, ezek a kötetek ugyanis paratextusaik sajátos jelentésképző kapcsolata révén külön csoportot alkotnak a prédikációgyűjtemények történetében.¹⁵ Welzig háromféle mutatót különböztet meg: egy téma- vagy tartalommutatónak nevezhető típust, mely elsősorban a prédikáció kiindulópontjaként megjelölt textus és a hozzá kapcsolódó hittétel vagy egy mondatban megfogalmazott beszédcél kombinációja, másodikként egy, a magyarországi prédikációkra nem jellemző, de német nyelvterületen gyakori, Abraham a Santa Clara vagy Franciscus Caccia beszédeiben is előforduló felhasználási/applikációs regisztert, „index concionatorius”-t, amely az egyes beszédek más alkalomra való felhasználását és beszédrészek kombinációját biztosítja, és végül a betűrendes tárgymutatót.

A 17–18. század fordulóján megjelent magyar nyelvű kötetekben leginkább az első jellemző, bár a propositiók mutatójaként vagy a prédikációk summáit tartalmazó mutatóként elkészített lajstromok esetében a textus és a lapszámra utalás is gyakorta elmarad. Az összetettebb indexek hiánya persze nem véletlen: ezek készítése még a kisebb terjedelmű kiadványok esetében is elodázza a kötet kinyomtatását, terjedelmesebb műveknél viszont komoly munkát és időt igényel. Ugyanakkor az alfabetikus lajstrom emeli a kötet értékét, de mivel használati lehetőségeit szélesíti, ezért elvileg a potenciális vevők körét is kitágítja. Ha több indexszel lát napvilágot egy kötet (pl. bibliai helyek, nevek mutatójával is), akkor az gyakorta a címlapon is feltűnik, ami a kiadói megfontolások mellett valamiféle szerzői büszkeségre is következtetni enged. Míg a Welzig által vizsgált prédikációgyűjteményekben szintén gyakori az indexek meglétének, sőt számának közlése a címlapon, Magyarországon ez inkább a protestáns postillákon jellemző, lásd pl. Geleji Katona István vagy Komáromi Csipkés György köteteit.¹⁶

¹⁴ Werner WELZIG, *Katalog gedruckter deutschsprachiger katholischer Predigtsammlungen*, Wien, 1984–1987 (Österreichische Akademie der Wissenschaften Phil.-Hist. Kl. Sitzungsberichte, 430, 484).

¹⁵ Werner WELZIG, *Vom Nutzen der geistlichen Rede: Beobachtungen zu den Funktionshinweisen eines literarischen Genres*, Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur, 1979, 1–23.

¹⁶ RMNy 1720, 1825, 2197, 2298, 2888, 3194, 3252, 3322, 3418, 3511.

Érdeemes tehát a lajstromok szerepével kiegészíteni a szövegtekintély forrásairól tehető megállapításainkat,¹⁷ annál is inkább, mert a kora újkorban a népnyelvű irodalom legkülönfélébb műfajainál és szövegtípusainál bukkannak fel az alfabetikus indexek egyes fajtái, pl. katekizmusoknál, hitvitáknál vagy elmélkedő könyvekben.¹⁸

Kérdés persze, hogy a kora újkori prédikációk indexeinek kontextualizálásához milyen irányt válasszunk. A nemzetközi szakirodalom az általános tartalmú segédkönyveket (enciklopédiákat stb.) tüntette ki elsősorban figyelemmel, a vallásos irodalomra kevesebb figyelmet fordítva,¹⁹ pedig könnyű belátni, hogy sok tekintetben más lehet az egyházi műfajok mutatói vizsgálatának tétje is, akár ha csak arra gondolunk, amit Bárczi Ildikó a kora újkori prédikációk alfabetikus tárgymutatói és a népi vallásosság vagy a mutatók és a humanizmus szubkulturális tényezőinek kapcsolatáról mint vizsgálati lehetőségekről jegyzet meg.²⁰ A mutatókészítés technikájára vonatkozó elméleti megjegyzéseket (Conrad Gessnerét vagy Jeremias Drexelét²¹) viszont egyetemes jellegűnek tekinthetjük. Ettől függetlenül a jövőben talán nem lenne haszontalan a Werner Welzig által áttekintett prédikációs kötetek paratextusait, azok általános megjegyzéseit is figyelembe venni az indexek értelmezéséhez.

A kora újkori jegyzetkészítés, excerpálás módszereinek tanulmányozása és alaposabb feltárása a szakirodalom szerint olyan jelenségek megértéséhez is közelebb visz, mint a kora újkori segédkönyvek számtalan típusának formája és használata, valamint a kora újkori olvasás jellege,²² ezen túl pedig az íráshoz, valamint a memóriához való viszony. A kora újkori jegyzetekhez, jegyzetfüzetekhez tartozó tárgyszavas indexek, valamint a készítésükre vonatkozó ismeretek és a nyomtatott kötetek tárgymutatóinak rendszere nyilvánvalóan oda-

¹⁷ HELTAI János, *A szöveg tekintélyének forrásai Magyarországon a barokk kor elején = Hatalom és kultúra: Az V. nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai*, szerk. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, 2004, II, 74–87.

¹⁸ Lásd pl. Nádas János elméleteit: RMNy 2334, 2337, 2338.

¹⁹ Ann M. BLAIR, *Too Much to Know: Managing Scholarly Information before the Modern Age*, New Haven – London, Yale University Press, 2010, 117–172.

²⁰ BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi*, *Studia Litteraria*, 32(1994), 99–116, itt: 111.

²¹ Gessner *Bibliothecájának* 2. kötete, a *Pandectarum sive Partitionum universalium libri XXI* 1548-ben jelent meg, majd 21. könyve egy évvel később külön is publikálva lett, ebben olvasható a *Liber I. De indicibus librorum*. Lásd hozzá: Hans H. WELLISCH, *How to Make an Index – 16th Century Style: Conrad Gessner on Indexes and Catalogs*, *International Classification*, 1981, 10–15.

Az indexkészítés elméletéhez is lásd: BLAIR, *i. m.*, Drexelhez: 79, 85.

²² BLAIR, *i. m.*, 62.

vissza hatás formájában összefügg, bevett gyakorlat például a kézikönyvek indexeinek, azok rendszerének használata saját jegyzetek készítéséhez.²³ A továbbiakban arra a kérdésre fordítom a figyelmemet, hogy a prédikációs kötetek nyomtatott indexei hogyan járulhatnak hozzá az olvasás, excerpálás és a memória fogalmainak, működésének vizsgálatához.

Illyés kötetekben a mutatók (a textust mellőző propositiók lajstroma és a „derekasb dolgoknak” betűrendes lajstroma) rendkívül bonyolult rendszert működtetnek a marginálisok többféle típusával karöltve. A propositiók lajstroma pontokba szedve tárja fel a prédikáció tartalmát és szerkezetét, ám nem egyszerűen a propositiók szövegének megismétlésével, hanem azok divíziójának láthatóvá tételével. A prédikációk propositója ugyanis az összetett szerkezeti vázat elrejtí, miközben a mutatók és a marginálisok – egy gyökeresen másféle olvasás jegyében – feltárják ezt a szerkezetet. A lajstromra referál ugyanis a szöveg margóján megismételt, a prédikációk tartalmi egységeit elkülönítő sorszámozás. A többi marginális megjegyzéstől tipográfiailag is elkülönülő szerkezeti egységek (exordium, propositio, argumentatio, conclusio) és az argumentáció szerkezetét a margón leképező pontok mellett még legalább négy marginális típus különíthető el a kötetekben: az auktóritásokra és a bibliai helyekre történő hivatkozások között külön csoportot alkotnak azok a szöveg-helyek, melyek a további érvek feltalálására hivatottak az olvasót buzdítani, leginkább a „Vide” felszólítással.²⁴ A szerkezeti egységeket feltáró számozáshoz kapcsolódnak a tartalomra vonatkozó latin nyelvű, rendszerint közhelyszerűen vagy rövidebb tárgyszóként rögzített megjegyzések. Mindezekon kívül viszont a szöveg retorikai kivitelezésére utaló terminusok is folyamatosan jelen vannak, mint pl. exemplum, similitudo, transitio (metabasis), applicatio, quaestio, responsio, anteoccupatio stb. Az alfabetikus tárgymutató viszont ezzel a rendszerrel párhuzamosan, a marginálisokkal csak helyenként érintkezve tárja fel a kötet materiáit – tehát a tárgymutatót pusztán a marginálisokra építve nem lehetett elkészíteni.

²³ BLAIR, *i. m.*, 90.

²⁴ Az angolszász kutatásban a kora újkori nyomtatott margináliák vizsgálatának és tipologizálásának számos eredménye látott napvilágot, a marginális hivatkozások történetéhez jól használható: Robert J. CONNORS, *The Rhetoric of Citation Systems, I: The Development of Annotation Structures from the Renaissance to 1900*, *Rhetoric Review*, 17(1998), 6–48; William W. E. SLIGHT, *Managing Readers: Printed Marginalia in English Renaissance Books*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 2001; Anthony GRAFTON, *The Footnote: A Curious History*, Cambridge, Harvard University Press, 1997.

Ezt a rendszert Illyés katolikus elődeinek és kortársainak kötetiben csak részleteiben találhatjuk fel. A marginálisok különféle típusai kisebb számban és következetességgel előfordulnak ugyan, alfabetikus indexet azonban csak Telegdinél és Káldinál találunk.

Telegdi három postilláskötetében²⁵ a betűrendes tárgymutató a szakirodalom által jellegzetesen 16. századiként leírt típusát azonosíthatjuk, amely a margókra nyomtatott összefoglaló megállapítások alapján készült, s rendszerint nem fordított nagyobb figyelmet az egy (fő)fogalom alá bekapcsolható mutatók egyesítésére.²⁶ Telegdi kötetiben a margináliák két típusa, a forrásra utaló és a tárgyat megjelölő közül kétségkívül az utóbbi található nagyobb számban, és ezek az összefoglaló megállapítások a mutatókészítés egyértelmű kiindulópontjaként szolgáltak: az indexben használt kifejezésekkel rendszerint szó szerint megegyeznek. A mutató viszont válogat a marginálisok között: terjedelmi szempontokat és a kezelhetőséget szem előtt tartva nem épít be minden megállapítást. A prédikáció margóján megjelenő szövegek egyébként nemcsak a visszakeresésnek, hanem önmagukban egy más logikájú tájékozódásnak is az alapját képezik – egy folyamatában olvasandó, kontextualizáló „indexként” is működnek.

Telegdi alfabetikus tárgymutatója egyébként valóban nagyon elszórtan használ utalókat, valamint a főfogalom (Drexel alapján: „caput rei”²⁷) kijelölésénél számtalan következetlenség nehezíti a használatot. Jóllehet már Conrad Gessner hangsúlyozza a Pandekták 21. könyvében, a mutatókészítésről is tanácsokat adva, hogy annak használatára nem attól remélhető, hogy használója az elejétől a végéig elolvassa, hanem „ut consulat ea per intervalla”, Telegdi mutatója komolyabb keresési aktivitást vár el felhasználójától. Az index következetlenségei azonban a mutatókkal kapcsolatos kora újkori reflexiók értelmében nem szükségszerűen megvetendő hibák, hiszen a kényelmes keresési opciói nyomán támadó lustaság ellenében hatnak.²⁸

Az index és a szöveg kapcsolatát vizsgálva a szerkesztői metódus és szándék azért helyenként pontosabban is tetten érhető. Például a „Tisztesség kívánás közönséges véték” és a „Ragadó betegség tisztesség kívánás” egymással

²⁵ TELEGDI Miklós, *Az evangéliomoknak [...] magyarázattyanc első része*, Bécs, 1577, RMNy 374; UÓ, *Az evangéliomoknak [...] magyarázattyanc második része*, Bécs, 1578, RMNy 418; UÓ, *Az evangéliomoknak [...] magyarázattyanc harmadik része*, Nagyszombat, 1580, RMNy 474.

²⁶ BLAIR, *i. m.*, 142.

²⁷ Uó., 91.

²⁸ Pl. Theodor ZWINGER, *Theatrum vitae humanae*, Basel, 1565. Idézi: BLAIR, *i. m.*, 138.

kapcsolatba nem állított mutatók szövegbeli referenciái, különösen a margón megjelenő tartalmi összefoglalók szerkezete arra enged következtetni, hogy az eredetileg „Tisztesség kívánás ragadó betegség” formájú tárgymegjelölés azért került az erkölcsi magatartás és annak minősítését megfordító szórendben az R betűhöz, felrúgva a „caput rei” (lásd Drexel) kijelölésének hagyományát, mert a mutatók ilyen szétírásával a szerző éppen a jobb találati arányt igyekezhetett előmozdítani – az éppen születőben lévő magyar nyelvű teológiai fogalomháló bizonytalanságait feltárva. Másfelől viszont arra is felhívja a figyelmet, hogy a klasszikus tárgymutatóként funkcionáló prédikációs indexek akarva-akaratlanul a nyelvi megformálás, megfogalmazás variabilitását, a „copia verborum” működtetésének lehetőségeit is feltárják, amikor ilyen variációkat mutatnak fel.

Telegdi Miklós postillái egyébként 1638-ban kései unokaöccse, Telegdi János kalocsai érsek és nyitrai püspök pénzén ismét napvilágot láttak,²⁹ helyesírási javításokkal – ez helyenként a mutató helyesírási javítását is eredményezte, ennek megfelelően mutatószók áthelyezésére is sor került, másféle átszerkesztés azonban nem történt.

Káldi György kötetében ugyancsak kizárólag alfabetikus tárgymutatót találunk, ami viszont mind Telegdiétől, mind Illyésétől különbözik.³⁰

Káldi a mutató címe alatt elmagyarázza a levelek négy részre osztásának módszerét, amit már Conrad Gessner is javasolt a mutatókhoz, valamint részletezi a mutató illetén használatát, mondván „a’ mit tudni kívánsz, hamarabb feltalálhasd”. Ő már – Telegdivel ellentétben – következetesen elvégzi a mutatók „caput rei” alá rendelését, az összetartozó indexek egymáshoz kapcsolását, kereszthivatkozások alkalmazását. Mindeközben viszont alig találunk nála olyan mutatószót, -kifejezést, ami több egymás után következő oldalra (szekcióra) mutatna, mert tartalmilag lebontja őket, így egészen precízen lehet keresni és a keresést kombinálni. Káldi lajstromaiban az azonos főfogalom alá rendelt diverzifikált mutatók szigorúan következetesen az előfordulás sorrendjében állnak, topikus összekapcsolásukra nincs példa – tehát az alfabetikus rendet a kötetbeli előfordulás rendjével kombinálja.

A mutatók elkészítését valószínűsíthetően a szerzőtől különböző személynek tulajdoníthatjuk, erről árulkodik a „Szamár” főfogalom alá rendelt „annak tunyaságáról-valo tréfa” index a vasárnapi prédikációk kötetében. Ha a kötet megfelelő oldalához (515.) lapozunk, ott valóban megtaláljuk a klasszikus

²⁹ RMNy 1714, 1715, 1716.

³⁰ KÁLDI György, *Az vasarnapokra-valo predikatzioknak első része*, Pozsony, 1631, RMNy 1509; Uő, *Az innepekre-valo predikatzioknak első része*, Pozsony, 1631, RMNy 1510.

fabulát a számról, aki sót cipelt a hátán, elfáradván azonban a folyóba dőlt, a só pedig feloldódott, rakománya könnyebbé vált. Ennek tudatában legközelebb is bedőlt a vízbe, de akkor már „spongyát” és gyolcsot szállított, ami megszívta magát vízzel.

Az eredetileg Plutarkhosznál (*De sollertia animalium*) Thálesz élete kapcsán olvasható történet számos úton érkezett a kora újkorba, Claudius Aelianus *De natura animalium* c. munkája mellett főbb közvetítője a középkori Aesopus-összeállítások voltak.³¹ A szamár története hagyományosan a lustaság példázata, Káldinál azonban más kontextusban, ritkább használatban jelenik meg: a szamár a bűnbánat által a bűnök terhétől megszabadulni akaró és tudó keresztény példázata: a szamár történetének misztikus értelme ez. Hogy a mutatóba mégis a lusta szamár kerül, annak oka valószínűleg a szerzőtől különböző, némiképp felületesen dolgozó mutatókészítő, aki felismeri a jól ismert történetet, de azt értelmező kontextusából kiszakítva, mintegy figyelmetlenül „címkézi”.

Káldinak általam az OSZK-ban használt kötetében egyébként kézírásos bejegyzések őrzik egyik régi használójának a nyomait.³² Klasszikus, a kötet használatát elősegítő margináliákról van szó,³³ egy-egy mondat aláhúzása, a

³¹ Vö. Francisco Rodríguez ADRADOS, *History of the Graeco-Latin Fable, III: Inventory & Documentation of the Graeco-Latin Fable*, Leiden, Brill, 2003, M 47: Asinus sale onustus.

³² A kora újkor könyvről való gondolkodásában az „usus libri” kiemelt fogalom. „Usus libri, non lectio prudentes facit.” – olvashatjuk több emblémáskötetben is, hangsúlyozva, hogy a szövegek felhasználása a könyvhöz való legideálisabb viszony. Lásd ehhez: William E. SHERMAN, *Used Books: Marking Readers in Renaissance England*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2008, xi–xvi.

³³ A nemzetközi szakirodalomban a margináliák kutatásának nagy hagyománya és gyakorlata van. Meghatározó jelentőségű volt ebből a szempontból: Anthony GRAFTON, Lisa JARDINE *“Studies for Action”: How Gabriel Harvey read his Livy*, Past & Present, 1990, 30–78. További fontos szakirodalom: SHERMAN, *i. m.* – Sherman megállapítása szerint a leggyakrabban annotált nyomtatványtípus a kora újkori irodalomban a hitvita. A késő középkori és a kora újkori margináliatípusokat többen csoportosították, lásd pl. Elaine E. WHITAKER, *A Collaboration of Reader: Categorization of the Annotations in Copies of Caxton's Royal Book*, Text, 1994, 232–242; Carl James GRINDLEY, *Printed And Written Marginalia In Documents From The British Isles 1300–1641: Notes Toward A System Of Classification = The Medieval Professional Reader at Work*, ed. Kathryn KERBY-FULTON, Maidie HILMO, Victoria, University of Victoria, 2002 (E L S Monograph Series, 85), 71–149. – A magyar kutatás elsősorban a hitviták margóin megjelenő, a felekezeti identitást performáló, a másik felekezettel vitába szálló bejegyzéseket méltatta nagyobb figyelemre, pl. KLANICZAY Tibor, *Vita a könyv margóján*, Magyar Könyvszemle, 1962, 53–5; Ua. = K. T., *Hagyományok ébresztése*, Bp., Szépirodalmi, 1976, 242–248. Újabban: TÓTH Zsombor, *Hitvita és marginália: Megjegyzések a „(hit)vita antropológiájához”* (Esettanulmány) = „Tenger az igaz hitről való egyenlenségek vitatásának

margón történő megjelölése (NB. rövidítéssel vagy valamilyen szimbólummal), figyelemre, feljegyzésre méltó elemek azonosítása a margóra írt, szövegtípusra vagy retorikai funkcióra utaló megnevezéssel: „proverbium”, „similia”, „exemplum”, „historia”, „fabula”, valamint további tárgyszókkal, amit a kora újkori traktátusok a könyv birtoklása esetén első lépésként jelöltek meg afelé, hogy az olvasó saját excerpált szöveggyűjteményt hozzon létre.³⁴ Káldi olvasója a szöveg egységeit helyenként számozással emeli ki, a sajtóhibákat, a hivatkozások pontatlanságait javítja, valamint a „copia rerum” jegyében bővíti a kapcsolódó biblia helyeket is. A margón elhelyezett belső keresztivatkozások azonban nem egyszerűen a szöveg, hanem a mutató aktív használatáról is árulkodnak. Ezen felül olyan, a tartalomra irányuló megjegyzések is a kötetbe kerülnek, amelyek esetében azt sejthetjük, hogy a mutatóból kimaradt fogalmak feltüntetése a bejegyző célja (pl. „praelatusok”, „gyóntó atyák”).

A kézirásos bejegyzésekben tehát a szöveg nyomtatott margináliáinak pontosítása, kiegészítése történik egyfelől, a mutatóval való aktív konzultációs folyamatban, ami elsősorban a kötet hosszú távú használatának jobbítását célozza. A figyelemre méltó elemek retorikai funkcióval történő megjelölése, az olvasási intenció logikája mentén összetartozó helyek keresztutalásokkal történő összekapcsolása, valamint a szöveg magyar nyelvű citátumainak latin eredetivel történő kiegészítése azonban egyfajta kontextualizáló figyelmet mutat: az olvasás nemcsak a megjegyzésre, feljegyzésre, felhasználásra érdemes helyek azonosítását végzi, hanem azok kontextusban történő működésére is figyelemmel van.³⁵

eláradott özöne...”: Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, ME BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 175–197; BITSKEY István, „Nem úgy bátya!”: *Marginalisok Pázmány Kalauzában* = „Nem szálljed az emberiség!”: *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, felelős szerk. CSÁSZTVAY Tünde, szerk. CSÖRSZ Rumen István, SZABÓ G. Zoltán, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 475–479; HARGITTAY Emil, „*Petrus Pázmánnus pascit per pasqua porcos*” – *hitvita a Kalauz margóján* = H. E., *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas, 2009 (Historia Litteraria, 25), 69–81.

³⁴ BLAIR, *i. m.*, 72.

³⁵ A szakirodalom az excerpálás elméletét is figyelembe véve szokott különbséget tenni a fragmentáló, ill. felületes és a kontextualizáló, elmélyülő olvasás gyakorlata között. Mások viszont hangsúlyozzák, hogy a kétféle olvasásmód szétválasztása a kora újkori olvasás félreértését jelenti, hiszen a különálló szövegrészek gyűjtését már az iskolában is az eredeti szöveg retorikai és dialektikai struktúrájának figyelembevételével tanították. Vö. Jennifer RICHARDS, Fred SCHURINK, *The Textuality and Materiality of Reading in Early Modern England*, Huntington Library Quarterly, 2010/3, 345–361.

Ugyanakkor a memória másféle működésének nyomait is tetten érhetjük a kötet bejegyzéseiben: több példa esetében a kézírásos bejegyzések olyan latin citátumoknak, gnómáknak vagy proverbiumoknak a szövegben előforduló magyar mellé írását jelentik, amelyek máshol, a gyűjtemény más helyén nyomtatva ott szerepelnek a margón. Az olvasó, úgy látszik, a kötet margóját a memória gyakorlásának helyszínévé nevezi ki.

Az ilyen, látszólag nem túl izgalmas marginálisokkal megtűzdelt kötetben az annotációk a szövegekkel, az indexekkel és a nyomtatott marginálisok rendszerével együttolvasva tehát a szöveg használatának olykor mélyebb rétegeibe is beavatnak bennünket.

Míg Telegdi és Káldi kötetei elsősorban az alfabetikus tárgymutató mentén tárhatók fel, Illyés István prédikációgyűjteményeiben már egyszerre többféle „index”, kidolgozott és rendszeres nyomtatott margináliákkal kiegészülve, kínálja fel a szöveget a feldolgozásra. Nála – ahogy Káldinál is – az alfabetikus index keresztutalásokkal van ellátva, sőt, látható törekvés az is, hogy a külön mutatóként föl nem vett, de a többi mutatóba foglalt fogalmak – tipográfiai kiemeléssel – tárgyszóként ugorjanak ki a szövegből. Ez segítheti a teológiai fogalmi háló kidolgozottabbá tételét, a keresési eredményességet, de a copia verborum-ot is előmozdíthatja. Káldi rendszeréhez képest viszont feltűnő különbség a „caput rei” alá sorolt tárgyszavak közti rend is: a kora újkorban nem természetesnek számító,³⁶ mert a dolgok közti kapcsolatot eltakaró és helyette a szavak mesterséges viszonyán alapuló rendnek számító alfabetikus és előfordulási rend közé helyenként a topikus viszonyok szerint elhelyezett mutatószavakat illeszti, vagyis a mechanikus rend mellé rendelve a teológiai témák – a prédikációban való elmondhatóságot is figyelembe vevő – összefüggésének rendszerét.

Illyés három kötete keresztthivatkozásokkal is össze van kötve: a *Fasciculus Miscellaneus*ban a szerző több argumentumért, egy-egy téma bővítéséhez forrásként ugyanúgy ajánlja saját korábbi köteteit, mint Telegdiét, Káldiét vagy Pázmányét. Tanulságos, hogy a kötetek alfabetikus tárgyindexének vizsgálata is ezt az összefüggést igazolja: az azonos főfogalmak, de főként az alájuk sorolt diverzifikált mutatók közt átfedés alig van, ahol mégis, ott a teológiai közhely más-más kontextusban jelenik meg vagy más bibliai helyekkel épül fel. Ezt mutatók sorozatán néztem végig, itt csak egyet emelek ki: a „Bűnök büntetési ez életben-is” (*Sertum Sanctorum* I. kötete, a *Fasciculus Miscellaneus*ban a követke-

³⁶ BLAIR, *i. m.*, 126–127.

zöképp megfogalmazva: „Bűnök büntetése itt-is ez életben”) mutatóhoz tartozó szöveghelyeken a bibliai locusok kötetekbeli szétosztásának nyilvánvaló példáját látjuk, amire a *Fasciculus Miscellaneus* szövegében a hitszónok még egy megjegyzésben utal is: a „nemcsak Mózesnél olvassuk” utalása ugyanis akkor válik érthetővé, ha feltárjuk, hogy a *Sertum Sanctorum* megfelelő helyén csak Mózes öt könyvéből válogatott példák állnak az állítást igazolandó, míg a *Fasciculus Miscellaneus*-ban csak a *Biblia* más könyveiből származnak az argumentumok. A hitszónok szándéka szerint tehát kötetei és annak mutatói együtt, egymást kiegészítve adják az excerpálás kiterjedt forrásbázisát.

Mindeközben a margón megjelenő tartalmi és retorikai mutatók egy kontextualizáló olvasási módra és az excerpálást követő szövegprodukciónak mikéntjére irányuló tájékozódásra adnak lehetőséget. A margóra kerülő retorikai fogalmak főképp a kivonatolható részek összefüggő szövegbe illesztésére vonatkozó „példagyűjteményként” működnek, ugyanis már nem arra vonatkoznak, hogy mit, hanem hogy miként lehet mondani: a transitio alakzatának pl. számos változatát mutatják be. A latin nyelvű tematikai megjegyzések pedig a szöveg nagyobb szerkezeti egységeinek kijelölése mellett helyt adnak olyan tárgyszavaknak is, melyeket a tárgymutatóba, a „derekasabb dolgok” csoportjába, a teológiailag releváns témák közé belefoglalni nem lehet, pl. „astrologia”, „physiognomia”, „observationes superstitiosae”. Ez utóbbiak a mutatóban csak a következőképpen jelennek meg: „Babonaságok és varázslások tiltatnak. pag. 48.” Egyébként ez a fajta, a margón végigfutó „index” gyakoribb a kortársaknál is: Illyés András magyar nyelvű köteteiben magyarul tanulmányozható ennek jellemzően narratív jellege, vagyis az a tulajdonsága, hogy az adott prédikáció margóin megjelenő tárgyszó- vagy témalista gyakran a többi tárgyszó összefüggésében, azok egymás után olvasásában érthető meg.³⁷

A mutató és a margókon felépített implicit „mutatók” mint az excerpálás kiindulópontjai nemcsak feltárják az olvasó keresési gyakorlatáról, potenciális olvasási stratégiáiról való tudást, hanem nagyon erőteljesen meghatározzák, irányítják és formálják azt. Az indexben öröklődő fogalmi háló pedig nemcsak a szó technikai értelmében szolgálhat kiindulópontként a szükséges teológiai tudás rendszerezésében, hanem mint az olvasott szöveg egységeinek érzékelésében meghatározó tényező is szerepet játszik, a jegyzetelés kora újkorban

³⁷ ILLYÉS András, *Megrövidített Ige az-az: Predikatio Könyv [...] Első Rész*, Nagyszombat, 1691, RMK I. 1415. ILLYÉS András, *Megrövidített Ige [...] Második Rész*, Bécs, 1692, RMK I. 1416. ILLYÉS András, *Megrövidített Ige [...] Harmadik Rész*, Bécs, 1692, RMK I. 1417.

forgalomban lévő „műfajaival” karöltve – akár ha a Drexel-féle lemma, adversaria és historica kategóriákra gondolunk.

Továbbá ahogy az excerpálás a megjegyzendő dolgok szöveges adatbázisát hozza létre, úgy a kötet tárgymutatói is a memória mankóiként szolgálhatnak. A 16–17. században komoly támadások érték a „localis memoria” középkorban széles körben népszerű technikáit,³⁸ ezzel párhuzamosan előtérbe került a jegyzetelés mint a memória legfőbb eszköze, s a „localis memoria” fogalma a 18. századra átalakult a megjegyzendő dolog papíron elfoglalt helyét rögzítő memóriatechnikává.³⁹

³⁸ Ennek izgalmas példája Bethlen Miklós önéletírásában olvasható, ahol a szerző beszámol arról, hogy tanára, Keresztúri Bíró Pál szép összegért adta át a bibliai szövegek, szöveghe-lyek megjegyzésére is alkalmas lullianus módszer értelmében vett „localis memoria” alapjait, maga Bethlen viszont másféle módszert tart célravezetőnek, a bibliai helyek és a bibliai szöveg egymás alá másolását és bemagolását. Vö. BETHLEN Miklós *önéletírása*, I–II, s. a. r. V. WINDISCH Éva, bev. TOLNAI Gábor, Bp., Szépirodalmi, 1955 (Magyar Századok), I, 144, 153–154.

³⁹ ZEDELMAIER, *i. m.*; BLAIR, *i. m.*, 75–80.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

*Pázmány-prédikációk bencés szerzetesek átírásában (1700 körül)**

„Okos bölcs kardinál Pázmány Péter írásiban olvasom...”

Az utóbbi negyed században örvendetesen megszaporodott és jelentőssé vált magyar prédikációtörténeti kutatás izgalmas területe, hogyan viszonyulhatnak a szónoklás elméletéhez és a ránk maradt prédikációszövegekhez az elmondott beszédek. Szinte minden tanulmány érinti a prédikációkészítést, a prédikálási gyakorlat mikéntjét. Lukácsy Sándor negyed századdal ezelőtt tényként közölte, hogy az elmondott prédikáció

gondos felkészülés után is rögtönzés volt, a sajtó alá adott változat többnyire bővebb, tudománnyal és retorikával bővített olvasmány, mely mintául szolgál „a pásztori hivatalban lévő papi uraknak könnyebbségekre”.¹

Kecskeméti Gábor 1998-ban azt hangsúlyozta, hogy a felkészülési folyamatban variálás, mintakövetés és nem imitálás történik.² A kinyomtatott prédikációk összefüggéseiről 2010-ben Maczák Ibolya adott rendszerező összszegzést.³ Megfontolandó Tasi Réka megfigyelése a képes beszéd használatáról, a metaforikus hagyományba ágyazódásról, a prédikáló pap prófétai szereplehetőségéről, de különösen az, hogy mindezek nemcsak a műveltebbek előtti

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport vezetője.

¹ LUKÁCSY Sándor, *A szőlőfák gyümölcse: A prédikáció mint irodalmi műfaj* = L. S., *A végtelen jövő*, Bp., Balassi, 1998, 10.

² KECSKEMÉTI Gábor, *Teológia és retorika a régi magyar prédikációirodalomban* = *A magyar művelődés és a kereszténység*, szerk. Jankovics József, Szeged, 1998, 743–753., 744: „... a prédikálást nem teoretikus művekből, homiletikákból tanulták meg a leendő lelkészek, hanem a prédikátori gyakorlat megfigyeléséből...”; 744–745: „... kevés önállóságra volt szükség ehhez.”; 749: Könyvből prédikál = mások műveit követi és felhasználja, nem imitál, hanem variál. 753: „... a prédikátor a homiletikai tanítás mindennapos kifejtése közben a variációban vált gyakorlottá.”

³ MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, [Szigetmonostor], WZ Könyvek, 2010 (A Források Tükrében).

prédikálásnak lehetnek sajátjai.⁴ A szakirodalom a prédikációk kutatásakor figyel a funkcionalitásra és az irodalmi műfajok közötti átjárhatóságra. A bőséges szakirodalomban azonban csak elvétve kerül sor a vizsgált szövegek és az elhangzott prédikációk viszonyának adatolására.

A *Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században* címmel egy évtizede megjelent kötetem⁵ óta gyűjtöttem a prédikáló papok által készített prédikációvázlatok, kéziratos prédikációk adatait, mert fontosnak tartom, hogy ne csak az elméleti irodalom, a retorikaoktatási segédkönyvek, valamint a kinyomtatott, „kész” prédikációk szolgáljanak vizsgálódásaink alapanyagául. Adataim a felkészülésnek és az elhangzó beszédnek közelebbi forrásai, mint a segédkönyvek és a „végtermékek”, a nyomtatványokból tanulmányozható prédikációk. Most egy, a bencések 1700 körüli prédikálási gyakorlatához és az arra való felkészüléshez adatokat szolgáltató kéziratos gyűjtőkötetet mutatok be.

A Budapesti Egyetemi Könyvtár Ms. A 163. jelzetű, negyedrészt alakú, magyar nyelvű prédikációkat tartalmazó kötetéről nem emlékezett meg eddig szakirodalmunk. Néhány éve tervezem, hogy belőle néhány prédikációt közzéteszek, példákkal mutatom be, hogyan voltak jelen tekintélyes szerzők nyomtatott prédikációi egy prédikálásra felkészítő bölcséleti és teológiai képzésben, majd a prédikálás során készített kéziratos fogalmazványokban, „készre” formált beszédekben. A szó szerinti átvételtől a különféle variációs eljárásokig, itt-ott esetleg az imitálásig akad példa. Az utóbbit azért nevezem esetlegesnek, mert az általam fel nem ismert átvételekről, memóriában rögzült részletek felhasználásáról is kiderülhet, hogy reprodukálás és nem önálló alkalmazás. Elsősorban nem a részletekre figyelek, hanem arra, hogy a beszédek logikai menete, stíuselemei, az átvételek és kihagyások, a nem a mintaszöveg(ek)ből származó változtatások szervesülnek-e. Alaposabb vizsgálatokat majd egy számítógépes adatbankban megfelelő módon rögzített nagymennyiségű szöveg tesz lehetővé.

A bencés provenienciájú kötetben található beszédek nagy része abban a formában maradt ránk, ahogy elmondták a bölcséleti és teológiai képzésben részt vevők és/vagy a már fölszentelt szerzetesek. A prédikációk leírói legfeljebb az elmondás helyét és évét tüntették fel, ritkán nevezik meg magukat. Ám

⁴ TASI Réka, *Az isteni szó barokk sávjai*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Csokonai Könyvtár, 45), 86–90, 103, 118, 173, 216, stb.

⁵ SZELESTEI N. László, *Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században: Csíksomlyói kéziratok prédikációk*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2003, 198 (Pázmány Irodalmi Műhely, Források 4).

az egyéb összehasonlító anyag, valamint a prédikálási útmutatók alapján az ebédlő pulpitusára vagy a templom szószékére felvitt füzetek egybekötése után egy kéz több helyre is rájegyezte egy-egy füzet készítőjének a nevét. E feljegyzések, a kezek írásképeinek összevetése, a füzetek külső elrendezése, paleográfiai és helyesírási sajátságok alapján eddig az alábbiakat sikerült megállapítanom:

A kötet 70 prédikációt és töredéket tartalmaz. Jelölt elmondási helyek: Szentmárton (gyakran a noviciátusban), Csepreg, Deáki, Nagyölbő, Dömölk; jelzett elmondási évek: 1662–1717; egy-egy prédikáció megnevezi forrását: ex Landovics; ex Schönleben, ex Calamato. Egyetlen esetben találtam egyik prédikációban belső utalást Pázmány Péterre: „Okos, bölcs kardinál Pázmány Péter írásiban olvasom...” (f. 149v.).⁶ Utólagos, későbbi kéztől származó megjegyzések találhatók Telegdi Miklósról és Pázmány Péterre. Pázmány prédikációs kötete, talán az új, 1695. évi kiadás,⁷ a prédikációra készülőknek, a prédikációkat összeállítóknak folyton kéznél lehetett. Azt gondoltam, hogy a munka nehezén túljutottam a szövegek nem mindig könnyű elolvasásával. Mint volt bencés diák mindig tisztelettel néztem a *Pannonhalmi Rendtörténet* vaskos kötetekre,⁸ azt reméltem, hogy az előkerült nevekről, a pannonhalmi képzésről, sőt esetleg a kötet létrejöttéről jó áttekintést kapok. A korabeli bencés irodalomról szóló fejezetben bőven esik szó minden írásos emlékről, de a bencések II. József-kori feloszlásakor az egyetem könyvtárába került kötettről nincs említés. A *Rendtörténet*ben a prédikációgyűjteményből eddig kigyűjtött hét szerző némelyikéről csak említés történik. A prédikációkat összeállítók száma kötetünkben hétnél több, de csak (nem mindig biztosan) a kezek számát tudom megjelölni.⁹ Az utólagos bejegyzések nagy része az irodalomtörténészek által a *Boldogasszony Anyánk* kezdetű népénekünk szerzőjének tekinthető Lancsics Bonifáctól származik, akinek naplójegyzetei, gyűjtőkötetei a korabeli

⁶ A beszéd alapszövegének felderítése után az derült ki, hogy ez az említés Pázmány prédikációjának átvételével került a szövegbe, ahol Pázmány Platont írt, ott prédikációs szerzőnk (Posgai Adalbert) ezt a nevet cserélte fel Pázmányéval.

⁷ Nagyszombat, 1695. (RMK I. 1482.)

⁸ *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története, I–XII*, szerk. ERDÉLYI László, SÖRÖS Pongrác, Budapest, Stephaneum, 1902–1916. (A továbbiakban: *Rendtörténet*.)

⁹ A kötet most még csak kikövetkeztetett szerzőinek írását Pannonhalmán autográf irásokkal kell még összevetni.

Pannonhalma fontos történeti forrását jelentik.¹⁰ Ez azt jelenti, hogy kötetünket egykor Lancsics gyűjthette egybe, gyűjtőköteteinek egyike volt.

Eddig azonosított szerzők:

Csernátoni Miklós (1635/38–Telki, 1706)

MAMŰL II,¹¹ 2004, 134; *Thesaurus Hungaricus* (1710) c. kéziratáról: RMKT XVII/10,¹² nr. 42., életrajzi jegyzet: 664–667; sk. beszéde Rumer Márton főapát tiszteletére Lancsics Bonifác gyűjtőkötetében Pannonhalmán.¹³

Fábri Kolumbán (1680–1709, pestisben halt meg)

Fogadalom: 1704; Pannonhalmán kézírata, fordítás: *Az emberi gyarlóságnak segítése avagy Betegek könyvecskéje* (anonymus barát).¹⁴

Földes Rupert (?–Pannonhalma, 171?)

Rendtörténet, V, 377: házfőnök Modorban 1716-ban (*Rendtörténet, V*, 731: 1713. febr. 23-án meghalt.)

Szentelés: 1708; 1710–1711 Pannonhalmán; 1711-ben Deákiba küldték plébánosnak; *Auxiliare Marianum* (1710) c. imakönyve Pannonhalmán.¹⁵

Gencsi Egyed főapát (1667–1684)

Főapátsága idején: pasztoráció vállalása (Modor, kisgimnázium is 1674-től; Nagyszombati plébánia egy ideig.)¹⁶

Keller Gergely (1652–1698)

Kiváló hitszónok, ezért a főapát 1696-ban Kaposvárra küldte.¹⁷

Laurencsics Anzelm (†Deáki, 1712)

Győri magyar, novicius: 1692, filozófiát Pannonhalmán tanult; szentelése: 1700; 1704: összeütközés a főapáttal, külföldre ment, de Karner főapát halála után hazatért.¹⁸

¹⁰ Lancsics pannonhalmi hat kéziratot kötetének pannonhalmi jelzete: BK.* 13. A *Boldogasszony Anyánk* szerzőségéről: GACS Emilián Béla, *Szoszna Demeter kézíratos énekeskönyve, 1714–1715*, Pannonhalma, 1938 (Pannonhalmi füzetek).

¹¹ *Magyar művelődéstörténeti lexikon: középkor és kora újkor*, főszerk. KŐSZEGHY Péter, Budapest, Balassi, II. kötet, 2004.

¹² Régi magyar költők tára XVII. század, 10: Az 1660-as évek költészete 1661–1671, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1981.

¹³ Jelzete: BK.* 13/1. I. pp. 259–272.

¹⁴ Jelzete: BK.* 27; *Rendtörténet, V*, 731.

¹⁵ Jelzete: BK. 2064/1; *Rendtörténet, V*, 731.

¹⁶ *Rendtörténet, IV*, 200; *V*, 531–537.

¹⁷ *Uo.*, *IV*, 202, 556.

¹⁸ *Uo.*, *IV*, 680.; *V.*, 396, 730.

Posgai Adalbert (Szombathelyen született, †1676)

Noviciusmester, majd perjel Szentmártonban és dömölki apát.¹⁹

Mielőtt a prédikációk szövegéről szólok, röviden felidézem, mit tudunk a bencések korabeli pasztorációs tevékenységéről. A 17. század második felében a Dunántúlon sokat vártak a bencés rend megerősödésétől. Az erőszakos ellenreformációs évtized (1670-es évek) során több alkalommal próbálták helyzetbe hozni a rendet, amely 1674-től a modori plébánia és kisgimnázium vezetését vállalta. Sopronba és Kőszegre jezsuiták kerültek, előtte azonban az 1643-ban katolizált Nádasdy Ferenc hívásának eleget téve 1665-ig a jelentős csepregi plébánián bencések láttak el szolgálatot. Rövid ideig Nagyszombatban is vezettek plébániát. A rendbe lépett fiatalokat Pannonhalmán a század végéig csak a hároméves filozófiai tagozaton képezték, aztán nagyjából a nagyszombati jezsuita egyetemen tanultak, ahol előbb a bencés rezidencián, majd annak leégése után a pálosoknál laktak. Lancsics Bonifác feljegyzéseiből tudtuk eddig is, hogy Pannonhalmán már a filozófiai oktatás keretében is készültek a rendbe belépett ifjak a prédikálásra. A négyéves teológiai képzés csak 1702-ben indult meg. 1694-ben együtt kezdte el bölcseleten a tanulást Laurencsics Anzelm és Lancsics Bonifác. Lancsics 1695-ben prédikált először a templomban, mint növendék, (tunc logices auditor). Laurencsicsről ugyanekkor jegyezte fel, hogy eddigre már háromszor prédikált. De nemcsak a templomban, hanem az ebédelőben lévő szószékről is mondtak próbabeszédeket a szokásos felolvasások mellett.²⁰

Azért idéztem a fenti adatsort, mert prédikációs kötetünkben Lancsics Bonifác kikövetkeztetve, Laurencsics Anzelm nevesítve szerepel. Lényeges számunkra, hogy az 1700-ban felszentelt Laurencsics 1702-ben a filozófiai tagozaton dialektikát tanított és ekkor tanítványa volt a prédikációk szerzői közül Földes Rupert. Fábri Kolumbánnak és Laurencsics Anzelmnek egy-egy növendékként elmondott beszédét azonosítottam. Fábri 1709-ben, felszentelése előtt hunyt el pestisben. Kéziratunkban névalakja: Frater Galambos Fábri, beszédének elmondási ideje: 1706. Laurencsics két beszédét is aláírta, 1697. évit még mint Fr. Anselmus, az 1702-ben monogramjában már a felszenteltséget jelző patert szerepeltette (P. L. A.).

¹⁹ *Uo.*, IV., 677.; IV., 103: Keller Gergely és Posgay Adalbert: „dignus ab insigni doctrina”. (Pannonhalma, Levéltár, Antiquarium, 9.)

²⁰ ZOLTVÁNYI Irén, *A magyarországi bencés irodalom = Rendtörténet*, IV, 522–605, i. b.: 530–533. Az adat forrása: Lancsics, Misc. I. 448., 250.

Az eddig alaposabban megvizsgált 19 prédikációból tíznek a „szerzőjét” tudtam eddig megállapítani. A 19-ből kettőnek a forrása Landovics István *Novus succursus*,²¹ kettőét nem találtam meg, 15 részben vagy egészében Pázmány Péter prédikációiból²² kompilált, nem mindig csak egyetlen beszédből.

Alapvető kérdés: Vajon hogyan támaszkodtak a nyomtatott kiadásokra a papok prédikációikban? A prédikációk szerzői előszavaiban gyakran felhívták erre az utódok figyelmét. A szövegösszefüggéseket vizsgálva Maczák Ibolya az átvételek rendszerezésének két alapvető akadályát említi: 1) az átvételek tipizálásához nem rendelkezünk még elég adattal, 2) az egyes beszédek kompiláltságának mértékét sem biztos, hogy teljesen és pontosan mértük fel.²³ A kéziratos prédikációvázlatok átnézése alaposabb ismereteket tesz lehetővé, de a kompiláltság mértékét egyértelműen csak a szó szerinti szövegátvételek esetében rögzíthetjük, de még ott sem biztos, hogy közvetlen az átvétel. Mindenképpen számolnunk kell azokkal a fordulatokkal, panelekkel, amelyek a szöveg másolása közben is eltéríthetik a tollat. A távoli jövőben segítik majd e kutatásokat az adatbankjainkban rögzített szövegek: és nemcsak a nyomtatott és kéziratos prédikációkéi, hanem a többi lelkiismereti műfajéi is. A fenti 15 Pázmányt használó prédikáció 70-ből való kiválasztása esetleges volt, az átvétel észrevételét nem könnyíti meg ma még az interneten olvasható Pázmány-prédikációkban való kereshetőség. A kereshetőségnek itt hatékony alapul szolgálhat a mai helyesírással történő szövegfelvitel, a nyelvjárási és egyéb fordulatok megőrzésének és megszüntetésének együttes rögzítése. Csak zárójelben jegyzem meg, hogy egy másik, 17. század közepi, a bencések általi prédikációkhoz hasonló kötetben szintén egyértelmű, hogy a prédikáló pap mintája (legfőbb forrása) Pázmány Péter, de ugyanez jellemző a kötetbe nem kötött prédikációvázlatok esetében is. A felismeréshez Pázmány stílusának és a prédikálás gyakorlatának alapos ismerete szükséges, ebben a kötetben sincs említve Pázmány forrásként. Olvasás közben kilenc beszédben vagy annak részletében rögzítettem közvetlen vagy közvetett Pázmány-szövegezést.

Óvatosságra intett, hogy Pázmány beszédeit nemcsak olvasták, hanem az elhangzó prédikációk jelentős része is belőlük építkezett. Ennélfogva fordulatai, kifejezései beleívódhattak a hallgatóságba (a gyakori hallgatók egy részéből

²¹ LANDOVICS István, *Novus succursus az az új segítség [...]* I–II, Nagyszombat, 1689 (RMK I. 1380, 1381).

²² PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából minden vasárnapokra [...]* prédikációk, Pozsony, 1636 (RMK I. 663); Nagyszombat 1695² (RMK I. 1482).

²³ MACZÁK, *i. m.*, 14.

később prédikáló pap lett), ezért nem zárhatjuk ki az olyan eseteket sem, ahol a pap azonos latin vagy német, szlovák forrást használt, mint Pázmány, mi pedig a prédikációkban a pázmányi fordulatokat felismerve azt állítjuk, hogy jelentős változtatás, esetleg átfogalmazás tanúi vagyunk. A közvetett használat beékelődésére gyakran bizonyítékok a prédikációvázlatok azzal, hogy későbbi kezektől származó feljegyzéseket is magukon viselnek. A latin nyelv közvetítő szerepére másutt visszatérek.

Terveim szerint kötetet teszek közzé kéziratos prédikációvázlatokból, nemcsak Pázmány Péter személye miatt, prédikációit kiadó szándékának beteljesülését bizonyítandó, hanem azért is, hogy ezzel a prédikációtanítás fogható emlékeit a téma kutatóinak rendelkezésére bocsássam. A Pázmány-beszédek felhasználását, az átvételek formáját, ha nem is a szokásos kategóriákkal, mégiscsak jellemezni kell. Párhuzamos szövegközléssel egy szerzőtől is tudnék szinte minden eddig a szakirodalomban szereplő átvétel-típusra – és nem ritkán ugyanattól a szerzőtől – az ellenkezőjére is példát hozni. Ilyen összehasonlító táblázatokkal már csak azért sem állok elő, mert a későbbi feltárás során ebből a kötetből alaposabb elemzés készíthető – arról például, hogy egy-egy személy (idő múltával) mennyire változtatja excerpálási módszerét (ha ugyan lehet ilyet megállapítani), vagy éppen mennyire fedezhetők fel az általa alkalmazott retorikai vagy stilisztikai fogások. Az például nem sokat jelent, hogy a kéziratban olyan betoldás olvasható, amely a Pázmánynál hiányzó latin idézetet pótolja. A hivatkozás alapján, vagy akár fejből is tudhatott egy pap közkezen forgó idézeteket. Az már érdekesebb, ha valaki következetesen háromtagúra alakítja át a felsorolásokat, hasonlatokat. Vagy például Pázmány bekezdéseinek egy-egy mondatából centoszerűen épít folyamatos szöveget. Nagyon ritkán fordul elő, hogy a prédikálás menete lineáris rendben eltér Pázmány beszédétől.

Megfigyeléseim a változtatások esetében is óvatosságra intenek. A papnak hétről-hétre prédikálnia kellett, több tényező befolyásolhatta felkészülését: egészségi állapota, a felkészülésre álló idő, a téma iránti érdeklődése, aktuális események, egy-egy időközben kezébe került új könyv, egyházi és világi rendelkezésekre közvetett reagálási szándék, stb. A gyakorlati útmutatók állandóan figyelmeztették az adaptálás fontosságára, a lelkiismeretes felkészülésre. Természetesen a prédikáló pap tehetsége, érzéke is fontos. A Pannonhalmáról az Egyetemi Könyvtárba került kötet jobb stílusú íróira például egyértelműen jellemző, hogy a hallgatósággal való kapcsolat hangsúlyosabb, mint forrásuknál,

Pázmánynál. A gyakori megszólítás mellett az eltervezett ismétlések is feltűnőek.

Végezetül a fentiekől bizonyára függetlenül, de a bencésektől származó prédikációs emlékemmel erősítem meg az elmondottakat. A II. Vatikáni Zsinat tiszteletére a hajszálrepedés miatt már régen elnémított győri templom nagyharangját újra használni kezdték. Az egyik diákmisén elhangzó prédikáció refrényszerűen ismétlődő kérdései máig elevenek bennem: Miért és kiért szólal meg a harang?

Mondandóm néhány tézisben összefoglalva:

- Az eddig nem vizsgált kéziratos prédikációvázlatok a prédikálási folyamat fontos, az elhangzó beszédekhez közeli láncszemei.
- Pázmány Péternek kb. 1800-ig vezető szerep jutott a magyar katolikus prédikálásban közvetlenül és közvetetten tőle származó beszédeivel, beleértve azokat a jól hangzó szövegezéseket és paneleket is, amelyeket a 18. század második felében már nemcsak prédikálási, hanem nyelvjavító céllal is összegyűjtöttek.
- Fokozottan óvatosnak kell lennünk hitéleti művek esetében szövegazonosságok minősítésében, mert azok bonyolult, írott és szóbeli szövegösszefüggések részei.
- A szövegösszefüggések megállapítása érdekében jól átgondoltan, keresésre alkalmas, kompatibilis adatbankokban kell elhelyeznünk ezeket a szövegeket.

TÚRI TAMÁS

A halál felekezeti feleltisége

Felekezeti közti kompiláció és műfaji transzformáció

Az elmúlt években a 17–18. századi prédikációkra vonatkozó kompilációkutatáson¹ belül történtek próbálkozások a felekezetek közötti kölcsönzés és ennek mentén a szövegek közötti „határátlépés” mikéntjeinek feltárására. Jelen dolgozat ehhez kíván újabb példát előszámlálni Várfalvi Pálfi Zsigmond unitárius püspök egy halotti beszédének elemzésével, mely forrásul Pázmány Péter *Mely üdvösséges a magunk ismerése* című beszédét használta.² Pázmány prédikációinak a 18. századi unitáriusok között való használatáról már vannak adataink,³ azonban Pálfi szövegének átvételi és tartalmi elemzése nem csupán a kompilációs gyakorlat, hanem a halotti beszéd felekezeti jellegzetességei kapcsán is több újdonsággal szolgál.

¹ MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, [Szigetmonostor], WZ Könyvek, 2010 (A Források Tükrében). Lásd még: UÓ, *A kanonikus plágium (Szövegalkotás barokk prédikációinkban)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2003, 261–276; UÓ, *Úrnapi tanítások (Kelemen Didák prédikációi az Oltárszentségről)*, Publicationes Universitatis Miskolciensis, 2008, 19–27; UÓ, „Non omnis moriar...”: *A Pázmány-kultusz sajátos formája: a kompiláció = Textológia és forráskritika: Pázmánykutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 6), 125–138; OCSKAY György, *Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1982, 441–448; HARGITAI Andrea, *Kelemen Didák prédikációinak Pázmány-kompilációi*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2001, 640–649.

² PÁZMÁNY Péter, *A római anyszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-néhány innepekre rendelt evangéliomokról prédikációk*, I, s. a. r. KANYORSZKY György, Bp., A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Hittudományi Kara, 1903 (Pázmány Péter Összes Munkái, 6), 81–98. Továbbiakban: PPÖM, VI.

³ TÚRI Tamás, *Fejérvári Sámuel prédikációinak forráskezelése: Felekezeti közti kompiláció az unitáriusok körében*, Keresztény Magvető, 2011, 297–315; UÓ, „Pápi Fejedelmek elméjével böltelkedvén”: *18. századi unitárius prédikációk kompilációs technikái = Mű & Szerző – fiatal kutatók konferenciája: Tanulmánykötet*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes et al., Bp., ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2011 (Arianna Könyvek, 4), 113–127.

1. Pálfi Zsigmond élete

Az 1716. március 30-án Kolozsvárra bevonuló császári csapatok erőszakos templomfoglalását kísérő atrocitásokból, Dimién Pál és Almási Mihály püspök mellett Pálfi Zsigmondnak is bőven jutott. Azonban a hozzá kirendelt császáriak Pálfit puska elé állítván, nem várt hitbéli ellenállással találkoztak: Pálfi imáját elvégezvén kigombolt inggel állt eléjük lövésre buzdítva őket. A megdöbben altiszt így felelt: „*Már jó néhány efféle megszállásban vettem részt, de ekkora hitet, mint ez emberben, még nem láttam senkiben.*” A katonák közül mások így szóltak: „*Ejnye, de bolond ez az ember!*”⁴

A várfalvai nemesi családból származó Pálfi Zsigmond (1673?–1737)⁵ a 18. századi unitárius egyház egyik kiemelkedő és meghatározó alakja volt. Az idézett anekdota nem csupán az unitárius történetírás felől megörökített jellemét, hanem azt az egyháza számára sanyarú történelmi kontextust is ábrázolja, melyben munkásságát végezte. Iskoláit Kolozsváron az unitárius kollégiumban 1690 és 1698 között végezte, majd külföldi tanulmányútra küldték.⁶ Az Oderafrankfurtot, Leident, Franeckert és részben Londont felölelő peregrinációja nem csupán műveltségének elmélyítésében, hanem az egyháza számára fontos ismeretségek kialakításában is szerepet játszott.⁷ Samuel Crelllel való baráti kapcsolata lehetővé tette számára, hogy megismerkedjen az anglikán egyház ariánus képviselőivel, sőt Londonban magával Newtonnal is találkozzon. Crell személye kifejezetten fontossá vált az erdélyi unitáriusoknak, mert egyfelől támogatta a Hollandiába érkező peregrinusokat, továbbá ő lett az elsősorú közvetítő az erdélyiek, a holland remonstránsok és

⁴ KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius egyház történetének harmadik könyve, mely tartalmazza az unitáriusoknak a XVIII. században viselt dolgait, hitükért elszenvedett üldözéseit és megtapodtatásait.* [Kézirat.]

⁵ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 452.

⁶ GÁL Kelemen, *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története: 1568–1900*, Kolozsvár, Minerva, 1935, II, 534.

⁷ KATHONA Géza, *Erdélyi unitárius tanulók külföldön 1711-ig*, Keresztény Magvető, 1979, 35. Vö. Sándor KOVÁCS, *Contributions to Late 17th Century Relationship of the Transylvanian Unitarians and Their Co-Religionists in England and the Netherlands = Faustus Socinus and his Heritage*, ed. Lech SZCZUCKI, Kraków, Polska Akademia, 2005, 455–456. A Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban még ma is fellelhető néhány kötetnyi jegyzet, melyekből nyomon követhetjük tanulmányait: MsU. 362. MsU. 628/A-C. Részletes tanulmányait lásd: GÁL, *i. m.*, 534–535.

az angol ariánusok között.⁸ Pálfi hazatérte után egyházi karriert futott be: 1702-től a kolozsvári iskola rektora, 1707-ben pappá szentelték és konzisztórium főjegyzővé választották. 1710-ben belső pap lett, 1720-ban plébános volt és 1724-ben Almási Mihály püspök utódjául választották. Utóbbi tisztségét 1737. április 30-i haláláig töltötte be.⁹

2. Pálfi Zsigmond munkái és az MsU. 66/C.

Műveltsége és egyházi tekintélye ellenére Várfalvinak kevés munkáját ismerjük és inkább halotti prédikációi és beszédei maradtak fent. Teológiai munkáiról csupán bizonytalan feljegyzések vannak. Talán írt egy 1701-ben Petrichevich Horváth Ferenc által kiadott teológiai kézikönyvet,¹⁰ és vannak arra vonatkozó feljegyzések, hogy P. Horváth *Apologia Fratrum Unitariorum*-át (1700–1701) latinra fordította volna.¹¹ Ellenben a *Formulae administrandi coenam dominicam et formulae copulationis matrimonialis* munkája ma is olvasható. Halotti beszédei közül a Káli Kun László fölött elmondott (1722), 1733-ban nyomtatásban is megjelent, továbbá ránc maradt a Pekri László fölött 1697-ben elhangzott prédikációja is. Emellett Kénosi említ egy *Conciones* című kötetet,¹² és Gál Kelemennél is szerepel egy *Conciones plurimae [...]* című munkája.¹³ A *Lakó-katalógus*-ban szereplő MsU. 66 jelzetű kolligátum C. részében olvasható az a temetési beszéd, melyet Pálfi Zsigmond teljes mértékben Pázmány prédikációjából állított össze.¹⁴ A katalógus ezt a 242r-től 294v-ig terjedő egységet *Conciones, 1694–*

⁸ Sándor KOVÁCS, *i. m.*, 455–466.

⁹ Személyét övező tiszteletről tanúskodik, hogy beiktató beszédét *De regimine vitae hominis* címmel, több mint háromszázán hallgatták meg. BENCZÉDI Gergely, *CXXV/III. Tanári beköszöntő 1702-ben*, Keresztény Magvető, 1897, 26–27. Vö.: GÁL, *i. m.*, 535–536. Kisebb összetűzését az egyházi vezetéssel lásd: GAAL György, *Kolozsvári Dimién Pál (1655–1720)*, Keresztény Magvető, 2010, 182.

¹⁰ GÁL, *i. m.*, 536.

¹¹ *Apologiae Unitariorum ex Hungarica, in Lingvam Latinam translatio* – címmel veszi fel Kénosi, de megjegyzi, hogy ő is csupán hallomásból ismeri e munkát. KÉNOSI TŐZSÉR János, *De typographiis et typographis unitariorum in Transylvania: Bibliotheca Scriptorum Transylvano-Unitariorum*, comp. Ferenc FÖLDESI, Szeged, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 32), 106.

¹² Itt szintén megjegyzi, hogy a kötetet magát nem látta. KÉNOSI, *i. m.*, 106.

¹³ *Conciones plurimae latinae 8. Centuriae*. GÁL, *i. m.*, 536.

¹⁴ MsU. 66/C. 279v–284r. *The manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, ed. LAKÓ Elemér, Szeged, 1997, 23.

1704 címmel látja el, azonban ez a szövegben sehol sem szerepel.¹⁵ Ez talán azonos lehet a Kénosi által látott kötettel, de ez bizonyosan nem állítható. Sajnos az unitárius prédikációkutatás szempontjából figyelemre méltó kolligátum jelen terjedelmek között nem bemutatható,¹⁶ Pálfi szövegei kapcsán mégis érdemes kiemelni néhány momentumot. Pálfi tizenhat munkája különféle műfaji besorolást kap, mint prédikáció, concio, oratio funebris, homiliae és versus. Érdekes a beszédek elrendezettsége és tagolása. A legtöbb esetben szerepel exordium, melyet más egységekhez hasonlóan külön is kiemel a másoló, mint pars, documentum, ratio, doctrina, redargutio és consolatio. Mindez fontos, hiszen az unitáriusok prédikációalkotási módszereiről keveset tudunk, mivel nem állnak rendelkezésünkre a reformátusokhoz és katolikusokhoz hasonló homiletikák. Az exordium jelenléte önmagában is kiemelkedő, hiszen jelzi, hogy az unitáriusoknál nem zajlott le a reformátusokéhoz hasonló vita annak elutasításáról. Az MsU. 262-es kötetből tudunk az unitárius exordiumok Enyedi Györgyig való visszavezethetőségéről és arról is, hogy átdolgozva ugyan, de mégis olvasták a kortársak Keckermann egyházi retorikáját.¹⁷ A Pálfi szövegeit tartalmazó kolligátumban hét prédikáció után, a 274r-től kezdődnek a halotti beszédek. Elsőként a Pekri László fölött elmondott másolták be, amely abban a kéziratban is megtalálható, mely Pálfinak Kun László feletti halotti prédikációjának nyomtatványait tartalmazza.¹⁸ Ezután *Alia Funebris Orae [...]* címmel¹⁹ kerül sorra a következő, majd a Pázmányt felhasználó munka, mely cím nélkül, pusztán *Alia* felirattal kezdődik. Ezek után három homília következik,²⁰ majd verses temetési charták.²¹

¹⁵ *The manuscripts...*, i. m., 23.

¹⁶ Az első részben Polgári András beszédei (1659–1660) találhatóak (MsU. 66/A), majd névtelenül *Conciones Sacrae* 17. századi magyar és részben latin prédikációk következnek (MsU. 66/B). Ezután következnek Pálfi szövegei (MsU. 66/C), majd végül egy unitárius traktátus az egy Istenről (MsU. 66/D).

¹⁷ BALÁZS Mihály, *Unitárius szövegek a prédikációról a 17. század derekán = A lélekből építő: Gellérd Imre emlékére: Gellérd Imre – emlékekferencia Székelykeresztúr, 2005. augusztus 6.*, szerk. JAKABFFY Tamás Kolozsvár, Országos Dávid Ferenc Ifjúsági Egylet – Unitárius Lelkészek Országos Szövetsége, 2007, 39–58. A puritánusok vitáját az exordiumról lásd: BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai, Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 227.

¹⁸ MsU. 66/C. 274r–276v. Lásd még MsU. 333. 1–12.

¹⁹ MsU. 66/C. 276v–279v.

²⁰ MsU. 66/C. 284r–293r.

²¹ MsU. 66/C. 293v–294r.

kötet rész végül egy *Oratio funebris*-szel zárul, mely félbemaradt.²² Figyelemfelkeltő, hogy a Pázmányt felhasználó munka egy másik az MsU. 59-es, vélhetőleg 1683 és 1715 keletkezett kéziratos kolligátumban is szerepel, azonban töredékesen: legalább négy kéziratos oldal hiányzik az elejéről. Ez Pálfi orációjának variánsát is képezi, mivel az ebben található versbetét (ami verses tördelésben is szerepel)²³ az MsU. 66/C-ben más helyen, prózai tördelésben található meg.²⁴ Az MsU. 59-ben fellelhető munka elemzése már elkészült,²⁵ ám az ott levont következtetéseket módosítanunk kell a teljes mű és annak műfaja ismeretében, ugyanis az MsU. 66/C-ben található „alia” kifejezés egyértelműen oráció funebris-ként határozza meg a művet. Az MsU. 59. és MsU. 66/C. szövegeinek viszonyáról nehéz lenne pontos megállapításokat tenni, biztosan nem egymásból készültek, és a hibák alapján a közös forrás sem egyértelműen feltételezhető. A másolatok és variánsok azonban Pálfi Zsigmond szövegeinek elterjedtségéről és használatáról tanúskodnak.²⁶

3. Pálfi Zsigmond Pázmány kompilációja

Pálfi tehát a 279v–284r-ig terjedő halotti orációjának megírásakor Pázmány Péter, *Mely üdvösséges a magunk ismerése* című prédikációját használta forrásul. A beszéd, gyakorlatilag két részre oszlik: az első, mint a táblázat is mutatja, teljes mértékben Pázmány szövegrészekből épül fel, hosszabb terjedelmű blokkok átvételével. Pázmány részletei itt szövegszervező funkciót látnak el, tehát nem csupán a gondolatmenet alátámasztására szolgálnak.

²² MsU. 66/C. 294v.

²³ MsU. 59. 49–54. A verset lásd: 52.

²⁴ MsU. 66/C. 282r.

²⁵ TÚRI, „Pápi Fejedelemnek...”, *i. m.*, 115–119.

²⁶ Jelen terjedelmi keretek között nincs mód a kolligátum kompendiumként való vizsgálatára, de Pálfi Zsigmond prédikációinak használatáról tanúskodnak a mellettük szereplő magyar nyelvű margináliák is. Például: „mert a kegyességre ügyekezőknek Aszsz[...]” MsU. 66/C. 269v. A halotti beszédek esetében bevett eljárás a nyomtatványt kompendiumként ajánlani. Református részről lásd: *Exequiae Principales [...]*, 1624; MARGITAI Péter, *Temető praedikatiók [...]*, 1632; KECSKEMÉTI C. János, *Harom jü [...]*, 1643⁴; SZATMÁRNÉMETHI Mihály, *Halotti centuria [...]*, 1683. Katolikus részről lásd: HÖFLICH Tamás, *Centuria Funebris [...]*, 1693; BARANYI Pál, *Imago vitae et mortis [...]*, 1712, 1719. Ezekről lásd bővebben: *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, kiad. KECSKEMÉTI Gábor, NOVÁKY Hajnalka, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1988, 35–37.

MsU. 66/C oldal, sor	PPÖM VI. oldal, sor
279v. 1–10.	81. 1–14.
279v. 18–22.	81. 24–25; 27–28; 30 – 82. 1. 81. 24–25; 82. 37–38; 81. 27–82. 1.
279v. 24–280r. 3.	82. 28–29. 82. 24–25. 82. 30–39.
280r. 3–7.	82. 1–6.
280r. 7–10.	83. 11–14.
280r. 10–19.	83. 15–18. 83. 20–26.
280r. 21–30.	84. 11–15. 84. 18–25.
280r. 30–38.	85. 5–13.
280r. 39–280v. 2.	84. 26–32 .
280v. 4–36.	85. 18 – 86. 14.
280v. 36–281r. 9.	86. 37 – 87. 10. 87. 16–37.
281r. 9–38.	89. 3–14. 89. 20–90. 1.
281r. 38–281v. 18.	90. 4–12. 90. 17–30. 90. 35–38.
281v. 18–28.	91. 4–18.
281v. 30–282r. 4.	95. 38–96. 14.
282r. 5–24.	96. 31–97. 14.
282r. 33–37.	97. 14–23.
282v. 3–6.	97. 27–29.
282v. 7–16.	97. 36–98. 9.
282v. 25–26.	85. 16–17.

Pálfi átveszi mind az exordiumot, mind a propositiót, majd Pázmány szövegrészeivel beszél az önmegismerésről és ez alapján arról, hogy Istenhez, az angyalokhoz, állatokhoz, természethez és élettelen tárgyakhoz képest

egyaránt semmik vagyunk. Mind születésünk, mind életünk telve szenvedéssel, és jövőnk sem különb, hiszen mindenkinek meg kell halnia. Halálunk után szeretteink borzadnak tőlünk, mi pedig Isten által megítéltetünk. Mindebből jól látszik semmik voltunk, vagyunk és semmivé leszünk. A második egységben a 282v-tól azonban a halott laudációja következik, melyben semmiféle Pázmány szövegrész nem szerepel.²⁷

Pálfi átvételeinek terjedelme miatt jelen keretek között nincs mód azok egészének közlésére, így csupán a bemutatott kompilációtechnikára vonatkozó kisebb szemelvényeket közlök. Pálfinál is, mint a már eddig elemzett unitárius munkáknál a kisebb változtatások alárendelődnek a nagyobb terjedelmű, szó szerinti átvételeknek.²⁸ Arra, hogy Pálfi hűen követi Pázmány szövegét, jó példát szolgáltat az MsU. 66/C. másolója, aki az észrevett rontásait áthúzza, és azonnal javítja:

Várfalvi Pálfi Zsigmond	Pázmány
„Eledelünk és táplálásunk halak, madarak, barmok [segétsége] halála nélkül ne[m] lehet[...].”(280v. 19–20.)	„Eledelünk és táplálásunk, halak, madarak, barmok, halála-nélkül nem lehet.” (85. 30–31.)
„[...] a nyugodalo[m] munkával, a vigyázás álommal, az álom vigyázással, a hévség hidegséggel hidegítéssel [...].”(281r. 22–23.)	„[...] a nyugodalom munkával; a vigyázás, álommal; az álom, vigyázással; a hévség, hidegítéssel[...].”(89. 23–24.)
„[...] <i>mintha ne[m] elég volna</i> a test[ne]k rothadandóságától fogva származott keserves fájdalom [...].” (281r. 30–31.)	„ <i>Nem elegek</i> a testnek rothadáságából származott keserves fájdalmak [...].”(89. 32–33.)
„Damocles hízelkedő beszédekkel szókkal magasztala [...].”(281v. 5–6.)	„Damocles, hízelkedő szókkal magasztalá [...].”(90. 19.)

Természetesen ez azt is jelzi, hogy ahol Pálfi eltér Pázmánytól, ott azt tudatosan teszi. Kisebbségi eltéréseket pedig majd minden egységben felfedezhetünk, melyek funkciója a stilisztikum megváltoztatása. Ilyen a szóhelyettesítés, mikor a Pázmány által használt szót, annak rokon értelmű megfelelőjével

²⁷ Hasonló jelenség fordul elő Csúzy Zsigmond egyik prédikációjában is. MACZÁK, *Non omnis...*, i. m., 128. Csúzy prédikációját lásd: *Uo.*, 130–138.

²⁸ Vö.: TÚRI, *Fejérvári Sámuel...*, i. m., 315; UÓ, „Papi Fejedelemnek...”, i. m., 127.

cseréli fel: *(füstölteté – pároltatá, vízi buborék – tajték)*. Továbbá, mikor Pázmánytól eltérő adatokat sorol fel az adott témában.

Várfalvi Pálfi Zsigmond	Pázmány
<p>„Mikor immár közelgetni kezd a halál, elől járó <i>postáit</i> elküldi, hogy szállást készítsenek, a sok és nehéz fájdalmokat, melyek a kedves <i>eledelt</i> epévé a gyönyörűséges italokat keserű örömmé változtatja.” (282r. 14–16.)</p>	<p>„Mikor immár közelgetni kezd a halál, elől-járó <i>vitézít</i> küldi, hogy szállást készítsenek, a sok és nehéz fájdalmakat; melyek a kedves <i>étkeket</i> epévé, a gyönyörűséges italokat keserű örömmé változtatták.”(97. 4–7.)</p>
<p>„Lássad amaz ötvenkétszer győzedel[...] megharcolt Julius Császárt <i>huszon-három</i> halál[os] [s]ebben; Calligulát <i>harminczhat</i> vágással megölve [vi]lágbíró Sándort, Tyberiuszt, Trajánust, Constantinust, [méreg]gel végeződve. Jusso[n] eszedbe[n], hogy <i>Valerius Császár</i> egy [szo]bába eleven meg ége.” (281v. 32–41.)</p>	<p>„Lássad Julius császárt a templomban, <i>huszon-két halálos sebben</i>; Caligulát, <i>harmincz-három</i> vágással megölve; világ-bíró Sándort, Tibériust, Trajánust, Constantinust, méreggel végeződve. Jusso[n] eszedbe, hogy <i>Valens, egy házikóban</i> megége; [...]” (96. 1–7.)</p>

A stilisztikai változtatásokban arra is találunk példát, mikor Pálfi bővíti, érzékletesebbé teszi Pázmány kifejezéseit:

Várfalvi Pálfi Zsigmond	Pázmány
<p>„Minden <i>világi bölcsesség felfuvalkodtatja</i> az embert, de a magunk megismerése az <i>alázatosságnak tökéletességét szüvünkben gyökereztetí.</i>”(279v. 24–25.)</p>	<p>„A <i>töb tudományokfelfűjnak</i> és kevélyé tésznek, scientia inflat: <i>ez megalázza kevélységünket.</i>”(82. 28–29.)</p>
<p>„[...] a mű testünk, mint a fejlett koporsó kívül szép[ne]k láczik, de belől rútsággal teljes [...], rútság[na]k mételeye.” (281r. 13–14.)</p>	<p>„[...] mert, noha, mint a koporsó, kívül szépnek látczik a test, de belől bűdös rútsággal tellyes.” (89. 8–9.)</p>

A pázmányi részek bővítésének funkciója lehet a kifejezés kibontása, magyarázása, illetve részletezése is:

Várfalvi Pálfi Zsigmond	Pázmány
„Menjünk az <i>okosság nélkül való állatok</i> hoz [...] <i>meghalad[na]k érzé- kességgel</i> , látással, hallással, szaglással, tapasztalással, erővel, gyorsasággal, szép- séggel. (280v. 4–6.)	Szent Ágoston írja; hogy <i>az okatlan állatok érzékenységek erejével sok- képpen megelőznek minket.</i> (85. 18– 19.)
Sőt ami ennél is rettenetesebb, <i>mikor</i> elválsz minden kéncsedtől, mind[en] kazdagságotól, szerelmes gyermekidtól, jó barátidtól, szép mulatságitól, <i>elválsz mindentől amib[en] gyönyörködtél, akkor egyes egyedül vitetik a lélek szegény az I[ste]n itlő széki elei- ben.</i> ”(282v. 3–6.)	Negyedszer: <i>ennél-is rettenetesb az, hogy</i> a halál-után, <i>a szegény lélek, min- denektől elszakadván</i> a miben gyö- nyörködött, egyes-egyedül vitetik az igaz ítülő Isten széki-eleibe: [...] (97. 27–29.)

Arra is találunk példát, mikor a Pázmánynál egy gondolatkörbe tartozó, felsorolásban résztvevő szavakat egy általánosabb megnevezés alá vonja össze:

Várfalvi Pálfi Zsigmond	Pázmány
„Sőt még magokra való gondviselés- sel is megelőz[ne]k az <i>oktala[n] ál- latok</i> minket, <i>vadak, madarak, sőt csak a kűs hangya is.</i> ” (280v. 24–25.)	„Mivel pedig <i>magokra-való gondvise- léssel-is megelőznek minket az okos- ságtalan barmok</i> , a Szent Írás sok helyeken arra igazít; hogy <i>hangyáktúl, gólyáktúl, fecskéktúl</i> vegyűnk értelmet és okosodgyűnk.” (85. 36–39.)
„[...] hát <i>egyéb nagy fájdalmok</i> , oly gyakron, oly keservese[n] kínozzák az embert, hogy életét sokszor meg- untatják [...].”(281r. 24–25.)	„ <i>Hanem a kólica, köszvény, arena, szem-, fog-, fő-, gyomor-fájások és egyéb betegségek</i> , oly gyakran és oly keservesen kínoznak, hogy sokszor emberrel az életet meguntatják [...].” (89. 25–28.)

Pálfi néha saját megszólalásával bővíti a pázmányi gondolatmenetet, azonban ezek általában szorosan kapcsolódnak az átvett részhez és mindössze a konklúzió levonásaként, illetve egyes egységeknek összekötéseként funkcionál:

Várfalvi Pálfi Zsigmond	Pázmány
<p>„Sőt még magokra való gondviseléssel is megelőz[ne]k az <i>oktala[n]</i> állatok minket, <i>vadak, madarak, sőt csak a kűs hangya is</i>. Csak egyedül az ember szorult egyéb állatokra, de az emberre senki sem. Mit <i>mondjak</i> tovább, vajon az érzékenség nélkül való állatok ne[m] <i>haladnaké</i> meg sok dolgokba[n]?”(280v. 24-27.)</p>	<p>„Mivel pedig magokra-való gondviseléssel-is megelőznek minket az <i>okosságtalan barmok</i>, a Szent Írás sok helyeken arra igazít; hogy <i>hangyáktúl, gólyáktúl, fecskéktúl</i> ve-gyűnk értelmet és okosodgyűnk. Mit <i>mondgyűnk</i> tovább? Vallyon az érzékenségtelen állatok, nem <i>győznek-e</i> meg sok dolgokban?”(85. 36–86. 2.)</p>
<p>„[...] erőtlenek, gyarlók vagyunk, veszedelemmel, félelemmel, és tudatlansággal teljesek vagyunk, a sok nyomorúság[na]k és a keserves halál[na]k kényszerítő igája alá szorítottunk. A forgandó és változó üdők praedái, a szerencséné[ne]k játoki, az álhatatlanság[na]k kípei, a nyavaják[na]k tárházi vagyunk.”(280r. 34–38.)</p>	<p>„[...] erőtlen gyarlók; késedelmes restek; veszedelemmel határosok; félelemmel és tudatlansággal tellyesek vagyunk. A forgandó és változó üdőnek prédái; a szerencsének játéki; az álhatatlanságnak képei; a nyavalyáknak tárházi vagyunk.” (85. 9–11.)</p>

Stilisztikai célzatú változtatás a kihagyás és a szórend felcserélése is.

Várfalvi Pálfi Zsigmond	Pázmány
<p>„[...] hogy pedig ne[m] csak a föld, melyet lábunkkal tapodunk hane[m] nevűnk is emlékeztetne eredetünkről, vocavit eos Ádám. Ádám[na]k, a föld[ne]k nevezi Isten az Embereket [...].” (280v. 38–40.)</p>	<p>„Hogy pedig nem csak alábunkal tapodott föld, hanem nevűnk-is emlékeztetne eredetünkről: vocavit eos Adam; Ádámnak, az-az, földnek nevezé Isten az embereket [...].”(87. 2–4.)</p>

A kihagyásnál van, hogy Pázmány fokozásai, felsorolásai maradnak el és van, mikor Pálfi a pázmányi gondolat kibontását, nyomatékosítását hagyja el:

Várfalvi Pálfi Zsigmond	Pázmány
„Ki ne[m] érzi magá[ban] testi nyavalyái[na]k sokaságit? Minden-napi fogatkozásit.”(280r. 14.)	„Ki nem érzi magában, testi nyavalyái-nak sokaságit? jóra-való gyengeségét? az elkezdett jókban álhatatlan változást; és mindennapi vétkek fogatkozásit?”(83. 21–23.)
„[...] annyi keserves fájdalommal terheltetik, annyi szörnyű kínokkal gyötrettetik a halandó lét, hogy sem[m]i gonosztevőt a hóhérok úgy ne[m] vallat[na]k, mint kínozzák a testet magából származott nyavalyái. Nem szólok annak lassú, de orvoslás nélkül halálos betegségekről [...].”(281r. 16–20.)	„[...] annyi szörnyű kínokkal gyötörtetik a halandó <i>test</i> , hogy semmi gonosztévőt a hóhérok úgy nem vallatnak, mint kínozzák a testet magából származott nyavalyái. Az orvos-doktorok, több betegséget találtak az emberi testben, hogysen napot az esztendőben: és a sok újítás -miat, még most sem értek véget a nyavalyák számlálásában. Mert nincs oly ízecske, nincs oly részecske testünkben, melynek magán-való nyavalyái és keserves fájdalmai nem volnának. Nem szólok ama lassú, de orvoslás-nélkül halálos betegségekről [...]. ”(89. 11–21.)

Sőt jellemző, hogy a Pázmány által egy-egy gondolat mögé felsorakoztatott tekintélyek nevei és azoknak megszólaltatásai Pálfinál kimaradnak:

Várfalvi Pálfi Zsigmond	Pázmány
„[...] mert substantia mea tanqua[m] nihilu[m] cor[am] te, azt énekli egy király maga felől, hogy az I[ste]nhez képest az ő állapotja, mivolta és természete olya[n], mint az semmi, sőt az egész világ és valami Istene[n] kívül vagy, a csak semmi, olya[n], mint egy csepp harmat, és hioság. Csak egyedül az Isten az, a ki[ne]k neve ez, qui est, hogy vagy.”(280r. 22–26.)	<i>Megmondgya Szent Dávid, mikor azt énekli: .substantia mea tamquam nihilum coram te; Te-előtted Ur Isten és te-hozzá-d-képest, az én állatom, mivoltom és természetem, olyan mint semmi.</i> Kire-nézve Szent Pál, nemcsak magáról mongya; hogy nihil sum, semmi: hanem mindenekről bátran írja, hogy akár-mint álitcsák magokat, nihil sunt, csak semmik. Mert non est alius extra te; valami Isten-kívül vagy, semmi ő-hozzá-képest, qui est, kinek neve az, hogy Vagy. Azért a széles világ Isten-előt, olyan, mint egy csep harmat: mint semmi és hiuság. (84. 12–21.)

„Nem elég hogy szűtelen [értsd: szüntelen] nehézségeket, fájdalmost, ájulásokat, nyughatatlanságokat szerzünk terhességekben szülein[k]e, hane[m] mint a viperák megölyük vagy hólt számba.

Iszonyúság látni [...].” (280v. 46 – 281r. 2.)

„Nem elég, hogy szüntelen nehézségeket, fájdalmost, ájulásokat, nyughatatlanságokat szerzünk terhességében szülein[k]e: hanem, mint a viperák, megölyük, vagy hólt számba hadgyuk születésünkel. Azért erre-nézve-is, mind Keresztelő János, mind ő-maga Christus, méltán nevezhette az embereket, genimina viperarum, vipera-módon születetteknek.

Iszonyúság látni [...].”(87. 20–25.)

A latin szövegrészek kihagyását a fentiekben is megfigyelhettük, azonban ez nem rendszeres, hiszen Pálfi több alkalommal épphogy megtartja azokat: lásd fentebb Szent Dávid idézését. A latin kifejezések megtartása azért érdekes, mivel az 1723. június 20-i bágyoni unitárius zsinat kimondja, hogy a prédikátoroknak vigyázniuk kell, „hogy beszédekben ne használjanak latin szavakat és kifejezéseket, vagyis kerüljék a deákizálást”.²⁹ Esetünkben a latin kifejezések használata nem kirívó, hiszen Pázmány is azonnal közli azoknak magyar fordítását. Emellett a beszéd keletkezésének idejét sem tudjuk pontosan. Más kérdés, hogy a latinul lejegyzett beszédek hogyan viszonyultak a hasonló zsinati határozatokhoz, és hogy e határozatok mennyiben szolgálták a más felekezetekben már homiletikák által is szorgalmazott közönséghez való alkalmazkodás követelményét?³⁰

Az eddigiek alapján azt láttuk, hogy Várfalvinál a szóhelyettesítés, a szórendcsere, a különböző bővítések és kihagyások, a funkciójuk szerint Pázmány szövegén végzett stilisztikai változtatások, melyek azontúl, hogy Pálfi fogalmazási módját tükrözik, talán szerepet játszhatnak abban, hogy a prédikációs egységekből oráció jöjjön létre. Ugyan Szelestei N. László felhívja a figyelmet arra, hogy az eltéréseknél nem kell mindig a kompilátor tudatos szerkesztési eljárására gondolni, hiszen azok oka a „memóriában rögzült panelek, szónoki gyakorlatból származó fordulatok, egy-egy előzőleg memoriterként elmondott prédikáció” is lehetett.³¹ Esetünkben azonban a nagymértékű szó szerinti

²⁹ Kénosi, Uzoni, *i. m.*

³⁰ Erről lásd: BARTÓK István, *A casa rustica és a mechanici*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1992, 569–578; UÓ, „Sokkal magyarabbul...”, *i. m.*, 185–200.

³¹ SZELESTEI N. László, *Adatok Pázmány Péter prédikációinak 17. századi használatához*. I. Kuzmics Péter kanonok Szent György-napi prédikációja = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita Vác, Mondat Kft. 2013, 387.

átvételek és a másolónak már említett javítási eljárása ennek ellenkezőjét bizonyítják. Az eddig feltárt unitárius prédikációkban a kompilátorok úgy vették át Pázmány szövegegységeit, hogy a protestáns elvárásoknak megfelelően a variációval sosem jött létre új gondolatmenet. Pálfi Zsigmond orációjának egyik újdonsága, mint az elkövetkező példákon látni fogjuk, hogy tudatosan alkot a pázmányi részekből új gondolatmenetet, és átformálja a beszéd mondanivalóját.

A tartalmi keretek megváltoztatásának egyik módja az átvett egység gyülekezetre értése a szám és személy megváltoztatásával (E/3-ból lesz T/1). Ez összekapcsolódhat az egyéni invenciót mutató részeknek összeszedetetésében, tehát mikor Pálfi a maga szövegegységét nem lineárisan kölcsönzi Pázmánytól, hanem szemezget annak szövegéből. Ide tartozhat akár a kisebb egységek cseréje is:

Várfalvi Pálfi Zsigmond	Pázmány
„Igazán olyan az ember, mint a szem, amely egyebeket lát, magát nem látja,	„Mert, miképpen a szem, egyebeket lát, magát nem láttya [...] (81. 24-25.)
úgy az ember is öröme st vizsgálja az egeket, csillagok forgását, az elrejtett dolgoknak természetit,	[...] job és dicsíretesb, a ki isméri magát, hogy-sem a ki érti és tudgya az egek forgását, a csillagok erejét, a több teremtett-állatok micsodaságát és tulajdonságát [...]” (82. 37–38.)
de magáról ritkán gondolkodik, nevetve nézzük más hátán a terhet, más orczáj[an] a mocskot, de a magunk fogyatkozásainak szemlélésére nem fordítjuk szemünket.”(279v. 18–22.)	Nevetve nézi más hátán az iszákot; orczáján a mocskot: de maga ismerésére nem fordul, sőt, mint az igen rút emberek tükörbe nem néznek, hogy éktelen ábrázattokat ne lássák: úgy az emberi gyarlóság, nehezen fordíttya szemét a maga fogyatkozásainak szemlélésére. (81. 27– 2. 1.)

Egy másik helyen az átvétel lineáris, azonban az átvett egységen belül a részek felcserélését figyelhetjük meg:

Várfalvi Pálfi Zsigmond	Pázmány
<p>„Mind[en] ember születése napjától fogva haláláig nehéz igát visel, és mintha ne[m] elég volna a test[ne]k rothadandóságától fogva szár-mazott keserves fájdalom, az ellenségek, vagy fenevadak dühösségi kínzásunkra, hanem magok az emberek kín[oz]nak[,] szánzándékkal [értsd: szánzándékkal] bajt és bűt szerzenek, tűzzel, vassal, fegyv[errel] üldözik, kergetik, rontják, pusztítják egymást. Az emb[er] maga [...] gondokkal, szorgalmatossággal, félelemmel rettegéssel terheli A [...] [bo]szúság, irigység, háborúság, versengés, fejünkre váró halálféle[lem], bánat, gond, félele[m]-szünte[n] úgy háborgat minket, hogy éjjeli alom[...] megszakasztatja velünk.”(281r. 29–38.)</p>	<p>Nem elegek a testnek rothadóságából származott keserves fájdalmak és az ellenségek, vagy fene vadak dühösségi, kínozásunkra; hanem, magunk szánt szándékkal bajt és bűt szerzünk magunknak. Azt írja a Bölcs; hogy minden ember, születése napjától-fogva haláláig, nehéz igát visel: sok gondolatokkal, rettegésekkel, várakodásokkal, terheli magát: a boszszúság, irigység, bizonytalan habozás, versengés, fejünkre vár halál félelme, mindeneket úgy háborgat, hogy éjjeli álmot-is megszakasztanak.” (89. 32 – 90. 1.)</p>
<p>„Iszonyúság látni píróság meg-gondolni, szégyen kimondani minémű pompával jó ez világra akármely király, mezítele[n], erőtele[n]. Anyánk méhében, sok és nagy veszedelmebe[n] forgottunk, születésünk után több veszedelmekre, fájdalmokra jutunk.”(281r. 2–6.)</p>	<p>Iszonyúság látni, píróság meg-gondolni, szégyen kimondani, minémű éktelen, mezítelen, erőtlen, rút állapattal születünk. És természet izgatásából érezvén nyavalyánkat, primam vocem similem omnibus, ploratum; első szónk és békőszöntésünk, sirás, jajgatás; mellyek elől-járói és jelenségi következendő sok nyomorúságinknak. És, ha anyánk méhében sok és nagy veszedelmekben forgottunk: születésünk-után [...]”(87. 26–32.)</p>

Érdekes, amint ez utóbbi példában Pálfi kihagyja a születés kifejtését és a kijelölt részt beépíti a gondolatmenetbe. Ennek megfelelője az itt jelzett átvételnél némileg feljebb olvasható Pázmánynál: „Illyen tiszta fényes palotában fogantatnak a hatalmas királyok, mikor első pompával világra jönnek”. (87. 16–17.) Hasonló szerkezeti összegyűrésre további példákat is hozhatnánk,³²

³² Lásd az emberek és állatok összevetéséről való részt: MsU. 280v. 4–22. Mely Pázmány 85. 18–34. sorait variálja a következő elrendezésben: PPÖM, VI, 85. 18–24; 26–28; 24; 33–34; 24–25; 28–33; 25–26.

azonban legérdekesebb eljárása Pálfinak, amint saját kiszólásával úgy bővíti Pázmány szövegét, hogy attól eltérő gondolatmenet jön létre.

Várfalvi Pálfi Zsigmond	Pázmány
<p>„Ki ne[m] érzi magá[ban] testi nyavalyái[na]k sokaságát? Mindennapi fogyatkozásait. Igenis érezzük és sajnáljuk, nem kell hát tanítómester, mert ne[m] akarva is ismerjük magunkot, és tudjuk kik vagyunk. De én nem azt tartó[m] Thales philosophussal, kütől mikor azt kérdeznék, quid e[ss]et difficile, melyik volna legnehezebb tudomány? Azt felelte, se ipsu[m] nosse, legnehezebb ember[ne]k magát megismerni.” (280r. 14–20.)</p>	<p>„Ki nem érzi magában, testi nyavalyáinak sokaságát? jóra-való gyengeségét? az elkezdett jókban álhatatlan változást; és minden-napi vétkek fogyatkozásait? Noha ezeket érezzük és sajnállyuk: mindaz-által, igazán felelt Thales Filósofus: kitől mikor kérdenék, quid esset difficile? mi volna legnehezebb? azt felelé; seipsum nosse; hogy legnehezebb a magúnk ismerése.”(83. 21–26.)</p>

Azzal, hogy Pálfi saját megjegyzésében tagadja az átvett szöveget, beszédének teljesen más hangoltságot ad. Míg Pázmány, prédikációjában az önmegismerés fontosságát, de egyúttal nehézségét hangsúlyozza, addig Pálfi szerint mi sem lehet könnyebb magunk megismerésénél, hiszen akaratlanul is ismerjük magunkat: mindennapi életünkben egyértelműen látszik a világhoz mért nyomorult állapotunk. Pázmánynál az önmegismerés egyfajta tanítás lesz, melyre prédikációjában utat mutat:

Ha egybe-vetjük az isteni Felséggel magúnkat [...], „Mennyünk eléb: és [...] Isten mértékében, Christus szentséges életének fontyában mérjük meg erkölcsünket.³³

Pálfi ellenben csak előszámlálja azt, amit mindenki tud és tapasztal: „Az véghetetlen isteni felséggel magadot össze nem vetheted...”; „Az Istentől mennyünk az Angyalokhoz”;³⁴ „Mennyünk az okosság nélkül való állatokhoz”.³⁵ Ez az eljárás és a kisebb stilisztikai változtatások valószínűleg a műfajváltással vannak kapcsolatban.

³³ PPÖM, VI, 84.

³⁴ MsU. 66/C. 280r.

³⁵ MsU. 66/C. 280v.

4. Műfaji transzformáció: prédikációból oráció

Pázmány szövegeinek felhasználásában nem ritka, hogy a forrásul használt és a kompilált szöveg műfaja eltérő, mint azt Kelemen Didák, Bernárd Pál, Tagányi Béla, Berényi István,³⁶ és az unitáriusból jezsuitává lett Jövedécsi (Kolosvári) Pál³⁷ prédikációi is mutatják, melyeknek forrása a *Kalauz* volt.³⁸ E szövegeket és a *Kalauz*t azonban hasonló funkciójuk közelíti egymáshoz, nevezetesen az abszolút hitigazságok közlése, tanítása.³⁹ A halotti beszédek kapcsán ugyan Baranyi Pál is megjegyzi gyűjteménye végén, hogy a prédikátor, ha kisebb változtatásokat tesz a halotti beszéden, azt könnyen vasárnapi prédikációvá alakíthatja.⁴⁰ Eszerint a halotti beszédek tanító célzata teszi lehetővé a műfaji határátlépést. Kecskeméti Gábor kutatásaiból tudjuk, hogy a halotti beszéd mind a prédikáció, mind az oráció jegyeit magán hordozza, melyek közötti különbség, hogy a prédikáció célja a tanítás, míg az orációé a dicséret.⁴¹ Pálfi beszédéből azonban hiányzik a levont tanulság,⁴² vagy legalábbis egyáltalán

³⁶ MACZÁK, *Elorzott szavak...*, i. m., 74–106.

³⁷ FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, „A' mint ezt Pázmány Péter cardinal szépen meg mutatya” Kolosvári Pál és a Haller György felett mondott halotti prédikációja (1730) = Pázmány nyomában..., i. m., 147–157.

³⁸ A dogmatikai kérdések kapcsán maga Pázmány utalja az olvasót a Kalauzhoz prédikációs kötetében: „A mostan támadott tévelygések-ellen, mivel bévségesen írtam a Kalauz-ban és egyéb harczoló könyveimben: nem akarom itt kétszerezni irásimat; hanem azokról ritkán és rövideden emlékezem a prédikációban”. PPÖM, VI, XXVI.

³⁹ Ugyanígy, a műfajváltást a szövegek hasonló funkciója teszi lehetővé Tőke Ferenc számára, hogy a Spira Ferencről szóló históriás énekét egy bázeli kiadvány prózai szövegeinek kompilálásával hozza létre. TŐKE Ferenc, *Az Istennek Röttenetes Haragjáról és büntetéséről = Régi magyar költők tára, 6: XVI. századbeli magyar költők művei, 5*, s. a. r. SZILÁDY Áron, Bp., 1896, 115–130. Továbbá: Tőke Ferenc *históriás énekei*, s. a. r. TŐKEI Ferenc, Bp., Eötvös József 1996 (Eötvös Klasszikusok, 9), 21–35. A Celio Secondo Curione és mások által összeállított bázeli gyűjteményt lásd: C. S. CURIONE, Jean CALVIN, Pietro Paolo VERGERIO, Martin BORRHAUS, *Francisci Spierae, qui quod susceptam semel ena[n]gelicę ueritatis professione[m] abnegasset [...]*, [Basel], [1550]. (http://www.e-rara.ch/bau_1/content/titleinfo/570420). Vö.: DÉZSI Lajos, „Spira históriája”, *Irodalomtörténet*, 1927, 211–217.

³⁹ KECSKEMÉTI Gábor, *Domini sumus: Vallási tanítás és nemesi reprezentáció 17. századi halotti beszédek inventiójában*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1992, 381–397, főleg: 391–395; UÓ, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5), 162–219.

⁴⁰ *Magyar nyelvű halotti beszédek...*, i. m., 20.

⁴¹ Uó., 18.

⁴² Az explicatio textus, explicatio verborum, propositio (simplex et multiplex) és a levont tanulság többek között jelentős pontjait képezik a protestáns és pázmányi retorika egymáshoz közeledésének. BARTÓK István, *Pázmány prédikációi és a katolikus–protestáns retorika =*

nem mondható explicitnek. Eszerint Pálfinál inkább az oráció jegyei dominálnak. A kompilációs változtatások szintén erre utalnak: a stilisztikai jellegű kisebb változtatások, főként a tekintélyhivatkozások és a fokozó, elmélyítő felsorolások elhagyása, továbbá a kisebb bővítések célja a beszéd gördülékenyebbé tétele, ellentétben a prédikációval, ami a tanító jellege miatt egy-egy résznél elidőzik. Pálfi beszédében fontos szerep jut a tartalom megváltoztatásával a hangsúlyeltolásnak, miszerint önmegismerésünk könnyű.

A halotti beszédek egyik problémás pontja a laudáció, ahol az azt megelőző egységgel ellentétben szó sem lehetett isteni igazságként való megszólalásról. Az így keletkezett feszültség feloldására a prédikátor különféle megoldásokkal élhetett: 1. Nem vállalja a laudációt. 2. Elvállalja, de a prédikációtól elkülöníti. 3. A laudáció és prédikáció nem válik szét, hanem a dicsőret az applikációban foglal helyet. 4. Kudarcot vall az összeillesztésben, illetve 5. megtalálja a megoldást a bibliai párhuzamokban.⁴³ Pálfi Zsigmond megoldása azonban nem sorolható be ezek egyikébe sem. A pázmányi részek átvétele után, azoktól merőben eltérő hangon kezdi meg a halott laudációját.⁴⁴ Ciceró és Démoszthenész híján ő maga számlálja elő a halott életét, annak fiatalkori kitűnő elméjét,⁴⁵ minden világi előmenetelét és dicsőségét, majd elsiratása után egy „ubi sunt” formulával fejezi be a beszédet.⁴⁶ Akárhogy is nézzük, az első részben elmondott emberi nyomorúságok semmiképpen sem férnek össze a halott ilyen mértékű dicsőítésével. Ha megkíséreljük a két részt egységben látni, több értelmezési lehetőség kínálkozik. 1. A két egység összebékítése nem sikerült Pálfinak, az első rész emberi nyomorultságának ábrázolása teljesen ellentétben áll az elhunyt kiválóságának, virtusainak, karrierjének előszámlálá-

Pázmány Péter és kora, szerk. HARGITTAY Emil Piliscsaba, PPKE BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 2), 325–328. Pálfinál mindez csupán a propositio esetében érvényesül, mivel a beszéd jellegében nem szerepeltet textust, sem kifejtendő ígét.

⁴³ KECSKEMÉTI, *Domini sumus...*, i. m., 391–397.

⁴⁴ „Megszomorodott tisztes gyülekezet, már elmondtam mi tőle[m] lehetett, tudo[m] azt várnátok, hogy ez boldog emlékezetű jó Urunk[na]k dicsőretire fordítaná[m] beszédemet [...]” MsU. 66/C. 282v.

⁴⁵ Már akkor Hercules, Cyrus és Nagy Sándorként mutatta elméjét. MsU. 66/C. 283v.

⁴⁶ A laudáció adatbősége ellenére nem tudtam azonosítani a halottat. 1628. február 6-án született. A fejedelem előtt is híres ötvös mester volt, felívelő pályafutással: Kolozsvárnak szolgáló divisor, majd assessor, és 1696-tól Kolozsvár főhadnagya. 1697-től 1700-ig a fejedelem Kolozsváron állomásozó csapatainak „fő commissarius”. Az eklézsia legnagyobb jótévője. Sób Annát, Fenesi Mihály özvegyét vette feleségül és két lánya született, de csak egy, Mária élte meg a felnőtt kort, aki Demkovics Miklós felesége lett. MsU. 66/C. 283v.

sával. 2. A beszédnek polemikus célzata van. A laudáció azon sora, hogy „Ha valamely irigység ez ellen szólana, én azt mondom nosse te ipsud, magadra viselj gondot és hagyj békét ennek [...]”,⁴⁷ talán arra utal, hogy a halott még életében kétes megítélésű lett volna. A szónoklat eszerint védőbeszéd lenne, ahol a jelenlevők / kételkedők vituperációját a halott laudációja követi. Ez azért sem lenne meglepő, mert tudunk olyan esetről, mikor a halott dicséretét a rokonok határozták meg és írták elő a prédikátornak. Arról is van adat, mikor a halott maga végrendelkezik a beszéd tartalmáról.⁴⁸ 3. A halál elkerülhetetlenségének hangsúlyozása. A halott élete a példa, hogy hiába a hírnév, a rang és a tudomány, a halál mindenki számára elkerülhetetlen. A felsorolt vázlatos lehetőségeken túl az is meglehet, hogy a halott dicséretét nem értelmezhetjük az előző részhez kapcsolódónak. Ismeretes a német nyomtatott halotti prédikációkban a personalianak más néven Lebenslaufnak közlése. Ez nyomtatásban elválasztva magától a prédikációtól és annak tanulságaitól, külön szerkezeti egységként jelölve szerepel, melyben a halott életútjáról és személyiségéről olvashatunk. Ennek retorikai megformáltsága erősen szónoki intonációjú és rendszerint a publikálás alkalmával került sor a prédikációtól való különválasztására. Az is elképzelhető, hogy a két beszédrész a temetésnek más-más helyszínén hangzott el. A szakirodalomban azonban még mindig nem egyértelmű, hogy az önálló egység-e, vagy a prédikáció részének tekinthető.⁴⁹ Eszerint talán Pálfi munkájának végét is tekinthetjük a personaliahoz közelítő egységnek. Azért csak közelítő, mert nem teljesíti annak formai követelményét, miszerint a *Miatyánk*kal kell kezdődnie és az életút után könyörgéssel zárulnia.⁵⁰

⁴⁷ MsU. 66/C. 283v.

⁴⁸ *Magyar nyelvű halotti beszédek...*, i. m., 21; KECSKEMÉTI, *Prédikáció, retorika...*, i. m., 170–172.

⁴⁹ KECSKEMÉTI Gábor, SZEKLER Enikő, *A magyarországi német nyelvű halotti beszédek kutatásának helyzete és egy korai szöveg tanulságai*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2008, 76–77, továbbá 29. lábjegyzet.

⁵⁰ Uo.

5. A halál felekezeti felelőssége

Pálfi beszéde kapcsán a felekezetközi kompilációt részben már a Fejérvári Sámuel esetében megállapított határátlépési pontok is lehetővé teszik.⁵¹ Ám jelen esetben konkrétabb, tartalmi kapcsolódási pontok is adódnak. Egyfelől érdemes kiemelni az unitáriusok fokozott érdeklődését az önmegismerés iránt, melyre több kézirat is felhívja a figyelmet.⁵² Másfelől Kecskeméti Gábor és Nováky Hajnalka a 17. századi magyar nyelvű nyomtatott anyagot vizsgálva, helyenként a 18. századra is érvényes megállapításokat tesz, miszerint a halotti beszédek felekezetektől függetlenül azonos tematikai egységekkel rendelkeznek. Elsősorban a tanító rész értékelődik fel, melyben a keresztényi toposzok sorakoznak a halál elkerülhetetlenségéről. Megjelenhetnek azonban felekezeti dogmatikai tanítások is.⁵³ Pálfinál nem szerepel dogmatikus rész, viszont a nagy fejedelmek haláláról szóló Pázmány exemplum érzékelteti annak elkerülhetetlenségét.⁵⁴ A halotti beszéd másik fő feladata a vigasztalás, melynek egyik tematikai egysége a laudáció,⁵⁵ melynek szerepéről Pálfi beszédében fentebb szóltam. Pálfi annyiban eltér a hagyománytól, hogy a halott származásáról igen keveset szól.⁵⁶ A laudációhoz, melynek további feladata a fájdalom érzésének elmélyítése a gyászolóknak, szorosan kapcsolódhatott a lamentatio, a halál feletti panasz, melyet bárki „szájába” adhatott a prédikátor.⁵⁷ Esetünkben Pálfi

⁵¹ TÚRI, *Fejérvári Sámuel...*, i. m., 299–303. Az utilitas etikai felfogása, exordium jelenléte, exemplumok funkciója, unitárius értékkereszténység gondolata, és a sztoicizmus, mint egyetemes bölcsesség megfogalmazása Pázmány munkájában. A katolikusokat és protestánsokat közelítő retorikai alapokról és a tridentinum utáni megújuló katolikus retorika szerepéről és annak pázmányi használatáról a dogmatika és etika terén, mely tompíthatta a felekezetközi konfliktusokat a legutóbbi összefoglalásokban is több szó esik: BITSKEY István, *Pázmány prédikációi és a tridentinum = Pázmány nyomában...*, i. m., 85.

⁵² Tordai János lektori beiktató beszédét a „Nosce te ipsud” alapján tartotta. KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, II, ford. MÁRKOS Albert, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2009 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 4/2), 242. Ide sorolhatók Fejérvári Sámuel prédikációi: MsU. 483. VI. 87–94. 233–240. 241–248. 249–256. Továbbá egy 18. századi traktátus: *Olly tiüköretske mellybőllehesen valakinek ha tsak homalyoson is magát meg esmérni*, MsU. 189/A.

⁵³ Magyar nyelvű halotti beszédek..., i. m., 18–19.

⁵⁴ MsU. 66/C. 281v.

⁵⁵ Magyar nyelvű halotti beszédek..., i. m., 21.

⁵⁶ „Úgy ez mű néhai nagy jó urunk 1628. 16 Febr. ugya[n] ez városba[n] tisztességes szüléktől származvá[n] annyira ment, melynél e városb[an] nagyobbra nem mehetett”. MsU. 66/C. 283r.

⁵⁷ Magyar nyelvű halotti beszédek..., i. m., 22–23.

maga lamentál, és érdemes összehasonlítani szövegét Velechinus István Károlyi Zsuzsanna felett elmondott beszédével.⁵⁸ A prédikátorok nem csupán a halott eltávozásán, hanem a hátra maradt gyülekezet helyzetén is keseregnek. Pálfinál szerepel a consolatio, a gyülekezet vigasztalása is, miszerint hangsúlyozni kell, hogy a halottnak csupán teste halt meg és lelke a mennyben pihen.⁵⁹ Erről azonban Pálfi csupán egy záró sorban emlékezik meg.⁶⁰ A beszédek utáni búcsúztató vers⁶¹ viszont itt teljesen hiányzik. Ez magyarázható azzal, hogy a műfaj sokáig problémás volt az unitáriusoknál, hiszen csak prózában búcsúztathatták a halottat, továbbá csak az élők búcsúzhattak a halottól és nem fordítva.⁶² Ez éppen olyan felekezeti eltérés, minthogy a reformátusok temetési beszédekben kizárólagos forrásként a *Bibliát* használják, míg a katolikusok inkább egy-egy szóra, képre, tárgyfogalomra építik fel beszédüket, s a *Biblián* kívüli forráshasználat jellemző rájuk. Náluk a tanítás nem központi része a halotti beszédnek és az is csupán a „halállal kapcsolatos közhelyszerű igazságok ismételtetésére szorítkozik”. Az unitáriusok, úgy látszik, e tekintetben a katolikus hagyomány felé tendálnak. A laudáció viszont ebben a tekintetben egyedi-

⁵⁸ „Ti pediglen kegyelmes urunknak, és kegyelmes asszonyunknak méltóságok szerint felemeltetett székek, mit cselekesztek? Sírtok, gyászoltok, és ha szólhatnátok, kézczég nélkül ekképpen panaszolkodnátok: Micsoda szánakozásra méltó ábrázatban öltözünk? Hol a? mi előbbi ékességünk? Honnan vagon ez mi véletlen változásunk? Így kellett minékünk az aranyas öltözet helyében elvetetett színnyel beburéttatnunk?” Velechinus István, Bethlen Gáborné Károlyi Zsuzsanna fölött. *Magyar nyelvű halotti beszédek...*, i. m., 121–122. V.ö: „Édes Atyád[na]k halálát [kes]ergő leánya, és fia helyett levő T. veje, unokák, már é[des?] atyátok[na]k szavát ne[m] halljátok, hane[m] jó példáját kövessétek, [mi?] pedig mit cselekedjünk ne[m] tudjuk, ha meg holt jó urunk[na]k halálá[n] keseregjünk-e? Tűz, vas, fegyver miatt elpusztult jóvainkot óhajtsuk-e? Boldogtala[n] sorsunkat sirassuk-e? hol vattok régi boldog napok? Hol vattok régi jámbor okos vének, hol vattok városunk oszlopi tanácsí? Hol vattok Ecclesiánk gyámoli? Ah, nagy árvaságra maradt gyámoltla[n] emberek. Atyánk nélkül vagyunk és a mű anyáink özvegyek, sok fáradságid után nyugodjál csendese[n] édes jó urunk, jövendőb[en] fáradságid jutalmáb[an] örvendezz. Amen”. MsU. 66/C. 283v. – 284r.

⁵⁹ *Magyar nyelvű halotti beszédek...*, i. m., 23–24.

⁶⁰ „Atyánk nélkül vagyunk és a mű anyáink özvegyek, sok fáradságid után nyugodjál csendese[n] édes jó urunk, jövendőb[en] fáradságid jutalmáb[an] örvendezz. Amen”. MsU. 66/C. 284r.

⁶¹ *Magyar nyelvű halotti beszédek...*, i. m., 24.

⁶² FODOR Attila, *Aranyosszéki halottbúcsúztatók*, Keresztény Magvető, 2009, 444–449. Érdekes, hogy később a 18. század folyamán (1767-es zsinat végzése) megtiltják a hosszas orációt is a dicsérettel együtt (még az óratornak sem szabad dicsérnie). Ha mindenféleképpen dicsérnek akkor elég „ha mások példájára, mindenek előtt tudva lévő virtusait emlegeti ezen megholtak”. SZOMBATFALVI József, *Egy 18. századi szabályzat az erdélyi unitárius istentisztelet és szertartások végzéséről*, Keresztény Magvető, 1987, 32.

seget mutat Pálfinál, mivel az elhunyt világi előmenetelét és tudását hangsúlyozza, ellenben a katolikusokkal, kik a halott életében elvégzett „látható ájtatosságát” emelik ki, és más protestáns felekezetekkel, kik a belső lelki életet dicsérik.⁶³

Láthatjuk tehát, hogyan kapcsolódik be Pálfi beszéde egy interkonfesszionális hagyományba. Pázmány prédikációjának felhasználását azon felül, hogy a halotti beszéd és a vasárnapi prédikáció oda-vissza alakítható, lehetővé tették annak tartalmi jegyei, továbbá, hogy az unitárius halotti beszéd forráshasználatában a katolikuséhoz közelít. Pálfi beszédének kompiláltsága egyáltalán nem egyedi eset, hiszen a nyomtatott anyagot figyelembe véve, a felekezetekben bevett szokás volt a halotti prédikációk egymástól való átvétele.⁶⁴ Ellenben önálló sajátosságai is kitűnnek: a búcsúztatás korlátozása, a consolatio rövidege és a laudáció hangsúlyeltolódása. E közös pontok azért is figyelemre méltóak, mivel az unitáriusoknál a halál utáni léttel kapcsolatban merőben más elképzeléssel találkozunk. Náluk elképzelhető a léleknek a halál utáni teljes megsemmisülése, mivel tagadják mind a purgatórium, mind a pokol meglétét. Így a bűnösök igazi büntetése a semmibe veszés, a teljes megsemmisülés lesz.

6. Kitekintés: a fel nem használt szövegrészek

Kitekintésként érdemes szemügyre vennünk a Pálfi által át nem vett szövegrészeket. Míg Fejérvári Sámuelnél a filozófiai érdeklődést mutató exordiumok és a szabad akarat tana közelítette a katolikus – unitárius szövegeket egymáshoz,⁶⁵ addig Pálfinál találunk olyan pontokat, ahol az unitárius püspök szövege dogmatikailag távolodik el Pázmány alapvetően moralizáló írásától. Az nem feltűnő, hogy Pálfi nem vesz át minden exemplumot és leírást, mely az önismertet szükségességét és nyomorúságunkat árnyalja, hiszen a fő gondolati egység e nélkül is jelen van. Ellenben dogmatikai távolságtartás lehet az oka annak, hogy nem veszi át a bűnösségről szóló részeket, tudniillik, hogy mindenki hamisságokban és bűnben fogantatik „mert hona kiben-kiben csak egy az eredendő

⁶³ *Magyar nyelvű halotti beszédek...*, i. m., 27–28.

⁶⁴ Katolikus részről lásd Jaklin Balázs munkáit. *Magyar nyelvű halotti beszédek...*, i. m., 37, 438–443. Református: Szántai Pócs István, Teremi István műveit. KECSKEMÉTI, *Domini sumus...*, i. m., 395. Kirívó példa Jövedécsi (Kolosvári) Pál, ki a *Kalauz*-ból kompilálta munkáját a laudáció és hitvita összekapcsolásával. FAZAKAS, SZÁRAZ, i. m., 155–157.

⁶⁵ TURI, *Fejérvári Sámuel...*, i. m., 301.

bűn”, de az egyben a többi vétkek forrása.⁶⁶ Pálfi nem veszi át a cselekvőképességünket már-már tagadó pázmányi részeket sem, miszerint Isten nélkül nem vagyunk képesek üdvös cselekedetekre.⁶⁷ A 18. század elején, az eredendő bűn kapcsán dogmatikai változások figyelhetőek meg az unitáriusoknál. Ugyan a 17. században sem egységes az unitáriusok eredendő bűnről való felfogása, ám a 18. században egyre inkább elutasítják azt. Eszerint nincs eredendő bűn, Ádám bűne nincs kihatással az utódokra. Mind a bűnre való hajlandóság, mind a jóra való készség velünk születik és a mi döntésünk, hogy melyik hajlandóságunkat követjük.⁶⁸ Mindez tükrözheti Socinus felfogását, mely Pelagius tanának módosítása, azonban már a 17. századi nonadorantistákra nagy hatást gyakorló Jacobus Palaeologus is tagadja annak létezését.⁶⁹ A 18. század eleji sokszínűséget mutatja, hogy egy 1698-as katekizmus másolat (mely feltehetően a rakóvi káté fordítása) vallja az eredendő bűnt,⁷⁰ hasonlóan a már említett Petrichevich Horváth Ferenc 1701-es *Apologájához*, azonban Almási Mihály püspök 1702-es *Tractatus aliquot succinti* [...] munkájában, melyet Petrichevich kiegészítésének szánt, már a szabad akaratot úgy tárgyalja, minthogy az üdvösségünk vagy elkárkozásunk a saját cselekedeteinktől függ.⁷¹ Egy Almási és Szentábrahámi Lombard Mihály által összeállított 1692 és 1724 közötti időszakra vonatkozó *Confessio fidei*ben az eredendő bűn egyértelmű tagadását fogalmazzák meg.⁷² E tan tagadásának teljes elfogadtatása Szentábrahámi nevéhez fűződik, ki fennmaradt kéziratosa katekizmusában a hatodik, teremtésről szóló rész 34–35.

⁶⁶ PPÖM VI, 88.

⁶⁷ PPÖM VI, 92–95.

⁶⁸ BORBÉLY István, *A mai unitárius hitelvek kialakulásának története, Második közlemény*, Keresztény Magvető, 1923, 154–155.

⁶⁹ Jacobus PALAEOLOGUS, *Az eredendő bűnről = Földi és égi hitviták: Válogatás Jacobus Palaeologus munkáiból*, szerk. BALÁZS Mihály, ford. NAGYILLÉS János, Bp.–Kolozsvár, A Dunánál – Qui One Quint, 2003, 131–133. Lásd még Balázs Mihály előszavát: *Uo.*, 19. Az eredendő bűn tagadását ugyan remonstráns hatásnak is betudhatnánk. Ez további kutatásokat igényel. A szociniánus és remonstráns tanok érintkezéseiről lásd a következő tanulmánykötetet: *Socinianism and Arminianism: Antitrinitarians, Calvinists and Cultural Exchange in Seventeenth-Century Europe*, ed. Martin MULSOW, Jan ROHLS, Leiden–Boston, Brill, 2005. Esetünkben azonban Crell Várfalvira való hatását elvethetjük, mivel Crell ebben és még sok más tekintetben tartózkodott a klasszikus rakóvi szocinianizmustól. *Grundriss der Geschichte der Philosophie: Die Philosophie des 17. Jahrhunderts, Das Heilige Römische Reich Deutscher Nation Nord- und Ostmitteleuropa*, 4/2, hrsg. Helmut HOLZHEY, Basel, Schwabe, 2001, 880.

⁷⁰ MsU. 1063. 13. 8. kérdés.

⁷¹ BORBÉLY, *i. m.*, 155.

⁷² A szöveget közli: JAKAB Elek, *Virrasztásaim*, Keresztény Magvető, 1875, 259.

kérdésében tárgyalja azt.⁷³ Várfalvi Pálfi Zsigmond vonatkozó nézetei azonban kétségesek számunkra. Ugyan Pázmánytól nem veszi át ezt a részt, azonban egyes feljegyzések szerint latinra fordította Petrichevich munkáját. Mivel e munka elveszett, így nem tudjuk, hogy fordításában kiegészíthette-e azt, esetleg Almási munkáját is figyelembe vehette-e.

⁷³ MsU. 1079/A. 5v.

MACZÁK IBOLYA

„Helyettem is légy fényes tűz majd korod ormán”

(Kompiláció mint ferences–jezsuita „határvonall”)*

Pázmány Péter, a minorita Kelemen Didák és Bernárd Pál szerzői hármassága igen régóta foglalkoztatja a kortársakat és az utókort.¹ Helmeczi Komoróczy István már 1741-ben, az *Igazság paizsa* című művében kimutatta, hogy utóbbi szerzők „egy más kezére jádtzottak”,² s mindkettejük elsődleges, szó szerinti forrása Pázmány-beszéd volt. (Itt szeretném felhívni a figyelmet Helmeczi szóhasználatára, aki plagiaristának³ nevezte a kompilátorokat. Ez a kifejezés pedig a kompiláció eddig ismert negatív fogalomkörét – lopogatás, fosztogatás stb.⁴ – egészíti ki az emberrabló, embertolvaj, lélekáros kifejezésekkel. Finály Henrik szótára azt is megjegyzi erről a szóról, hogy tréfás értelemben a tudós tolvajokra, irodalmi tolvajokra is használták a későbbiekben.⁵)

A további kutatások – Kelemen Didák egyik időközben előkerült levele⁶ – azt is igazolták, hogy Bernárd Pál hamarabb – 1729 előtt – elhunyt, mint Kelemen. Ilyen módon tehát az is bebizonyosodott, hogy előbbi szerző (Bernárd) nevén 1735-ben megjelent prédikáció jóval az ő halála után látott napvilágot – könnyen lehet, hogy egyenesen Kelemen Didák kezdeményezésére.

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport munkatársa.

¹ MERCS István, *A Pázmány-szövegek egyik felhasználási lehetősége Kelemen Didák és Bernárd Pál munkáiban – Helmeczi Komoróczy István és Szathmári Paksi Mihály vitája Pázmány Péterrel (?)*, Publicationes Universitatis Miskolciensis, 2008/1, 130; MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, [Szigetmonostor], WZ Könyvek, 2010 (A Források Tükrében).

² Melianus GNATERETH [HELMECZI KOMORÓCZI István], *Igazság paizsa*, Miaburg [Utrecht], 1741, 3r.

³ Uo.

⁴ HARGITTAY Emil, *Pázmány és a kompiláció = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, csaba, PPKE BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 2), 251.

⁵ FINÁLY Henrik, *A latin nyelv szótára*, Bp., Franklin, 1884, 1506.

⁶ Kelemen Didák Ladányi Elek minorita tartományfőnökhöz, 1728. november 20. „[...] kérem Tisztelendő atyaságodat édes Tisztelendő Pater Regens atyám Uram, hogy az Tisztelendő jó emlékezetű Plebanus Bernárd Pál emlékezetit az mint fel tettem volt, ki ne hadgyák, mert requiescat in Sancta pace”. Forrásközlés: MACZÁK Ibolya, „*Enyim csak földözás...*”: Szerzőségi és szövegalkotási kérdések Pázmány Péter, Kelemen Didák és Bernárd Pál tevékenységének hátrországból, Irodalomtörténeti Közlemények, 2010, 169.

Az előbb említett Kelemen-leveléből kiderült az is, hogy Bernárd Pálnak köze volt Kelemen Didák *Buza fejek* című prédikációgyűjteményéhez is. A minorita hitszónok megfogalmazása szerint ugyanis: „ővé volt az Úr Istennek eo Sz. Felségének ingyen valo Sz. kegyelme általa’ munka, enyim csak a foldozás, elég én nékem, Istennek hálá, hogy eddig hasznát vettem, e’ nélkül hozzá sem kezdhettem volna.”⁷

A fentiek nyomán tehát bizonyos, hogy Kelemen és Bernárd munkája szoros összefüggésben állt egymással – és nemcsak azon az alapon, hogy mindketten Pázmányt kompiláltak prédikációjukban. Kérdés azonban, hogy pontosan milyen kapcsolatban is állt egymással a két személy. Hogyan és miért dolgoztak együtt? Parancsra? Felkérésre? Netán „munkaközösségben”? Egyikük segítséget kért, másikuk segítséget ajánlott?

Tovább nehezíti a kérdések megválaszolását, hogy Bernárd Pálról jószerivel semmit nem tud az irodalomtudománnyal foglalkozó szakirodalom (a fent leírtakon kívül). A különféle segédletekben is eltérő adatokkal szerepel (hol minoritának tartják, hol világi papnak).⁸ A bizonytalanságokra való tekintettel az 1882-es minorita névtárban nem is szerepel (mivel neve nem található a provincia halottainak jegyzékében).⁹ Ezzel szemben Monay Ferenc mégis felvette Bernárd Pált a minorita rend irodalmi munkásságát feldolgozó munkájába, hivatkozva az „okadatolás bizonytalanságára”.¹⁰ Kelemen Didák forrásértékű leveléből pedig csupán annyi derül ki tényszerűen, hogy a tudós plébános, az 1728-ban már elhunyt Bernárd Pál tevékenysége segítette az ő irodalmi munkásságát.

A történelmi és egyháztörténeti források tanúsága szerint valóban élt ilyen nevű plébános, aki ismert hitszónok is volt – mégpedig a 17. század végén. Születési dátuma jelenleg még nem ismeretes, de az igen, hogy ónodi (1667–1668 táján),¹¹ szepesi,¹² majd jászberényi¹³ plébánosság után a kassai dómban

⁷ *Uo.*

⁸ MERCS, *i. m.*, 128–129.

⁹ *Uo.*, 129.

¹⁰ *Uo.*

¹¹ Heves Megyei Levéltár XII-3/f/22. Fasc. SSS. Nr. 9. (1667) és Nr. 75. (1668). Az adatra Mihalik Béla Vilmos hívta fel a figyelmem.

¹² *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania, 1627–1707: Misszionáriusok jelentései Magyarországról és Erdélyről, 1627–1707: Berichte von Missionären über Ungarn und Siebenbürgen, 1627–1707*, ed. István György TÓTH, Roma–Bp., Római Magyar Akadémia – Ráday Gyűjtemény – MTA TTI, 1994 (FontesBibliotheca Academiae Hungariae in Roma, 1), 198.

(1677–1682) teljesített szolgálatot.¹⁴ 1679-től egri kanonok,¹⁵ 1680-tól pankotai esperes volt.¹⁶ Irodalmi munkásságához vélhetően szorosan nem tartozó, ám kortörténeti szempontból igen érdekes adat, hogy a pálos rend mártírjával Csepelényi Györggyel együtt elrabolták a kurucok, és Bernárd a szabadulása ügyében levelet írt a püspöknek.¹⁷

Ha tehát ez a Bernárd Pál megegyezik Kelemen Didák „munkatársával” – és minden jel arra mutat, hogy igen –, akkor kettejük szerzői kapcsolata viszonylag egyszerűen leírható. Mivel Bernárd 1682-ben halt meg (ez az adat biztos),¹⁸ Kelemen Didák pedig 1683-ban született,¹⁹ nem ismerhették egymást. Ebben az esetben a minorita hitszónok már a *Buza fejek* című kötetben is hagyatékból dolgozott.

A két egyházi személy kapcsolatát erősíti az a tény, hogy Bernárd Pál ismert hitszónok volta maga korában, többek között feljegyezték róla a kassai jezsuita diáriumban, hogy 1677. december 3-án Xavéri Szent Ferenc ünnepén ő mondta a jezsuitáknál a magyar prédikációt.²⁰ Ebből adódik a feltételezés, hogy az a „valami”, amelyre a korábban idézett Kelemen Didák-levél is utalt, aminek a minorita hitszónok nagy hasznát vette, s ami nélkül hozzá sem kezdhetett volna saját, *Buza fejek* című kötetéhez, vélhetően egy Pázmány-kompilációkat tartalmazó Bernárd-kézirat lehetett.

Ezt a feltételezést erősíti az a Bernárd Pál neve alatt 1735-ben megjelent prédikáció is,²¹ amely *Kalauz*-átvételek mellett a Kelemen Didáknak tulajdonított 1721-es úrnapi beszédet²² és a Kelemen Didák neve alatt megjelent, 1729-es, *Buza fejek* című kötet böjt IV. vasárnapra írt prédikációját is jelentős mértékben tartalmazza.²³ Ennél pontosabbat azonban jelen tudásunk szerint nem

¹³ KONCSEK Aranka, *Papválasztások Jászberényben*, Jászsági Évkönyv 2001, 212; MOLNÁR Antal, *Mezőváros és katolicizmus: Katolikus egyház az egri püspökség bódoltsági területein a 17. században*, Bp., METEM, 2005 (METEM Könyvek, 49), 69.

¹⁴ Kelemen Didák többször idézett levelében is plébánosként említi Bernárd Pált.

¹⁵ NOVÁKY József, *Memoria dignitatum et canonicorum Cathedralis Ecclesiae Agriensis, his accedunt: Rectores altarium, nec non parochi, et alii de clero Dioecesis Agriensis [1819]*, s. a. r. LESKÓ József = *Adatok az egri egyházmegye történelméhez*, IV, Eger, 1908, 226.

¹⁶ Uo.

¹⁷ *Relationes missionariorum...*, i. m., 198.

¹⁸ „Archidiaconus de Pankota a r. d. Paulus Bernard mortuus est.” NOVÁKY, i. m., 227.

¹⁹ Ebben minden életrajzíró és forrás megegyezik.

²⁰ BEK, *Kézirattár*, Ab 86/I. fol. 121r. Az adatra Mihalik Béla Vilmos hívta fel a figyelmem.

²¹ BERNÁRD Pál, *Leleki beszégetés*, Kassa, 1735.

²² [KELEMEN Didák], *Úrnapi beszéd*, Pozsony, 1721.

²³ KELEMEN Didák, *Buza fejek*, Kassa, 1729.

mondhatunk a szövegek keletkezéséről. Az életrajzi adatok azt igazolják, hogy az 1735-ös beszéd semmiképpen sem jelenhetett meg Bernárd Pál életében, tehát a kapcsolódó szöveggondozás leginkább Kelemen Didákhhoz köthető. Nagy kérdés viszont, hogy a minorita hitszónok szó szerint közreadott egy „eredeti” Bernárd-szöveget, vagy a – feltételezett – Bernárd-kézirat nyomán összeállított egy újabb anyagot, s azt tette közzé Bernárd neve alatt.

A fent jelzett bizonytalanság ellenére azonban a szövegek egybevetésével megállapítható néhány fontos – a szerzőség kérdését is érintő – összefüggés. A Bernárd-beszéd Kelemen-forrás voltát elsősorban azon szövegek jelenléte igazolja, amelyek mindkettjük prédikációjában megtalálhatók, de a *Kalauz*-ban nem szerepelnek:

Kelemen, 1729	Bernárd
<p>„Szent András életiben olvassuk; azt mondgya vala a' Tyrannusnak: <i>Én a' mindenható Istennek mindennap macula nélkül valo Báránnyal áldozok, a' ki jól lehet fel áldoztatott, és az ő Teste igazán étettetik a' kösségtől, még is éppen és élebenen meg-marad.</i>”²⁴</p>	<p>„Szent András életiben olvassuk; hogy azt mondgya vala a' Tyrannusnak: <i>Én a' mindenható Istennek mindennap macula nélkül valo Báránnyal áldozok, a' ki jól lehet fel áldoztatott, és az ő Teste igazán étettetik a' kösségtül, még-is éppen és élebenen meg-marad.</i>”²⁵</p>

Filológiai eszközökkel az igazolható, hogy a Kelemen Didáknak tulajdonított beszédekben – számos olyan rész van, ami megegyezik a Bernárd-szöveggel, s Pázmányéra csak hasonlít. Fontos megemlíteni azokat a Kelemen-prédikációkba épített liturgikus szövegeket is, amelyek a Pázmánynál nem szerepelnek – így például Szent Péter, Szent Jakab és Szent Márk liturgiája –, de amelyeket 1729-ben már a római katolikus szertartásokban jellemzően nem használtak. Ezekben az esetekben könnyen elképzelhető, hogy Bernárd lehetett a Kelemen-szöveg közvetlen forrása.

Amennyiben elfogadjuk, hogy Kelemen Didák Bernárd Pál kéziratát használta forrásként a neki tulajdonított beszédekben, valamint úgy tekintjük, hogy a Bernárd-szöveget változatlan formában adták ki – esetleg Kelemen Didák közreműködésével – 1735-ben, némiképpen módosulnak (egyszerűsöd-

²⁴ KELEMEN, *Buzsa fejek*, i. m., 216.

²⁵ BERNÁRD, i. m., 20–21.

nek) a Pázmány-, Bernárd-, és Kelemen-szövegek összefüggéseivel kapcsolatos ismereteink.²⁶

Ez esetben igazolható az az alapvető tény, hogy Kelemen Didák használta fel Bernárd Pál szövegeit és semmiképpen sem fordítva. Így azokban az esetekben, melyekben korábbi kutatásaim során Bernárd részéről – az akkor rendelkezésemre álló adatok nyomán – Kelemen- és Pázmány-átvételeket rekonstruáltam, az újabb ismeretek fényében módosító jegyzések szükségesek.²⁷

Az újonnan adatok nyomán egyszerűbbnek tarthatjuk a hitszónokok kompilációs módszerét: míg a korábbi kronológiai sorrendből és a szövegösszevetésből úgy tűnt, hogy Bernárd a „közvetítő” Kelemen-szövegek mellett gyakorta átlapozta az „ősforrásnak” tekinthető Pázmány-köteteket is, az újabb értelmezés szerint a legtöbb esetben egyszerűsítő folyamat rekonstruálható, amint ezt az alábbi példa is igazolja:

Pázmány	Bernárd	Kelemen, 1721
<p>„Ha azért tusakodik okosságunk és azt kiáltja: <i>Quomodo potest hic nobis Carnem suam dare ad manducandum?</i> Mint adhattya ez nekünk az ő Testét, hogy megegyük? Emlkezze az Istennek régi cselekedetirül, és azt felellyed: a mint egy darab sárból egész embert formáhatott; a mint semmiből mindent alkothatott egy mondással, oly könnyü néki ama mondásal, <i>Hoc est Corpus meum,</i></p>	<p>„Ha azért tusakodik okosságunk és azt kiáltja <i>quomodo potest hic nobis Carnem suam dare ad manducandum,</i> mint adhattya ez nekünk az ő testét hogy megegyük? Sz. János 6. rész. 53. vers. - az Istennek régi cselekedetirül, és azt felellyed: A mint egy darabb sárból egész embert formáhatot; a' mint semmibül mindent álkothatott egy mondással, olly könnyü néki a'maz mondással. <i>Hoc</i></p>	<p>„Ha azért tusakodik okosságunk, és azt kiáltja: <i>Quomodo potest hic nobis carnem suam dare ad manducandum?</i> mint adhattja az ő testit, hógy meg együk? emlékezze Istennek régi csuda tételiről, és azt felellyed: a' mint egy darabb sárból egész embert formáhatott, a' mint semmiből mindent alkothatot egy mondásával; oly könnyü néki ama mondással, <i>Hoc est Corpus meum,</i> ez az én Testem, a' kenyeret testé változtatni.”³⁰</p>

²⁶ Összefoglalóan: MACZÁK, „*Enyim csak foldozás...*”, i. m.

²⁷ A táblázatban csak azokat a részeket jelöltem félkövér betűtípussal, amelyek mindhárom szövegben előfordulnak.

³⁰ KELEMEN, *Úrnapi beszéd, i. m.*, 5.

ez az én Testem, a kenyeret testé változtattani. *Moses* idejében, menyi csudálatosságokat cseleküvék Isten, mellyek hitelt szereznek az Oltáriszentségnek?²⁸

est Corpus meum ez az én testem, a' kenyeret testé változtattani. *Moses* idejében menyi csudálatosságokat cseleküvék Isten, mellyek hitelt Szereznek az oltári szentségnek!²⁹

A fenti példából is kitűnik, hogy Bernárd nagyobb mértékben kompilálta a Pázmány-szöveget, míg Kelemen Didák részéről szövegelhagyást tapasztalhat az olvasó.

Korábbi ismereteinkhez képest módosítandó az újabb adatok fényében a következő ábra elemzése is:

Pázmány	Bernárd	Kelemen
<p>„Szép dolog vólna,</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin: 10px 0;"> <p>ha ki néked száz aranyat ígérne, és az aranyforintok képét adná;</p> </div> <p>Ha vadászattyában fogott szép nyúl-húsrá hina, és az asztalra nyul-hús képet tenne: köszönhetnéd a' jó tartást.”³¹</p>	<p>„[...] szép dolog vólna,</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin: 10px 0;"> <p>ha ki néked száz aranyat ígérne, és az arany forintok képét adná.</p> </div> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin: 10px 0;"> <p>Ebédre hina, s-irott étkeket, s-irott madarakot rakna elődben, borral kínálna de innod nem adna, hanem egy czégért mütogatna, melytül száz mért földnyire távúl valahol bor vólna. Keményen kínálna, hogy egyél igyál.</p> </div> <p>Köszönhetnéd a jó tartást.”³²</p>	<p>„Szép dolog vólna,</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin: 10px 0;"> <p>ha valaki ebédre hina, és Héliogabalus modgyára írot étkeket, írot madarakot rakna elődbe, s-keményen kínálna, hogy egyél, borral kínálna, de innod nem adna, hanem egy czégért mutatna, melytül száz mély földnire valahol bor vólna;</p> </div> <p>köszönhetnéd a jó tartást.”³³</p>

²⁸ PÁZMÁNY, *A római anyaszentegyház szokásából [...] predikációk*, Pozsony, 1636, 712.

²⁹ BERNÁRD, *i. m.*, 12.

³¹ PÁZMÁNY, *Kalauz*, Pozsony, 1623, 822–823.

³² KELEMEN, *Úrnapi beszéd*, *i. m.*, 8.

³³ *Uo.*

Bár újabb ismereteink fényében a több forrás váltott kompilálásának bonyolult eljárását³⁴ el kell vitatnunk Bernárdtól, meg kell jegyeznünk, hogy elhagyással és bővítéssel egyaránt módosította Pázmány szövegét, s az általa beiktatott új részt Kelemen is áttemelhette saját beszédébe (noha elhagyott egyéb – Pázmánynál is szereplő – szövegeket). Ugyanakkor Kelemen is bővítette a – vélhetően – Bernárdtól átvett szöveget Heliogabalus említésével. Ez pedig – mint Ocskay György is felhívta rá a figyelmet –

arra utal, hogy Kelemen Didák ismerte Pázmány példájának forrását. Ez pedig nagy valószínűséggel a Casaubonus neve alatt kiadott *Scriptores historia Augustae* című császáreléletrajz-gyűjtemény.³⁵

Azaz – jóllehet ebben az esetben nem váltogatta kompilációs forrásait – Kelemen Didák is a szövegbe illesztette más forrásból származó ismereteit. Ocskay György arra is felhívta a figyelmet, hogy a kompilátor a *Kalauz* második vagy harmadik kiadását használta fel hozzá, mivel ez a szövegrész az elsőben nem szerepel.³⁶

Bernárd Pál munkamódszere rekonstruálható abban a korábban Kelemen Didáknak tulajdonított esetben is, melynek során a forrásszöveg egyik idézetét meghagyta, majd az ennek margóján jelzett hivatkozások főszövegben való szerepeltetését kombinálta a latin idézet magyar fordításának ugyancsak főszövegbéli szerepeltetésével. Ily módon, háromféle átvételt alkalmazva variálta, „élénkítette” a beszédet. Megjegyzendő az is, hogy a kiemelt részt megelőző, illetve követő sorok is meggyeznek Bernárd és Kelemen prédikációjában.

Pázmány	Bernárd	Kelemen, 1729
<p>„<i>Nam tanto DEVS ab hominibus dignius honorandus est, quanto pro hominibus et indigna suscepit.</i>¹ Si DEO indigna, hominibus necessaria; ita jam DEO</p> <p>¹ Greg. Hom. 6. in Evang. ² Tertull. 2. Contra Marcionem c. 27. ³ Hieron.</p>	<p>„Hallyad Sz. Gergely tanítását, <i>Hom. 6. in Evang. Tanto DEUS ab hominibus dignius honorandus est, quanto pro hominibus et indigna suscepit.</i> Annál méltábban kell az Istent tisztelni, menél</p>	<p>„Hallyad szent Gergely tanítását, <i>Hom. 6. in Evang. Tanto DEUS ab hominibus dignius honorandus est, quanto pro hominibus et indigna suscepit.</i> Annál méltábban kell</p>

³⁴ MACZÁK, *Elorzott szavak...*, i. m., 86–99.

³⁵ OCSKAY György, *Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1982, 445.

³⁶ *Uo.*, 445–446.

*digna, quia nihil tam dignum DEO, quam salus hominis.*² Sz. Jeronymus: *Quanto sunt humiliora quae pro me passus est CHRIS-TVS, tanto plus illi debeo; Contra Helvidium, sub finem.*³⁷

Cont.
Helvid. sub
finem.

méltatlanabb dolgokat az emberekért fel vállalt. Hasonlót ír *Tertulianus 2. contra Marcionem Cap. 27.* Hasonlót szent *Hieronymus contra Helv. sub finem.*³⁸

az Istent tisztelni, menél méltatlanabb dolgokért fel vállalt. Hasonlót ír *Tertulianus 2. contra Marcionem Cap. 27.* Hasonlót szent *Hieronymus contra Helv. sub finem.*³⁹

Mindez megint csak azt erősíti, hogy a Bernárd-szöveg jóval hamarabb keletkezett, mint ahogy napvilágot látott. Ez viszont egyszersmind azt is, jelenti, hogy ennek értelmében ő a szerzője Kelemen Didák böjt IV. vasárnapra írt prédikációjának, s ezáltal 1727-es úrnapi beszédének is, mert ez a két szöveg megegyezik. Kelemen Didák egy másik levele pedig azt igazolja, hogy a szöveg kétféle – önálló és kötetbeli – megjelentetését ő szorgalmazta.

Ily módon tehát Kelemen Didák és Bernárd Pál szerzőségi viszonya jelen fázisban meglehetősen bonyolult – s ugyan nem valószínű, de a fentiek nyomán elvileg elképzelhető más közreműködők jelenléte is. Viszont e bonyolult szerzőségi kapcsolatot vizsgálva éppen a compilációs tevékenység révén következtethetünk – paradox módon – arra, hogy mi lehetett Kelemen Didák „foldozói” munkája. A *Buzza fejek* című kötet szó szerint kompilált forrásai közé tartoznak Pázmány beszédei, Lépes Bálint *Tükörei* közül az ítéletről szóló, valamint a *Makula nélkül való tükör* című kegyes olvasmány. A motívumok alapján a *Buzza fejek* kötet forrásaként számon tartható az ír származású jezsuita, Guilielmus Stanihurstus *Dei immortalis [...] historia* című műve is. A felsoroltak közül *Makula nélkül való tükör* 1712-ben jelent meg magyarul, ily módon ez a forrás szövegbe illesztése – szemben a 17. századi forrásokkal – eddigi ismereteink szerint már mindenképpen Kelemen Didák munkája kellett, hogy legyen és semmiképpen sem Bernárd Pálé.

Ezt támasztja alá az is, hogy a *Makula nélkül való tükör* fordítója, Újfalusi Judit (akit három ízben is – 1722-ben, 1728-ban és 1738-ban – nagyszombati zárda főnöknőjévé választottak) Újfalussy András és Károlyi Éva leányként látta meg a napvilágot. Károlyi Éva pedig a Kelemen Didák egyik legfőbb

³⁷ PÁZMÁNY, *Kalauz, i. m.*, 840–841.

³⁸ BERNÁRD, *i. m.*, 28–29.

³⁹ KELEMEN, *Buzza fejek, i. m.*, 225.

pártfogója, Károlyi Sándor testvére volt. Ily módon tehát akár pártfogója révén is hozzájuthatott a minorita hitszónok a kötethez.

A kegyességi mű a *Buza fejek* kötet legismertebb, és legterjedelmesebb beszédének, a második nagypénteki prédikációnak legfőbb forrása volt. Érdekes módon máshol nincs nyoma Kelemen Didák gyűjteményében, holott nyilvánvalóan ez utóbbi kötetben is helyet kaptak a Jézus életével foglalkozó részek.

E forrás felhasználásának különös jelentősége, hogy sajátosan a magyar és sajátosan a ferences hagyományhoz kötődő műről beszélhetünk esetében. Lauf Judit és Kovács Eszter kutatásai⁴⁰ ugyanis kétséget kizáróan igazolták, hogy Újfalusi Judit az általa csehől fordított Krisztus életrajzba fontosnak tartotta belemásolni a magyar hagyományban erősen meggyökerezett, az eredeti műből – Martin Cochem *Das grosse Leben Christi*ének cseh változatából – hiányzó jeleneteket is.

Újfalusi Judit eljárására az jellemző, hogy a fordítás során kisebb rövidítésekől eltekintve hűen követte az eredetit egészen addig, amíg Krisztus passiójához nem ért. Ettől kezdve élt „írói szabadságával”, az eredeti művet új fejezetekkel bővítette, a meglévő fejezeteket pedig gyakran át is írta. Lauf Judit szerint „Ez az »írói szabadság« egy nagyon erős kötelék következménye volt. A nagyszombati apáca, Újfalusi Judit saját rendjének és rendbázának évszázadokon átívelő hagyományát szötte bele a klarisszák legfőbb olvasmányába, Krisztus szenvedéstörténetébe. [...] A magyar hagyományon nevelkedett nagyszombati apáca e nélkül nem érezte teljesnek Krisztus kínsszenvedésének útját.”⁴¹Vagyis amikor a Pázmány- és Stanihurstus-szövegek közé a *Makula nélkül való tükört* illesztette, ugyanezt tette Kelemen Didák is.

A Kelemen Didák-prédikáció szempontjából különösen érdekes az Újfalusi-féle Cochem-fordítás úgynevezett ácsjelenete. A *Miként Urunk Jézus megfogását a Szűz Máriának hirre vitték (78. rész)* című fejezetben Újfalusi Judit alapvetően a cseh szöveget követi, de a szövegrész végét egy bekezdéssel bővítette. A cseh eredetiben a Márta házában kétségek közt gyötrődő Szűz Máriának Jézus

⁴⁰ LAUF Judit, *Egy középkori nyelvemlék, a Piry-hártya kódexe ismeretlen szövegének felbukkanása a kegyességi irodalomban = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka; UŐ, *Egy középkori nyelvemlék 18. századi továbbélése: A Piry-hártya egykori kódexe és a Makula nélkül való tükör*, Magyar Könyvszemle, 2012, 234–255; KOVÁCS Eszter, *A Makula nélkül való tükör cseh forrása = Misztika a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 5) 177–188.

⁴¹ LAUF, *Egy középkori nyelvemlék, a Piry-hártya kódexe...*, i. m., 382.

legkedvesebb tanítványa, János evangélista hírül viszi, hogy fiát Jeruzsálemben elfogták. Nagy sírások közepette az Istenanya az asszonyokkal és Jánossal elindul a városba, hogy még életben találja Jézust.

Lauf Judit felhívja rá a figyelmet, hogy az *Érsekújvári kódexen* (amely bizonyosan Újfalusi Judit közvetlen forrása volt) és a *Makula nélkül való tükkör* kívül egyetlen nyelvemlékünkben sem találkozunk ezzel az apokrif jelenettel. Szerepel ugyan két magyarországi latin forrásban – a *Sermones Dominicales*-ban, és az OSzK Cod. Lat. 279. jelzetű kódexében – ezek azonban egymásnak és a magyar változatnak is csak szövegvariánsai, nem lehet őket egymásból eredeztetni.⁴²

A Lauf Judit által vizsgált szövegrész megtalálható Kelemen Didák második nagypénteki prédikációjában is, igaz Kelemen Didák másképp fejezte be az ácsjelenetet és néhány adatszerű vonatkozásban is különbözik a két szöveg:

<i>Makula nélkül való tükkör</i>	Kelemen Didák
<p>„De mikoron a Várasban mennének, a szél lámpássokat el fújá, és világ gyújtásért egy házhoz bémenének, és ott láták hogy egy Ács keresztfákat csinál. Monda a Szüz Mária Magdolnának: Édes leányom kérlek kérdezd meg kinék csinállya ez kereszt fákat? És meg-kérdvén, mondá az Ács hogy a ketteit két Tolvajnak, a harmadikát a Názareti Jesusnak, kit csak ezen éjjel fogtak meg. Ezt midön hallotta volna a Szüz Mária, a kereszt fára borúla, és sírva mondgya vala: Fiam, Fiam, én gyengeséges Fiam, Fiam Jézus, honnét érdemleted ezt? Lám senkinek nem vétettél. De látván az ács hogy nem dolgozhatna, kitaszigálá a Szüz Máriát, mert fél vala a Sidó Fejedelmektül. Oh ember gondold meg micsoda keserűséget vallott akkor az édes Szüz Mária.”⁴³</p>	<p>„A’ várasba menvén a’ szél lámpássokat el fújá, és világ gyújtásért egy házhoz bé-térvén, látták, hogy egy Ács kereszt fákat csinál, ’s kérdezvénkinék csinálá? azt felelé: ketteit két Tolvajnak, a’ harmadikát a’ Názareti Jesusnak, kit csak ezen éjjel fogtak meg. Midön hallotta volna a’ Szüz Maria, a’ kereszt fára borúla,’ s keservesen sira mondván: Fiam! Fiam! édes Fiam Jésus! honnan érdemleted? senkinek sem vétettél, hanem mindenekkel jót tettél. Kajfás házához jutván mennyit szenvedett ottan, ’s az Pilátus udvarában Sz. Fia keserves szenvedésit , ’s ostorozásit látván , ezt vólta képpen le nem írhatni.”⁴⁴</p>

⁴² Lauf Judit előadása a Forráskiadás, Forráskutatás, Tudománytörténet 2. című konferencián: *Az Érsekújvári Kódex és a Makula nélkül való tükkör: Középkori magyar passiószövegek a 18. századi kegyességi irodalomban.*

⁴³ *Makula nélkül való tükkör*, Nagyszombat, 1712, 340.

⁴⁴ KELEMEN, *Buza fejek, i. m.*, 321.

Kelemen Didáknál tehát nem szerepel Mária Magdolna az idézett jelenetben, illetőleg maga az ácsjelenet sem fejeződik be a *Makula nélkül való tükkör*-ben jelzett elzavartatással. Mária szavait is némiképpen módosítva – „mindenekkel jót tettél” – közli a minorita hitszónok. Kelemen Didák beszéde ilyen módon sajátosan magyarországi és sajátosan ferences ízeket kapott a kompiláció révén – bár vélhetően ez utóbbinak ilyen mélységben maga sem volt tudatában. Az azonban elgondolkodtató, hogy az egyértelműen jezsuita sajátosságokat hordozó források közé a *Makula nélkül való tükkör* révén saját rendjének lelkiségéhez közelebb álló forrást kompilált a minorita hitszónok.

Összegezve az eddigieket elmondható, hogy Kelemen Didák és Bernárd Pál szerzőségi viszonyait nagyban árnyalja az a megalapozott vélekedés, hogy előbbi hitszónok utóbbi hagyatékát dolgozta fel, s annak szerzőjével semmiféle közvetlen kapcsolatban nem állt. Ez az új adat némiképpen befolyásolja a két hitszónok forráshasználatára vonatkozó ismereteinket, de megállapítható, hogy a kompilációs szövegalkotásra vonatkozó alapvető eljárásokkal kapcsolatos ismereteinket nem módosítják az új adatok: árnyaltabban látjuk a két alkotó szövegalkotási munkafolyamatait, de úgy tűnik, alapvetően mindketten hasonló módon alakították ki prédikációik szövegét a kompiláció alkalmazásával.

Ha a Kelemen Didák és Bernárd Pál írói kapcsolatára vonatkozó megállapítások a későbbiekben – további kéziratok remélt felbukkanása révén –, igazolást nyernek, egyszersmind az is bebizonyosodik, hogy Kelemen Didák kompilációja, „foldozása” egyértelműen a *Makula nélkül való tükkör* című, kimondottan a magyar ferences hagyományhoz kapcsolódó mű szövegbe illesztését jelenti. Korábbi írásaimban részletesen bemutattam filológiai és stílári eszközökkel is, hogy a Kelemen Didák-beszédekbe illesztett Pázmányszövegek mennyiben illeszkedtek a jezsuita hagyományba, s ezért nem véletlen, hogy a minorita hitszónok saját rendjének lelkiségéhez közelebb álló művel egészítette ki beszédét ezek helyett. Joggal idézhetné tehát Bernárd Pál Rónay György *Fiamboz* című versének idézett szavait: „Helyettem is légy fényes tűz majd korod ormán.”

PÉTERFFY ALEXANDRA

Történeti adatok a pasztoráció szolgálatában

Telek József szegedi rendháztörténetének reflexiói prédikációiban

Telek József ferences hitszónok neve nem ismeretlen a barokk prédikációirodalomban. Jelen írásomban azt szeretném megmutatni, hogy történelemismernete, történelemszemlélete miként jelent meg lelkipásztori munkájában, főként szegedi beszédeiben – ezzel is tovább finomítva a róla alkotott képet.

Életrajza¹ korának jellegzetes ferences életútját mutatja. 1716-ban született a mai Ipolytarnócon és 1736-ben kérte felvételét a rendbe. Tanulmányai után egy évvel a filozófiai stúdium korrepetitora volt Nagyváradon, 1744-ben és 1745-ben. Ezt követően két évig Egerben a filozófia lektora, szónok és újoncmester lett, majd Vácon kapta ugyanezeket a feladatokat 1748-ban és 1749-ben. 1750 és 1754 között Gyöngyösön tartózkodott mint teológiai lektor és hitszónok – itt, a tartomány nagy múltú, nagy könyvtárral ellátott egyik szellemi központjában keltette fel figyelmét a történelem, elsősorban rendjének, rendtartományának története. Ezt erősíthette, hogy tanárként a rendi növendékek képzéséhez is hasznosnak tarthatott egy megbízható rendtörténeti áttekintést. Első rövid tartománytörténet-töredékének – amelynek pontos keletkezési évét nem tudjuk – megírására ezek készíthették. Történeti érdeklődését tovább erősítette, hogy következő helyén, Kassán két évig együtt tanított teológiát történészi elhivatottságú rendtársával, Blahó Vincével, s készülő tartománytörténetéhez felhasználhatta a provincia ott elhelyezett levéltárát is. Így 1755 és 1756 között itt írta meg a két részből álló tartománytörténetét, azonban ez is befejezetlen maradt. Kassával lezárult tanári működése, innentől kezdve lelkipásztori, szervezői és szónoki feladatai kerültek előtérbe. 1757-ben Vácon gvárdián és az építkezések irányítója volt, innen 1759-ben Kecskemétre helyezték hitszónoknak és a ház történetírójának – ettől az évtől kezdve kötelezte a gyöngyösi káptalan a rendház történetének vezetésére a házfőnököket. Ehhez a városhoz kötődik Telek első rendháztörténete. 1760-ban Szegedre került hitszónoknak,

¹ TAMÁS Péter, *Telek József élete és műve*, Bp., Magyar Barát, 1948; MOLNÁR Antal, *A magyar ferencesek bódoltság-képe a XVIII. században a rendi történetírás és a prédikációk alapján = Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004 (Csokonai Könyvtár, 31), 551–562.

itt született meg utolsó, talán legjobban sikerült rendtörténeti műve, a szegedi rendháztörténet. Bár többet nem helyezték Szegedre, kapcsolata nem szakadt meg a várossal, mivel még hét éven át ünnepi szónok volt a Havas Boldogaszony-búcsún. 1761-ben egri gvárdián volt, 1762 és 1767 között Kecskeméten fáradozott – kétszer viselve a gvárdiáni és kétszer a tartományi definator hivatalát –, s ehhez a korszakhoz köthetők a város piacán az Oltáriszentségről a református címiseknek mondott beszédei. 1768-tól haláláig Vácon tartózkodott: 1769-ben és 1770-ben gvárdián, majd 1770 után testi gyengesége miatt elsősorban beszédei csiszolgatásával, sajtó alá rendezésével foglalkozott. 1773. június 3-án hunyt el.

Prédikációiról és történeti műveiről érdemes dióhéjban megemlékezni, mielőtt a szegedi rendháztörténettel és annak a szentbeszédekben visszatérő adataival foglalkoznánk. Telek beszédei 1757 és 1772 között láttak napvilágot; lelkiségére jellemző, hogy a 83 beszédből 70 Mária-hoz köthető. Egységes logikai rendszerben ezek a *Tizenkét Tsillagú korona* – más néven *Coronae Marianae* – köteteiben jelentek meg 1769-ben és 1772-ben, de közülük nem mindegyik hangzott el élőszóban. Ezen kívül az Oltáriszentségről mondott beszédei alkotnak nagyobb csoportot, de nyomtatásba kerültek Szent Rozália tiszteletére, újmisére a papi méltóságról, vagy Koháry Éva grófnő temetésére írt prédikációi is. Színes, irodalmi eszközökkel bőségesen élő stílusban írt beszédei a tematikus sermók közé tartoznak. Telek velük elsősorban nem az észre, a rációra, hanem az érzésekre akart hatni.

Történeti művei közül négyről van tudomásunk, az első kettő töredékesen elkészült provinciátörténet, melyeket elsősorban a rendi képzéshez, oktatási célra készített, a másik kettő pedig rendháztörténet, melyet a szerzetestársai számára a múlt megőrzésére, az elődök jó példájának, hősiességének megörökítésére szánt.

A Gyöngyösön 1750 és 1754 között írt, első tollpróbálgatásnak számító műve² inkább adattárhoz hasonlít és kifejezetten a rendi ifjúságnak készítette belső használatra. Rendtörténeti ismeretek kronologikus leírásából áll, előljáróként haladva, ritkán kitekintve országos eseményekre. A hódoltságáról azonban nem írt benne – valószínűleg ekkor még nem jutott ilyen forráshoz.

² Josephus TELEK, *Cosmographia [!] seu brevis descriptio olim florentissimae nunc ex cineribus rediviae Provinciae Hungariae Ordinis Minorum S. P. Francisci Strictoris Observantiae sub nomine et protectione Sanctissimi Salvatoris Christi Jesu, Gyöngyösiensis [...]*, [é. n.], Magyar Ferences Levéltár (továbbiakban: MFL) XII.4.b/4.

Második tartománytörténete³ Kassához kötődik, ahol részben a rendtartományi levéltár okmányaihoz is hozzáfért, részben Blahó Vincének,⁴ a tartomány később hivatalosan is megbízott történetírójának szakmai támogatását is élvezhette. Kettőjük szakmai-baráti kapcsolata később is fennmaradt, ahogy levelezésük bizonyítja.⁵ E tartománytörténet bevezetőjében Telek úgy fogalmaz, hogy a mű megírására a történelem iránti érdeklődése és lelkesedése vezette, ugyanakkor szeretné munkájával a rendtörténeti ismeretek hiányosságait orvosolni, s avval az ifjúságnak nem csak hasznára, hanem örömére is lenni. Ekkor még – Gyöngyöshöz hasonlóan – a teológia oktatása az elsődleges feladata. Minden értelemben komplexebb, gazdagabb munkát állít össze, melyben a hódoltság is helyet kap, bár főként a tabulák alapján, több nyomtatott és kéziratos műhöz, forráshoz fér hozzá, némelyeket teljes terjedelemben is közöl, vagy a vonatkozó levéltári forrásokról tesz közzé rövid annotált katalógust. Tartalma: a rendtartomány rövid története, mártírjainak, illetve jelesebb személyeinek bemutatása, hajdani és korabeli kolostorok részletes leírása – ez utóbbi nem készült el. Didaktikai célt szolgál, hogy századonkénti bontásban tagolja az eseményeket, a végén pontokba szedve összefoglalja a lényegét, valamint tézis jellegű kérdéseket tesz fel és válaszol meg az adott korszakkal kapcsolatban.

Első rendháztörténete Kecskeméthez köthető,⁶ ugyanis 1759-ben, amikor először idekerült, őt bízták meg hivatalosan a kolostor történetének vezetésével.⁷ Valószínűleg lelkesen látott hozzá feladatához, hiszen ezt a művét is – mint majd a szegedit is – helyenként szinte lokálpatrióta érzelmekkel írta meg. Ugyanakkor új feladatot is jelentett számára, hogy más műfajban és más

³ Josephus TELEK, *Historiae Chronologicae Provinciae Hungariae Ord. Min. S. P. N. Francisci Strict. Observ. Ss. Salvatoris Christi Jesu in humili Seraphico Spiritu militantis*, Partes I–II, Cassovia, 1757. Kézirat. MFL XII–3/88.

⁴ Róla részletesebben: MOLNÁR Antal, *A török kori Kecskemét ferences krónikása: Blahó Vince (1725–1785)*, Cumania, 2002, 171–205.

⁵ Telek József levele Blahó Vincéhez (Kecskemét, 1763. január 10.) MFL Szalvatoriánus rendtartomány iratai, 19. doboz: Blahó Vincéhez írott levelek.

⁶ *Historia domus seu descriptio chronologica venerabilis Conventus Kecskemetiensis*, 1759. Kecskeméti rendház iratai, MFL jelzet nélkül.

⁷ *Tabulae 1751–1774* (MFL Szalvatoriánus rendtartomány iratai, 37. kötet), valamint a rendháztörténet címe is utal rá: *Historia domus seu descriptio chronologica venerabilis Conventus Kecskemetiensis Ord. Min. Strict. Observ. Prviae Ssmi Salvatoris in inchoyto Regno Hungariae sub jugo Turcico Deo opitulante exurgentis in qua ex mandato venerabilis diffinitorii occasione capituli provincialis anno 1759. die 20 Maj Gyöngyösini congregati res gestas ab exordio usque ad praesens accurate concinnavit M. V.P. Josephus Telek.*

korszakkal kellett részletesebben foglalkoznia, mivel Kecskeméten csak 1643-ban telepedtek le a ferencesek, így tartalmi szempontból főként a hódoltság, illetve a 18. század került előtérbe. Kecskemét történetében ráadásul meghatározó a reformátusok szerepe, ezért a reformációval is az előző műveinél részletesebben kellett foglalkoznia. Háztörténetében kétszer is leírja az eseményeket – másodsorra bővebben és századonkénti bontásban, a forrásként felhasznált szövegeket beemelve a szövegbe –, de származási helyüket nem nagyon jelöli, így nehéz őket azonosítani. Célközönségnek az utókort, a ferences atyákat nevezi meg, hogy hasznukra szolgáljon, tanuljanak a történelem eseményeiből, ismerjék meg elődeik életét. Aránytalanságai, hiányosságai ellenére hasznos olvasmánya lehetett a rendház lakóinak – később azonban Telek, bár tartózkodott Kecskeméten, nem vezette tovább a kolostortörténetet.

Az 1760–1761-ben írt szegedi rendháztörténete⁸ egyik legjobban sikerült történeti műve – érdekessége, hogy a tabulák alapján hivatalosan nem ő volt megbízva a háztörténet vezetésével abban az évben,⁹ ráadásul akkor már létezett Szegeden egy 1748-ban megkezdett kézirat, amit valószínűleg forrásként használt is.¹⁰ A mű szerkezete tudatos koncepcióra vall:

1. Szeged városának rövid bemutatása
2. A régi rendház
3. Az új rendház és templom a 18. században – kiegészítve a templom oldalain lévő évszámok értelmezésével és a kolostor pápai és császári megerősítésének megemlékezésével
4. A főoltár kegyképe és a hozzá kapcsolódó csodák
5. Beszéd Mária pártfogásáról a török hódoltság alatt
6. A szegedi ferencesek apostoli munkája
7. A szegedi ferencesek szenvedései
8. Okmánytár

⁸ Josephus TELEK, *Historia vetustissimi conventus Szegediensis B. Virginis Mariae ad Nive*, 1760. Kézirat. MFL XII.4.b/4. (A továbbiakban HD Szeged).

⁹ *Tabulae 1751–1774*. MFL Szalvatoriánus rendtartomány iratai, 37. kötet.

¹⁰ Megjegyzendő, hogy két címlapja van a kötet két végén, egyik része a provincia, illetve a kolostor történetéről szól, a másik pedig a templomhoz kapcsolódó fejezeteket, feljegyzéseket tartalmazza. A kolostortörténet felőli cím: *Monumenta vetera et nova hujus venerabilis conventus Szegediensis Ordinis Minorum Strict. Observ. Provinciae Ss. Salvatoris B. Mariae Virginis ad Nives. In ordinem redacta anno 1748 die 6. Aprilis ex mandato Adm. Rndi Patris Ministri Prlis Praedi ss. theol. Lectoris generalis Stephani Novák*. Továbbiakban *Monumenta vetera et nova*. MFL XII.4.b/5.

9. A szegedi gvárdiánok sora 1533-tól az emlékezetes események összegzésével

Az első rész Szeged rövid, alig féloldalas leírását adja a 18. század közepén, amely tulajdonképpen nem más, mint az akkori egyházi intézmények felsorolása.¹¹ Ezt követően a kolostor középkori történetét mutatja be alapításától a mohácsi vészig. A kolostor alapítása (1301) és az obszervánsok kolostorátvétele (1444) után megemlékezik két obszerváns ferences szentről, akik Szegeden is megfordultak, és valószínűleg helyi tiszteletnek is örvendtek: Marchiai Szent Jakabról, akit vagy az ottani szájhagyomány, vagy a másik historia domus alapján Telek szegedi gvárdiánnak nevezett, valamint Kapisztrán Szent Jánosról és annak újlaki ereklyéjéről. Ezt követi Hunyadi Mátyásnak, a magyar Achillesnek, a ferences obszervancia támogatójának rövid méltatása. A rendháztörténet szerint Mátyás 1465-ben a szegedi országgyűlés alkalmával megfogadta, hogy régi, kis templomuk és kolostoruk helyére saját költségén nagyobb építet. Adományaiából el is kezdték a munkát, a most is látható templom és a rendház emelését, de nem készült el haláláig, így a hívek támogatásával 1503-ban tudták csak befejezni.¹² Ezt követően a kolostornak a század végén a konventuálisokkal támadt viszályáról, illetve az azt lezáró pápai bulláról ír Telek. A fejezet végén a török idején a néppel bujdosó, majd Szegeden a nép lelkiszolgálatát ellátó, értük Máriánál közbenjáró ferencesek hódoltsági tevékenységére utal, s egy, a rendházuk javítását engedélyező török oklevél fordításával erősíti meg szavait a jelenlétükről.¹³

Az új rendház történetét a török kiűzése utáni időktől folytatja; a kolostor teljes újjáépítését 1718-ban kezdték el támogatóik adományaiából. Az építéstörténethez és a templom bemutatásához két rövid kiegészítés is tartozik, a

¹¹ *HD Szeged*, [33].

¹² Mátyásnak a szegedi ferencesekkel való kapcsolatáról nem maradt fenn írásos emlék, csak gyanítható, hogy hozzájárulhatott az építkezésükhöz. A legkorábbi irodalom, amely Mátyást és a szegedi ferenceseket említi, csak a 17. század végéről ismert. Agricola Kristóf provinciátörténetében – melyet Fridrich Orbán idéz – a kolostort Mátyás alapította, de mivel a hadakozás nagyon lekötötte, halála után csak a szegediek adományaiából sikerült befejezni. Mátyás kedvezésének jeleként egy miseruhát is adományozott a ferenceseknek. NÁTYI Róbert, *A Szeged-alsóvárosi templom barokk berendezése*, A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1999, 16; Urbanus FRIDRICH, *Historia seu compendiosa descriptio Provinciae Hungariae Ordinis Minorum S. P. Francisci Strictioris Observantia*, Cassoviae, 1759, I, 10–11. Legújabbban Maczák Ibolya foglalkozott ezzel a témával: MACZÁK Ibolya, *István a koronát, Mátyás a palástot: Hunyadi Mátyás mint szent király Telek József prédikációiban*, Publicationes Universitatis Miskolciensis – Sectio Philosophica, 14(2009)/2, 235–241.

¹³ *HD Szeged*, [33–37].

templom oldalfalán látható két évszámfelirathoz kapcsolódó vélekedésekről¹⁴ és a kolostor pápai és császári megerősítéséről.¹⁵

A következő nagyobb egység a templom csodás kegytárgyának, a főoltárképnek eredetét és az ahhoz kapcsolódó – a katolikus egyház részéről hivatalosan meg nem erősített – csodákat írja le.¹⁶ Az első hosszabb bekezdésben a kép történetéről szóló véleményeket foglalja össze, ezután adja elő a csodás eseményeket, amelyek önálló egységeket, szinte egy-egy rövid pasztorális tanítást alkotnak. Nemcsak az eseményt beszéli el ugyanis a szerző, hanem rövid erkölcsi tanítás is ad hozzá, vagy már rögtön abba illeszti, amit egy-egy bibliai idézettel, vagy az egyházatyáknak, hitvallóknak a gondolatával tesz nyomatékosabbá, szívesen használva irodalmi eszköztárát. Forrása a szegedi rendház „Protocollonja”, vagy a szájhagyomány.¹⁷ Ez a rész konkrét bizonyítékként szolgál tulajdonképpen Mária hathatós közbenjárására hozzá forduló, őt kérlelő népéért.

A csodák elbeszélését a szerzetesek török hódoltság alatti fáradhatatlan és életüket is kockáztató helytállásának megfogalmazása követi, amelyet Telek három fejezetre bont: a lelkipásztori működésükre, a töröktől elszenvedett bántalmazásaikra, majd a hódoltsági működésükhöz kapcsolódó, azt igazoló okmánytárra. Bevezetésül az 1759-ben Havas Boldogasszony ünnepén elmon-

¹⁴ Az egyik elgondolás az, hogy török időszámítás szerint adták meg a templom elkészülésének dátumát. A helyes olvasat így 1103 amely az 1600-as évek felújítására vonatkozhat. A másik vélekedés, hogy régi latin számokkal készült és 1503-at jelent, mivel a (Fridrich-féle) provinciátörténet szerint 1501-ben fejezték be a templomot.

¹⁵ HD Szeged, [38–40].

¹⁶ HD Szeged, [40–44].

¹⁷ A következő csodákat említi meg Telek: a kegykép megmenekülése az 1525-ös templomtűzből, a templom megmenekülése az 1730-as, valamint az 1719-es tűztől, a kegykép sértetlen megmaradása a vízben (a hajdani Csöpörke tóban), a zentai csatában a török megfutamítása, egy szabadkai horvát asszony béna lábának meggyógyulása, Hogger János rézmetsző fiának gyógyulása, Hogger Jánost a kegykép elvakítja annak lemásolásakor. Hogger János szegedi festő, 1747-ben Wolfgang Prechtl megbízásából elkészítette a *Purgatórium* c. oltárképet, amely ma is látható a karzat alatt, 1754 körül a főoltár másolatát, valamint szintén valószínűleg hozzá köthető a sekrestyeszekrény néhány festménye. NÁTYI, *i. m.*, 38–39. Az utolsó csodában Hogger Jánost a képből kiáradó fény mindannyiszor elvakítja, ahányszor hozzákezdene a kegykép lemásolásához, míg végül alázatos könyörgésére megszűnik ez a jelenség és elkészítheti másolatát. Ennek a csodának a párhuzama megtalálható a Sancta Maggiore templom – amelyről a szegedi templom a titulussát kapta – kegyképének legendái közt. NÁTYI, *i. m.*, 16. Illetve a a *Monumenta vetera et nova* leír egy olyan csodás eseményt is, amely szerint egy szerzetes testvér a 17. század végén a kép tisztításakor hasonlóan elvakult a képtől, és ezért nem tudta restaurálni azt. *Monumeta vetera et nova*, hátulra számított 36.

dott prédikációjának latin fordítását illeszti be a rendtörténetbe,¹⁸ melyben Mária iránti hála és tiszteletre inti az olvasót, aki megőrizte a szegedi népet és a kolostort a török időszak veszedelmei közepett mind a protestáns tanoktól, mind a török pusztításától.

A lelkipásztorkodásukról szóló részben¹⁹ a lutheránus tanok terjedésével kezdi az eseményeket, melynek következményeként 1541-ben²⁰ a lutheránusok már a templomukat is el akarták venni; ettől csak egy laikus ferences testvér leleményessége mentette meg őket. Ez volt az úgynevezett szegedi disputa, vagy hitvita.²¹ A ferencesek lelkipásztorkodásának köszönhetően a környékbeli lakosság visszatért a katolikus hitre, s a szerzetesek a megpróbáltatások közt is velük maradtak. Tizennégy helységet gondoztak, melyekből tizenkettőt fel is sorol a szerző. A 17. század közepétől a csanádi püspökök a szegedi házfőnököket püspöki helynökeiknek nevezték ki, és lelki joghatósággal ruházták fel őket. Telek itt fel is sorolja a csanádi püspököket és a vikáriusnak kinevezett ferences gárdiánokat.²² A hódoltság vége felé az addig békésen élő török a „tengerentúli ázsiai törökök” hatására a tatárokkal együtt ismét zaklatni kezdte a lakosságot, olyannyira, hogy egyes addig lakott helyek, mint Szentlőrinc és Ludas, amelyek a ferencesek gondozása alatt álltak, teljesen elnéptelenedtek.²³

¹⁸ HD Szeged, [47–48] és TELEK József, *Coronae Marianae: Az az: A' boldogságos szűz Mária tizenkét csillagú koronájának vagy tizenkét ünnepeire csillag-sugarok gyaránt el-osztatott prédikátzióknak*, II, Vác, Ambró Ferenc, 1772, 369–371.

¹⁹ HD Szeged, [48–50].

²⁰ Az évszám a historia domus elé bekötött valamint a *Monumenta vetera et nova* című kötetben is szereplő török oklevél helytelen évszámfeloldásából származik, a várost ráadásul csak 1543-ban foglalta el végleg a török, 1541-ben biztosan nem fordultak volna hozzá vitás ügyekkel. A helyes évszám 1652, lásd SZILÁDY Áron, SZILÁGYI Sándor, *Okmánytár a hódoltság történetéhez*, II, Pest, MTA, 1863, 285.

²¹ A szegedi hitvita néhány változatát Bálint Sándor is összegyűjtötte. Fridrich krónikájában Recsep próféta szerepel Mohamed helyett, tehát Telek nem tőle vette át a történetet. Ordinánsz Konstantin viszont a Fridrich-féle változatot hozza magyarul. BÁLINT Sándor, *A szegedi nemzet: A szegedi nagytáj népelete*, III, A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1978–1979/2, 500–501; FRIDRICH, *i. m.*, 1759, II, 14–15; ORDINÁNSZ Konstantin, *A Libanon bavasai alatt illatozó titkos rozsa Mező-Szeged Havi Boldogasszony templomában Segítő Boldogasszony-kép története*, Szeged, 1831, 70. Érdekes kérdés, hogy került a szájhagyományba a Recsep név, ilyen próféta ugyanis nem létezik az iszlámban.

²² Helynöki lelkipásztorkodásukról, ellátott feladataikról részletesen MOLNÁR Antal, *Püspökök, barátok, parasztok*, Bp., METEM, 2003 (METEM Könyvek, 41), 43–72, és SZÁNTÓ Konrád, *A szegedi gárdiánok mint a csanádi megyéspüspökök helynökei és az alsóvárosi ferences kolostor előjárói*, Magyar Egyháztörténeti Évkönyv, 1996, 217–266.

²³ Több időbeli változás figyelhető meg a törököknek a keresztény egyházakkal szembeni magatartásában. A Telek által leírt változás is ezek közé tartozik: általános jelenség a

A következő, a ferencesek szenvedéseiről szóló fejezet több történetre tagolódik, melyekkel Telek célja, hogy az utókor ne feledkezzen meg hősiesség helytállásukról, és ne mulasszon el könyörögni azért, hogy ilyen szerencsétlenség ne történhessen meg ismét. Időrendben haladva először az 1552-ben vértanúvá lett négy ferencesről emlékezik meg, majd 1684-ben Fülöp András gvárdián atya, 1685-ben és 1686-ban pedig Nagy János, valamint Zákonyi Domonkos szenvedését, különböző megpróbáltatásait jegyezte fel elbeszélő stílusban.²⁴

Ehhez kapcsolódott az okmánytárként szolgáló fejezet, mely a hódoltságkori tevékenységükhöz, elsősorban a püspöki helynökség ellátásával kapcsolatos, illetve a szentlőrinci és szegedi tanács által írt, a nép katolikus hitben való megőrzéséről és a szenvedésekben nyújtott vigasztalásukról szóló leveleket adja közre.²⁵

A *historia domus* utolsó nagyobb egysége az emlékezetes események időrendi áttekintése,²⁶ melynek elején röviden újra felidézi a törököknek a szegedi tájon 1525-től véghezvitt pusztítását és az így elnéptelenedett vidékekre délről érkező délszlávok betelepítését. A 16. század eseményeit a szerző 1533-tól kezdi, mert korábban nem talált adatot, az utolsó bejegyzése pedig 1761. március 30-ához köthető, amelyben a régi refectorium átalakításának megkezdéséről ír. A gvárdiánok sorát csak a 18. században egészíti ki a rendházat szorosan érintő eseményekkel, a 16–17. századra vonatkozóan azonban csak igen szórványosan teszi ezt, valószínűleg források hiánya miatt.²⁷

hódoltságban, hogy a konszolidációt elősegítő, a helyi hatóságok jóindulatától függően viszonylag türelmes magatartást a 17. század második felétől egyre inkább a zaklatás és az erőszak váltotta fel. MOLNÁR Antal, *Magyar ferencesek a hódoltságban = Szemelvények a szeged-alsóvárosi ferencesek ötszáz éves történetéből: A 2003. december 8-án rendezett konferencia előadásai*, szerk. KISS István Didák, VASS Erika, Bp.–Szeged, Magyarok Nagyszövetsége Ferences Rendtartomány, Ferences Rendház, 2007 (Studia Franciscana Hungarica, 1), 43–44.

²⁴ *HD Szeged*, [50–54].

²⁵ *Uo.*, [53–56].

²⁶ *Uo.*, [57–68].

²⁷ A már korábban említett események mellett pl. megemlíti, hogy 1649-ben megalapították a Kordás Társulatot, valamint a Várkonyi Ferenc atyáról szóló anekdotát, amely szerint 1678-ban az idős gvárdián, inkább összetaposta az erdőn gyűjtött gombáit, minthogy a törökök adja, vagy 1683-ban arról számol be, hogy a bécsi vereséget hallva a szegedi törökök Palánkból behúzódtak a biztonságosabb várba. A Rákóczi-szabadságharc idején – a kecskeméti *historia domus*hoz hasonlóan – itt is az 1707-es szerb támadást jegyzi fel, a 18. század eseményei között pedig a legtöbb feljegyzése a kolostor építéséről és a templom javításáról szól, de megemlékezik a plébániai jogok átadásáról, a minoriták letelepedéséről,

A mű szerkezete a kecskeméti historia domushoz képest átgondoltabb, itt is a hódoltság a központi téma, amit a középkor csak felvezet, a 18. század pedig kiegészít. Érezhető, hogy a mű nem a hagyományos értelemben vett historia domus, amely éves tagolásban közli az emlékezetes eseményeket, hanem meghatározott céllal összeállított történeti mű – gazdag forrásanyaggal megtámogatva és időrendi sorrendben jól felépítve –, melyben a legnagyobb hangsúlyt a ferencesek helytállása lelkipásztorként, plébánosként, püspöki helynökként, valamint Mária hathatós segítsége, közbenjárása kapja. Mindez teljesen érthető a hódoltság viszontagságait és a templom erős Mária-hagyományait ismerve, valamint figyelembe véve azt a legitimációs igényt, amely a ferenceseknél az egyházi igazgatásból való kiszorulásuk miatt keletkezett a 18. század első felében. Telek forrásait erősen rövidített formában, de megjelöli. Többségében a helyi rendi levéltári anyagokra és korábbi történeti munkáira támaszkodik, de ezek mellett szentanúk elbeszélését és nyomtatott forrásokat is használt – közülük a magyar történelemhez kapcsolódóan azonosítható Bonfini, Pethő Gergely és Spangár András krónikája, Szentiványi Márton két műve, Florimond de Remond és Horváth Mihály egyháztörténete, Péterffy Károly zsinati forráskiadása. Ferences kiadványok közül pedig Lucas Wadding, Gonzaga és Kresslinger ferences rendtörténetét, Fridrich Orbán magyar tartománytörténetét, Hueber *Menologium*át és Hermann Amandus Kapisztrán Szent Jánosról szóló monográfiáját forgatta.²⁸

Telek József történeti munkáiról összefoglalóan elmondható, hogy a történelmet nem elsősorban önmagáért, a minél objektívebb és teljesebb megismerésért műveli, bár igyekszik nyitott és pártatlan lenni, hanem saját érdeklődésből, rendi feladatainak segítésére (oktatás, ferences identitás formálása), de legfőképp rendtársainak lelki épülésére használja fel. Ilyen témájú

az 1708-as és 1738-as komoly pestis járványokról, valamint különböző természeti csapásokról (sáskajárásról, nagy tűzvészről, tiszai áradásról jégverésről.) *HD Szeged*, 63–68.

²⁸ Antonio BONFINI, *Antonii Bonfinii civis Asculani Rerum Ungaricarum decades IV. cum dimidia, seu Libri XLV. gesta Hunnorum, et Ungarorum a primis initiis, ad annum usque R. S. M. CCCC. LXXXV. complexi adjungitur chronologia Abrahami Bakschay, ad annum M. D. LXVII. continuata per anonymum usque ad praesentem*. Posenii, 1744; SZENTIVÁNYI Márton, *Dissertatio paralipomenica rerum memorabilium Hungariae, Tyrnaviae*, 1699; SZENTIVÁNYI Márton, *Curiosa et Selectiora Variarum Scientiarum Miscellaneain tres partes divisa*, Tyrnaviae, 1689–1707; PETHŐ Gergely, SPANGÁR András, *Magyar krónika [...]*, Kassa, 1738; PÉTERFFY Károly, *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae celebrata*, I–II, Posenii, 1741–1742; HORVATH Mihály, *Natales archi-episcopatus metropolitanae Colociensis et Batsiensis ecclesiarum canonicè unitarum, in quibus origo et series eiusdem sacrae sedis archi-praesulum, fide dignis potissimum testimoniis, cum accurata chronologia, usque ad annum 1746. exhibentur*, Budae, 1746.

műveit jól jellemezi Takács Incének a rendtörténeti művekkel kapcsolatban megfogalmazott szavai:

Ezeknek ugyanis legtöbbször az a célja, hogy a szerzetesi életet mélyítsék, a franciskánus öntudatot ébresztgessék, és a rend múltjából vett szemléletes rámutatással a lelkiség ferences jellemvonásait fejlesszék.²⁹

A szegedi rendháztörténet fontosabb eseményei, bár hiányosan, de kompilatív eszközökkel beépültek Mária-prédikációiba, különösen a Havas Boldogasszony tiszteletére mondott beszédeibe. Szegeden a búcsún elmondott nyolc prédikációját a *Tízrentkét Tsillagú korona* második kötetében jelentette meg.³⁰ Érdemes megjegyezni, hogy 1759-ben, tehát még mint kecskeméti háztörténetíró prédikál először Szegeden a búcsún, s már akkor meglehetősen nagy tájékozottsággal bírt Szeged történetével kapcsolatban – részben korábbi rendtörténeti munkáinak köszönhetően, részben talán mert bepillantást nyerhetett történeti érdeklődése miatt az ottani kéziratos anyagokba.³¹ Beszédeinek célja összecseng rendháztörténetének mondanivalójával, ahogy bevezető szavaival maga is megfogalmazza:

[...] vegyétek színeskedésből ki-öltözött igaz szívvel, ezen nagy nagy Pártfogónkról, Havi Bóldog Asszonyról készítettés elöttek 1759. esztendőben mondatott együgyü Prédikáziómat: mellyet éppen nem azért kívántam világosságra mozdítani, hogy abban valami fellegek között nyargalódzó leleményekkel tsiklándoztatnám a' vásottaknak szegletes agy-velőjeket; hanem egyedül azért, hogy Nemes Királyi Szabad Szöged Várassának lakosi, kiknek a' szörnyü veszélyek között forgó éltés elejek lassan-ként ki-halnak, háládatlan feledékenységben ne eresszék a' nagy emlékezetre méltó régiségeket 's östül reánk maradott Havi Bóldog Asszonyhoz való forró ájtatosságot [...].³²

²⁹ TAKÁCS Ince, *Magyar ferences aszkétikus élet és aszkétikus kiadványok különös tekintettel a XVII. és XVIII. századra*, Bp., 1942 (A Szent István Akadémia I. Hittudományi és Bölcséleti Osztályának Értekezései, III/7), 76–77.

³⁰ *Coronae Marianae...*, i. m., II, Vác, 1772, 369–517. Első prédikáció a jeruzsálemi szentolvasóval együtt külön is megjelentette: UŐ, *Bátorságos Havasok az az Havi Boldog Asszony napján az Isten Anyjának irgalmasságából eredett bátorságos boldogulásunkról, világosságra eresztett predikatzio* [...], Pest, 1761.

³¹ Ezt támasztja alá, hogy a megtérítettek lajstromában, amelyet a korábbi rendháztörténetben vezettek, Telek atya is szerepel mint térítő ferences 1759-ben és 1760-ban. Tehát valószínűleg tényleg hosszabb időt tölthetett a városban.

³² *Coronae Marianae...*, i. m., II, 368.

Vagyis a múlt eseményeinek felidézésével hálaadásra akarta készíteni hallgatóit a megmaradásért, növelni akarta a hívek Mária iránti buzgalmát és hűségét, és növelni akarta saját helyismeretüket, nemzettudatukat. Hálások lehetnek a szegediek, hiszen – ahogy máshol írja:

Miben hát nem fogta-el Isten irgalmasságát N. K. Szabad Szöged Várassának lakosítól? Abban egy részről; hogy midőn a' száz esztendőig uralkodó Török háborúban, töbnyire a' körös-körül lévő vidékek, faluk, Városok s' Vármegyék, tellyességgel el-pusztultak, akkor a' Szögedi lakosok, laktok földén meg-maradtak, végső pusztulást nem ismértek. Más részről pedig abban; hogy mikor az említett pusztulás idején, egyebütt mindenütt az Isteni Felség engesztelésére rendeltett Szent-Egyházak földig rontottak; ez a' Havi Boldog Aszszony Temploma, mellyben a' Szögedi nép, mint, Isten Audentiás-házában, mindenkor panaszszát Havi Boldog Aszszony által az egekkel közölhette, egész ép-ségben meg-maradott.³³

A templom tekintélyét – ahová, miként a *Jelenések könyvében* szülés után az Asszony a pusztába menekült, úgy az eretnekség beözönlésekor a Szent Szűz a szegedi alsóvárosi templomban talált menedéket – emeli Mátyás személye is, akit Telek a szegedi háztörténetéhez hasonlóan nagyon sokszor említ. A Mátyás alakjához kapcsolt Mária-tisztelettel, a palástfelajánlással (amely Telek szerint egyfajta országfelajánlás), valamint a templom és kolostor újjáépítésének gesztusaival Mátyás emelte a hely tekintélyét, s mintegy patrónusává vált a kolostornak és Szegednek. Érdekes módon Telek a Mária-képhez kapcsolódó csodákat nem annyira említi beszédeiben – talán az egyházi kivizsgálás hiánya miatt – kivéve a tűzvészben el nem égett kép esetét és a zentai csatában történt csodás eseményt, amikor a török erőket a fejük felett megjelenő szegedi kegykép ejtette rémületbe, s így a keresztények győzedelmeskedtek:

Vóltak sokan az éltesebb törökök között, a'kik nyilván meg-vallották; hogy őket nem annyira rémítette a' Tisztán által költözésekor a' keresztények' fegyvere, mint a' keresztények Annyának Máriának tsudálatos ereje, a'kinek ezen Szögedi Szentegyházban le-rajzoltatott kegyes Képe,

³³ *Uo.*, 516, de szintén ide tartozik: 391, 407–408, 430. Többször megemlékezik Szent István országfelajánlásáról is, Mária hathatós védelmének megtapasztalásáról a középkor folyamán: *Uo.*, 406, 427.

még a' Szentai hartzban-is, mintegy szemek előtt látzatott a' levegő-
égben repdesni.³⁴

Telek arra emlékeztet szüntelenül prédikációiban, hogy Mária óvta meg a szegedieket a nagyobb pusztulástól: mint erős Hó-Vár adott védelmet számukra – erősebbet mint a kőből épült várak –, s Máriánál Szent Ferenc fiai jártak közben a népért:

Ezen Nemes Várasnak Népét-is a' török háborúnak veszedelmekor, majd mintegy Angyalok, kézen fogva vezették ezen Havi Bóldogasszony Temploma mellett lakó szerzetesek, Szerafikus Szent Ferentz keményebb rend-tartáson lévő Fiai; hogy sem a pogány kegyetlenségétül, sem pedig az eretnokségnek dögletes füstjétül meg-ne vesztegettesse. Elpusztáltak ezen alsó vidéknek népes várassai; el-fogytak mindenütt a' tanító 's áldozó lelki Atyák; azokkal az igaz hit, de N. K. Szöged várossa ezen Szent Havason meg-nem fogyatkozott, hanem bátorságossan maradt.³⁵

Míg Mária gondoskodását sokszor bibliai képekkel, párhuzamokkal érzékelteti, addig a ferencesek jelenlétére, pasztorálására, helytállására történeti eseményeket hoz. Ezek a háztörténetből már ismerősek, ám jellemzően sokkal rövidebben, kevésbé pontosan és sokkal didaktikusabban kerülnek említésre. Középkori jelenlétükről például így tesz említést:

„[...] egy időben, úgy-mint 1456. tájon ketten, kik most a' Szentek Lajstromába irattak, tudniillik Marchiabéli Szent Jakab, és Capistranus Szent János itten mulatoztak. A' Török háború elein pedig 1552. esztendőben, négy Szögedi Franciscanus Martyrok, úgy-mint P. Szegedi Tamás, P. Szatmári László, P. Lippai Bernárd és P. Lippai Ferentz, minекutánna ezen Havi B. Asszony Templomában a' Libanus havának harmatival töltöztek, erősödtek volna, az igaz hitért vérekkal festették a' Szögedi mezöket 's határokat.³⁶

A templom megtartására (az ún. szegedi disputa) és a hívek gondozására, püspöki helynökségükre is kitér:

³⁴ *Uo.*, 409.

³⁵ *Uo.*, 383.

³⁶ *Uo.*, 413.

[...] úgy harmatozott reájok szüntelen a' böltseesség harmattya, hogy csak egy tanulatlan frater-is, az 1545. esztendőben³⁷ Kódi, Abdran, Achmet, Mechmet török pasák előtt meg-gyözte a tanult eretnek doktorokat, kik ezen Havi B. Aszszony templomát tellyességgel el-akarák vala foglalni 's tulajdonítani. Innét [...] harmatozott reájok a kegyelem; Hogy 1525 esztendőktől-fogva egész 1712 esztendeig Szöged Várassában, mint lelki pásztorok, a' népet üdvösségesen igazgatták, kívül pedig 14. helységekben, úgymint Tapén, Sövényházon, Serkeden, Makón, Sz. Lörintzen, Martonos, Kanisa, Ludaz, Szabatkán 's a' t. mind addig szolgáltak, ameddig ezen helységek pusztulásra nem jutottak. Sött az egész Tsanádi Püspökségnek megyéit, mint törvényesen rendeltetett Vicarius Generalisok, ezen Klastromnak elől-járói Moháts veszedelmétől fogva, egész 1701. esztendőig, a' megyés püspökök távúl-létében üdvösségesen kormányozták.³⁸

Szenvedéseiket, hősi helytállásukat is többször megfogalmazza, de rövidebben mint a háztörténetnél:

Ilyen biztos vár vólt ezen Szögedi Sz. Egyházban Havi B. Aszszonyunknak anyai kegyessége: fürkérték, kémlették, 's keresték a' vár-béli törökök az egész Szögedi Magyar népnek, itten a' Havi B. Aszszony Sz. Egyháza környékén, földbe rejtett élelmet, gabonáját, kintsét 's vagyonát: faggatták, verték, kínoztál, mind a bírákat, mind a' szerzeteseket: söt ama' nagy emlékezető Sz. Ferentz szerzete-beli Filep Andrást elébb Salvatoriana Provintziának érdemes provinciálisát, akkor Szögedi Klastromnak Gvárdiánnját, kinzó eszközökre húzták, a' fejekörül abrantsot vontak, azt a fején éekkel szorongatták, azért, hogy adná kézbe a' keresztény népnek el-rejtett élelmet, gabonáját, vagyonát. De Istennek hála! Ezek Krisztusért, és a' Krisztus népeért, a kínokat vígan szenvedték, az el-rejtett élelem pedig, kints 's gabona, ezen erös Hó-Várnak, Havi B. Aszszonyunkank óltalmában meg-maradtak.³⁹

Szeged városával kapcsolatban sokszor említi Telek, hogy mennyi dúlásnak, rablásnak volt kitéve a törökök és tatárok miatt – köztük az 1525-ös és az 1554-es évet többször ki is emeli.⁴⁰ Szintén gyakran említi prédikációiban a szent királyokat, Szent Istvánt és Szent Lászlót, akik nehéz helyzetükben –

³⁷ Helyesen: 1652-ben.

³⁸ *Coronae Marianaee...*, i. m., II, 413.

³⁹ *Uo.*, 470–471.

⁴⁰ Ez utóbbiról nem ír rendháztörténetében, talán a sikertelen szegedi várvisszavétel lehetett 1552-ben, az ekkor levágott ötezer orról azonban még nem találtam forrást.

pogányok támadásakor, a besenyők vagy a tatárok betörésekor – Máriához fordultak, és nem csak imáikkal, hanem egyéb gesztussal is kifejezték hódolatu-
kat: Szent Istvánnál a korona felajánlásával, Mária alakjának megjelenítésével
pénzérmeiken, illetve Szent László hadi zászlókra hímezteti Máriát, templomo-
kat, püspökséget ajánl számára. A szent királyok sorába megemlíti Nagy Lajost
is a Máriacellben felajánlott arany- és ezüst ajándékaival, IV. Bélát az ország
újjáépítése miatt, de a legtöbbször Mátyást hozza fel, mint Szegedhez és a
ferencesekhez egyaránt kapcsolódó ideális uralkodót.

Összefoglalóan elmondható, hogy Telek József történelmi tájékozottsága,
olvasottsága, érdeklődése meghaladta rendtársai többségét, mégis Blahó
Vincével szemben a történetírást nem önmagáért műveli, hanem lelkipásztori
eszköznek tekinti: tanítja vele a rendi növendékeket a rend iránti tiszteletre,
rendtársait az adott rengház és elődeik megbecsülésére, majd népszónokként
az őt hallgató híveket. Ahogy a szegedi háztörténetben megmutatkozik színes
irodalmi stílusa, amely időnként szinte feszegeti a történetírás kereteit, hasonló-
an prédikációiban a történelmi példák alkalmazása teszi sajátossá szövegét.
Adatai azonban ez utóbbi helyen sokszor elnagyoltak, többször a szűkszavú
forrásmegjelölést is nélkülözik, s olykor kompilatív eszközökkel a népi
pasztoráció szolgálatába állítva példává, tantörténetekké válnak – elveszítve az
objektív értelmezés lehetőségét. Telek történelmi ismeretei kiváló eszközzé
válnak tolla alatt, hogy a Mária-tiszteletet és a hazafíú és lokálpatrióta érzelme-
ket megerősítse általa, rendjének érdemeit pedig ismertté tegye. Színes stílusa,
érzelemgazdagsága és didaktikai érzéke jól kibontakoznak prédikációiban, s
megerősítik Tamás Péter állítását: „Pázmány az észet törte meg és így hajlította
meg az akaratot, Telek a szívet fonta be meleg érzelemszálakkal és így ért
célt.”⁴¹

⁴¹ TAMÁS, *i. m.*, 96.

DÉRI ESZTER

Részletek Padányi Biró Márton képtiszteletéből

A trienti zsinatot követő korszak képekről, képtiszteletről alkotott magyarországi elméletei kapcsán elsősorban Monoszló András, Magyar István és Pázmány Péter vonatkozó írásaival, vitairataival, fogalomhasználatával¹ foglalkozik a szakirodalom. A kérdés nyilvánvaló kiindulópontjának a zsinati határozatok kínálkoznak, valójában a 18. század egyházi írói e kérdésekben azokra az egyházatyákra hivatkoznak, akik a képrombolás első korszakaiban, elsősorban a korakeresztény és a bizánci képrombolás korában² a képekkel kapcsolatos legfontosabb definíciókat lefektették. Ahhoz a nehezen vizsgálható kérdéshez, hogy azon értekezések és doktrínák közül, amelyekből az újkori képtisztelet érvei is táplálkoztak, melyek hatása jelentkezik magyarországi egyháziak írásában, a következőkben olyan művek részletét vizsgáljuk, amelyek nem vitairatként érvelnek a képrombolás ellen, azonban fogalomhasználatuk feltételezhető gyökerének Padányi életművével való együttolvasása a reformáció után újra előtérbe került kérdésekhez vezet.

Padányi Biró Márton 1761-es prédikációkötetében található *Seraficus Szent Ferencz Patriárkának ünnepe napján [...]* című prédikációt a püspök 1724-ben mondta el először a pesti ferences templomban. A szöveg Szent Ferencről

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport munkatársa.

¹ BITSKEY István, *Képtisztelet vagy bálványozás (Pázmány hitvitái a szentek ábrázolásáról) = „Tenger az igaz hitről való egyenlenségek vitatásának eláradott özöne...”: Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, ME BTK, 2005, 67–77; TASI Réka, „...tisztelvény, avagy bár imádván...”: *Adalékok a képek tisztelvényéről szóló hitvitáinkhoz = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tisztelvényére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, I, 122–129.

² Mínt hogy a dolgozat témája nem a képrombolások legtöbbet idézett kérdéseire kapcsolódik, nem célunk az ikonoklasztázia korszakainak legfőbb forrásait, vitáit, sem az elméleti kérdéseket összefoglalni. Korszakai és teológiai összefoglalás: Telford WORD, *Iconomy: A Rule Theory for Images in The Church*, St. Vladimir's Seminary Quarterly, 2008/3–4, 293–338. <http://www.westmont.edu/~work/articles/iconomy.html>. Továbbá az első, bizánci időszak elvi és teológiai megközelítéséről ld. Leslie BRUBAKER, *Vision and Meaning in Ninth-Century Byzantium: Image as Exegesis in the Homilies of Gregory of Nazianzus*, Cambridge University Press, 1999, 27–33, 43–52; HANKOVSKY Tamás, *Figurális ábrázolás és teológia*. Kézirat. <http://hankovszky.tamas.btk.ppke.hu/torzsz/publ.htm>.

mint „vera, et viva Deitatis Imago”-ról beszél, aki „az Istenségnek nyilván való igaz eleven képe, és formája”,³ sőt „Similis Filio DEI, hasonló az ISTEN Fiához”. A gesztus, amely egy szentet Isten képévé tesz, és a hasonlóság, illetve a kép fogalmak közötti különbségtétel azokhoz a kérdésekhez vezet, amelyek Isten, Krisztus és a szentek ábrázolhatóságára, ábrázolhatóságuknak szükségességére, illetve a képmásokkal kapcsolatos fogalmak problémájára irányultak, és amelyek a reformáció korában újra hangsúlyos szerepet kaptak.⁴ A püspök beszédében megfogalmazott (látszólagos) hezitálás is arra az aggodalomra⁵ reflektál, amely mind a szentek, mind a képek tisztelete kapcsán felmerült: ahogyan a bizánci képrombolás idején is sokak számára nem az jelentette a veszélyt, hogy képek és a szentek tompítják az Isten iránti tiszteletet, hanem annak lehetősége, hogy rossz irányba terelik azt,⁶ a reformáció tudatosabb hozzáállásra való törekvését is azok a jelenségek okozták, amelyek esetlegesen elhalványítva Istent, imádás tárgyává emelkedhettek. Ezekben az évszázados vitákban az első képrombolás idején (a ’dulia’ és a ’latria’ fogalmak közötti különbségtétel mellett) a képmás és a hozzá kapcsolódó fogalmak definíciói is újra és újra megfogalmazódtak, és ezek, ahogyan a következőkben látni fogjuk, a trienti zsinatot követően éppen annyira aktuálisak voltak, mint a 9. században.

Azon a ponton, ahol Padányi önmaga teszi fel a kérdést, amely szerint amennyiben Lucifernek az volt a bűne, hogy Istenhez akart hasonlónak válni,

³ PADÁNYI BIRÓ Márton, *S. Franciscus vera et viva est Deitatis imago azaz: dicsőséges Seraficus Szent Ferenc Patriárka az istenségnek nyilvánvaló igaz eleven képe* = UŐ, *Ünnepnapokon [...] mondott prédikációk*, Győr, 1761, 683.

⁴ Emellett már a bevezetés, amelyben Padányi Biró Márton Apelles bőrébe bújva, mint „képíró” igyekszik Ferencet ábrázolni, a képek, az ábrázolás témakörébe irányítja a prédikáció motívumait. Apelles, aki a „Trojabéli szép Ilonát [...] le akarván ábrázolni” Görögország összes lányát összehívatta és mindannyiuk szépségét „összeszedvegetvén Ilona Aszszonynak tulajdonította; hogy mind azok a Szépségek, amelyek másokban vannak magánosan együtt lennének Ilona Aszszonyban”, majd a kép alá ezt írták: „Apelles ábrázolt engem, de még sem elég.” Padányi – mint írja – nem élhet Apellesnek minden mesterségével, mert Ferencben olyan szépség van, „melly semminémű teremtettségben az ISTEN Fián kívül nem találtathatik”. Ferenc „tökéletes szentségének, szentséges érdeminek, érdemes tselekedetinek külömb-külobmbféle drága festékivel” Jézus szépségét írhatja csupán le. (PADÁNYI BIRÓ, *S. Franciscus...*, i. m., 684).

⁵ Uo. „Félek, és igen félek, s tartok attúl is, hogy e mai dicsőséges nagy szentségű patriárkát Sz. Ferencet az Isten fiához hasonlítván, bírói hivatalomban, mintha mondásomat jól meg nem ítéltem volna, rossz bírónak ítéltessem.”

⁶ WORD, i. m., 9.

⁷ TASI, i. m.

hogyan teheti ő Szent Ferencet hasonlónak Isten fiához, illetve Istenhez, a hasonlóság két fajtájára hivatkozik: az első a *similitudo essentialis* („természet szerént való hasonlatosság”), amellyel a Szentháromságban hasonló Isten a Fiúhoz és a Szentlélekhez.⁸ A második a *similitudo participata*, amely azt az egy bizonyos „qualitást”, közös jegyet takarja, amelyben az elemek egyek: Achilles például Hectorhoz bátorságban volt hasonló, Ferenc pedig ez alapján érényei által lehet hasonló Isten fiához. Emellett Padányi további két pontban fejti ki a hasonlóságot.

Először a teremtéstörténetnek azokat a mondatait idézi, amelyek szükségképpen a „képére” és a „hasonlatosságára” szavak magyarázatát veti fel kérdésként. Eszerint bár igaz, hogy Isten a kezdetekkor saját képére és hasonlatosságára kívánt embert teremteni,⁹ de „midőn pedig már alkotta volna őtet, csupán azt mondja a Szentírás: »az Isten képére teremté őtet«”,¹⁰ többé már nem azt, hogy „képére és hasonlatosságára”, hiszen – Padányi magyarázatával – Isten látta, hogy az ember vétkezni fog, és nem lesz az ő képmásává. Hangsúlyozza azonban, hogy a lehetőség megmaradt: ha szentséges életet él valaki, „Istennek képét viselheti magán”. Így lehetséges, hogy „az egész emberi nemzet közül találunk egy szentséges képet, amely kép alá ezen *Kronosticum* vagon írva: *Franciscus vera et viva est Deitatis imago.*” Ugyanakkor Ferenc nem csak eleven képe az Istenségnek, hanem „*similis Filio Dei*, hasonló az Isten fiához”.¹¹

A hasonlóság és a képmás érezhető megkülönböztetését, amelyben az Istenhez való hasonlóság magasabb rendű kategóriának tűnik, néhány barokk kori magyarországi prédikáció is az ember egyes érényekben való tökéletesedésének illusztrációjaként használja.¹² A Szent Ferenc-napi prédikációban a szent képének értelmezése által a kor képről alkotott elképzeléseinek kontextusába

⁸ PADÁNYI BIRÓ, *S. Franciscus...*, i. m., 685.

⁹ Ter 1, 26.

¹⁰ PADÁNYI BIRÓ, *S. Franciscus...*, i. m., 683.

¹¹ *Uo.*

¹² Például MOLNÁR János, *Pünkösöd 22. vasárnapjára* = M. J., *Egész esztendőnek vasárnapira és innepire szolgáló prédikációk*, Pozsony, 1777, 638; vagy ILLYÉS István, *Szent Katalin szűz napján prédikáció* = I. I., *Sertum Sanctorum*, Nagyszombat, 1708, II, 206. „Alkossunk embert a mi képünkre és hasonlatosságunkra. Az meglévén, ismét ugyanazon részben emlékezetet téssen Moyses az ember teremtéséről, de már itten a hasonlatosságot nem említi, hanem csak a képről emlékezik: »[...] Teremté Isten az embert az ő képére.« Illyés István magyarázata azonban tárgyához igazodva úgy magyarázza ezt, hogy Ádám szűzessége hasonlóság lett volna, de már „a feleséges Ádám pedig képe volt ugyan, de hasonlatosnak nem mondatik”, mert „a szűzesség kiváltképpen való hasonlatosság, az Isten s az ember között.”

kerül, hiszen a kora újkori képteológia fogalomalkotásában még mindig szerepet kaptak azoknak a látszólag egyértelmű kérdéseknek a tisztázása, amelyek a „mi a képmás?” kérdéséből indulnak ki. Definíciójában a similitudo és imago közötti különbségtételre hivatkozik például Gabriele Paleotti bíboros, aki a trienti zsinat harmadik, 1562–1563 közötti ülészakán tanácsadóként vett részt,¹³ így 1582-ben kiadott *Diskurzusában*¹⁴ a zsinat által meghatározott elvek mentén írta meg az Egyház képekkel, művészetekkel kapcsolatos állásfoglalását.

A képmás fogalmáról szóló fejezetben elhatárolja a művészeti értelemben vett képeket a természet által készített képektől, amilyen például a fiú apjához való hasonlósága. Kiköti továbbá, hogy egy kép akkor képmása valaminek, ha egy másik dologból származik („dedotta da un'altra forma”), hiszen vannak dolgok, amelyek úgy hasonlóak egymáshoz, mint például két oroszlán, két sas, vagy két férfi ugyanazzal az arccal, mégsem mondjuk egyikre sem, hogy a másik képmása, mert egyik sem azért lett teremtve, hogy a másikat ábrázolja.¹⁵ Az imago és a similitudo megkülönböztetésekor Damaszkuszi Szent Jánost, Szent Ambrust és Aquinói Szent Tamást idézi, érvelése és példái azonban elsősorban Szent Ágoston példáira és magyarázatára épülnek.¹⁶ A kérdéssel, amely kulcszerepet játszik az Egyház képekkel kapcsolatos gyakorlatában, Szent Ágoston *De diversis questionibus*-ban¹⁷ foglalkozik először. Az általa, illetve az ő nyomán megfogalmazott különbségtételből közelíthető meg az a Ferenc-kép, amely Padányi Biró Márton prédikációjában nem csupán Krisztushoz hasonló, hanem

¹³ *Lexikon für Theologie und Kirche*, hrsg. Josef HÖFER, Karl RAHNER, VII, Freiburg, Herder, 1962, 1367.

¹⁴ Gabriele PALEOTTI, *Discorso Intorno alle Imagini Sacre e Profane = Trattati d'Arte del Cinquecento fra Manierismo e Controriforma*, a cura di Paola BAROCCHI, Bari, Gius. Laterza e Figli, 1961, 116–693.

¹⁵ *Uo.*, 134.

¹⁶ Tétélesen sorolja fel Ágostonnak azokat a műveit, amelyek explicit módon foglalkoznak a similitudo és az imago fogalmaival, és elemzi gondolati fejlődését: Robert Augustin MARKUS, *Imago and similitudo in Augustine*, *Revue d' Études Augustiniennes et Patristiques*, 1964/10, 131.

¹⁷ A képmás és a hasonlóság fogalma kapcsán a *De diversis questionibus* 74. (*De eo quod scriptum est in Epistula Pauli ad Colossenses*) kérdésének összefoglalását idézzük, mert erről az írásától kezdve életműve további részében is összekapcsolja a két fogalmat, és a hasonlóságot tágabb kategóriaként kezeli, mint a képmást (MARKUS, *i. m.*, 125). Vö.: Aurelius AUGUSTINUS, *De diversis questionibus octaginta tribus*, Hrsg., übers. von Carl Johann PERL, Paderborn, Ferdinand Schöningh, 1972, 226.

egyben Krisztus képmása is,¹⁸ ezért a következőkben a témánkhöz kapcsolódó legfontosabb jellemzőket emeljük ki.

Míg a Szent Ágoston előtti patrisztikus hagyományban az imago gyakran nem rejti magában a similitudo fogalmát,¹⁹ Ágoston összekapcsolja a kettőt. Nála a képmás fogalma ahasonlóság fogalmát is magában foglalja, amennyiben semmit nem mondhatunk egy dolog képmásának, ha az valamilyen módon nem hasonlít az adott dologra.²⁰ Ugyanakkor ez a szabály nem működik vice versa, mivel a hasonlóság alapvetően tágabb fogalom: lehet valami hasonló valamihez anélkül, hogy az adott dolog képmása lenne.²¹ A kommentárok szerint ugyanakkor Ágoston elismeri, hogy vannak fokozatok a képmás és a prototípus kapcsolatában, így egy képmás ahogyan lehet hasonló, lehet teljesen különböző is attól, aminek képére létrehozták, például az isteni képmás egészen megváltozott az emberben az eredendőbűn miatt,²² és az egyéni bűnök miatt ez a kép egyre inkább különbözhet is Isten képétől. Azonban Ágoston szerint az ember Istennel való képmásviszonya soha nem veszhet el teljesen, és Krisztus által megújulhat. Minél gazdagabb valaki erényekben, képmásként annál inkább hasonlónak válik Istenhez úgy, ahogyan Padányi Ferenc-leírásában Ferenc nem csupán hasonló Krisztushoz, hanem az Istenségnek nyilvánvaló „igaz képe” is.

A kérdést egy reformáció utáni prédikációban elsősorban Luther *Genesis*-kommentárja aktualizálja, amely a *De trinitate* kapcsán cáfolja Ágoston megközelítését. Szerinte azok a szellemi adományok, amelyek által Isten képmására teremtette az embert, a bűn által teljesen elgyöngült és elveszett. Kommentárjában egyedül Krisztus Isten képmása, és bár ő is elismeri, hogy az Isten és az ember képmásviszonyát szükséges megjavítani, szerinte ez a földi élet során nem lehetséges.²³ Ezzel szemben Padányi a prédikációjában Ágostonnal egybehangozóan azt írja, hogy lehetséges újra Istenhez hasonlóvá válnunk, ha erényekben visszatérünk az eredendő bűn előtti állapotba, akkorra, amikor Isten saját képmásaként megteremtett minket. Ferenc erényei által lett „Similis

¹⁸ PADÁNYI BIRÓ, *S. Franciscus...*, i. m., 683–684.

¹⁹ Gerhard B. LADNER, *The Image of God in Man = G. B. L., The Idea of Reform, Its Impact on Christian Thought and Action in the Age of the Fathers*, Cambridge, Harvard University Press, 1960, 187.

²⁰ Idézi: MARKUS, i. m., 125.

²¹ LADNER, i. m., 188.

²² *Uo.*

²³ CLAUDIA WELZ, *Imago Dei: References to the invisible*, *Studia Theologica*, 2011, 79.

Filio DEI”,²⁴ így Krisztust Ferenc az erényei által tudja ábrázolni, és Jézus szépségét Ferenc „tökéletes szentségének, szentséges érdeminek, érdemes tselekedetinek külömb-külobmféle drága festékivel [...]”²⁵ írja le. Érvei alapján Ferenc erényei által méltán vált hasonlónak Krisztushoz, így lehet képmása is, és sebei ábrázolásában tisztelhetjük Krisztus sebeit.

A második pont azok közül, amelyekkel Ferenc Krisztus-hasonlatosságát magyarázza, az írás, a betűk szerepével áll kapcsolatban.

Valaki Levelet ír a’ Királynak, ’s azomban történetbűl ténát tseppet a levélre és [...] meg-motskollya azt, mit tselekszik az ilyen? másodsor megint le-írja a’ levelet; ez a’ a két levél mind egyet foglal magában, de az utolsó még-is tisztábban vagyon le-írva, és azért az olvasónak kedvesebb. Így a’ Krisztus sebeit mint a’ mi örök idvességünknek bizonyág levelét a’ ’Zidók írták, de némineműképpen a’ mi vétkeink, ’s a’ ’Zidók kegyetlenségek azokat bé-szennyezték, bé-mázolták; már pedig Szent Ferencz testén, ez a’ Kristus testének pergamenája meg-vayon tisztítva, mert ezeket már nem a’ ’Zidók, hanem maga a’ Krisztus metszette az ő testébe, és [...] szent sebeit az ő testén újonnan le-írta.²⁶

Az a kép pedig, amely Krisztus sebeit betűkként ábrázolja, egy újabb Szent Ferenc- prédikációban tűnik fel.

Padányi Biró Márton *Prodigium prodigiorum*²⁷ című beszéde először 1743-ban hangzott el a pesti ferences templomban. A püspök a letisztázott, újraírt szerződés motívumát vezette tovább ebben a beszédben, és az író, az íródeák képei és asszociációi köré építette Ferenc hasonlatát.

Fordicsuk szeméinket erre az öreg oltáron függő Serafim Sz. Ferencz képére: Imé melly csudálatos trabalis öreg bötűk, mert azon Kristus kinszenvedésének, és keresztének szerelmébűl eredett, és áradott pirossolló vérrel egészen bé vannak töltve: Melly gyönyörű tiszta szép írás, mert az Istennek ujja, önnön maga a Szent Lélek által... Isteni szeretetnek tentájával vagyon írva.²⁸

Ebben a beszédben Ferenc testére azért írta és rajzolta az Isten ujja

²⁴ PADÁNYI BIRÓ, *S. Franciscus...*, i. m., 683.

²⁵ *Uo.*

²⁶ *Uo.*, 692.

²⁷ PADÁNYI BIRÓ Márton, *Prodigium prodigiorum: Csudáknak csudája* [...], Buda, 1743.

²⁸ *Uo.*, A2r.

a Krisztusnak öt mélységes sebeit, hogy... itt a földön valóságos párban az embereknek szemei előtt megjelenne a Krisztus szenvedésének emlékezete, és hogy abból mintegy szép tiszta írásból olvashatnánk, és gyakor emlékezettel tisztelnék a Krisztus kinszenvedését, érdemét, és halálát.²⁹

A képtisztelet másik, elsőként Damaszkuszi János által megfogalmazott érve egyrészt az ember érzékszerveihez való kötöttségén alapul,³⁰ másrészt a képek és az írás azonos funkcióját hangsúlyozza. Ahogyan Padányi prédikációjában Ferenc testén azért jelentek meg Krisztus sebei, hogy szemünk előtt hordozhassuk Krisztus szenvedését, a képrombolás első időszakában is erre utal az őt követő évszázadokban e tárgyban legtöbbször idézett Damaszkuszi Szent János:

A képmás ugyanis emlékeztető. Ami pedig az írástudók számára a könyv, az az írástudatlanok számára a képmás, s ami a hallás számára az ige, az a látás számára a képmás, Vele magával azonban elménken keresztül egyesülünk.³¹

A kép és a szöveg azonos funkciója kapcsolódik össze Padányinak e két beszédében, amely azonban nem csupán a két szöveg közötti kapcsolatot teremti meg, hanem árnyalja Padányi Biró életművének egy irodalmon kívüli részletét is. A *Prodigium prodigiorum* kompilált kiadásának egy, az eredetihez képest való eltérése ehhez a részlethez vezet.

A püspök 1757-es végrendeletének anyagi számadásából látszik,³² hogy az építkezések és könyvtárának fejlesztése mellett sokat szánt könyvek, elsősorban saját könyveinek kiadására.³³ Számos magánkönyvtár mellett például az akkori jezsuita rendház, illetve a Győri Egyházmegyei Könyvtár gyűjteménye is tartalmazta a püspök munkáit, így – bár eddig nem ismertünk Padányi-

²⁹ PADÁNYI BIRÓ, *Prodigium prodigiorum, i. m.*, Cr.

³⁰ „Te talán emelkedett és anyagtalan lény vagy, felülemelkedtél a testen, és testetlenként leköpöd mindazt, ami látható, én azonban, minthogy ember vagyok, testtel vagyok körülvéve, testileg is látni kívánom mindazt, ami szent, s társalogni akarok azzal.” DAMASZKUSZI SZENT JÁNOSNAK *védőbeszéde azok ellen, akik elvetik a szent képmásokat*, ford. BUGÁR M. István = *Szakrális képzőművészet a keresztény ókorban*, szerk., ford. B. M. I., Bp., Kairosz, 2004, II, 36. <http://www.patriarchatus.hu/damasz.html>

³¹ *Uo.*, 17.

³² *Padányi Biró Márton veszprémi püspök végrendelete 1762*, s. a. r. HERMANN István, JAKAB Réka, Veszprém, Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, 2013.

³³ Az 1750-es években a Streibig család győri nyomdájának egyik legnagyobb megrendelője volt. HORVÁTH József, *Adalékok a győri Streibig nyomda történetéhez* <http://www.kkmmk.hu/index.php?page=helyism/kutseged/streibig>

kompilációkat – érthető, hogy a későbbi évtizedekben is felhasználták munkáit. A *Seraficus Szent Ferencz Patriárkának ünnepe napján* [...] mondott prédikáció harmadik alkalommal is megjelent: immár Nagy Ferenc jánosházi káplán „szerzői” neve alatt 1771-ben adta ki Streibig Gergely János nyomdája. A szöveg az 1724-es beszéd szó szerinti másolata, ami csak helyenként módosít Padányi munkáján egy-egy szó erejéig, többnyire ortográfiai különbségek esetén. A latin kifejezéseken kívül szavakat, kifejezéseket, mondatokat nem cserélt és nem húzott ki a későbbi prédikáló, csupán egyetlen olyan változtatás van a szövegben, amelyben szócsere van. Padányi mondata,

találok egy szentséges képet, a' melly kép alá ezen *Kronosticum* vagyon írva: FranCIsCVs Vera, et VIVa est DeItatIs Imago”, Nagy Ferencnél már így hangzik: „találok egy szentséges Képet, melly alá ezen lemma vagyon írva: Franciscus est vera et viva Deitatis Imago.”³⁴

A püspök kézjegyszerű kronosztichonjait prédikációskötetei alapján valóban jellegzetesnek mondhatjuk. Azonban azon kívül, hogy egy-egy kronosztichon írásait jellegzetesen sajátjaivá teszik, a sümegi plébániatemplomban a rövid sorok által elrejtett kéznyomai a képek iránti elkötelezettségével is összekapcsolódnak.

1749 és 1751 között a székesfehérvári jezsuita templom kifestésével egy Magyarországon akkor még új templomdíszítési eljárást honosított meg Franz Sambach. A témában kutatók³⁵ szerint itt valósult meg először az a belső dekoráció, ahol az oltárasztalokon kívül csak képek találhatóak. Ez szolgálhatott Padányi Biró Márton példájaként a sümegi plébániatemplom freskóinak megrendelésekor. Sümegen a hajókban már nincsenek különálló mellékoltárok és falképciklusok, így a falak festményeinek folyamatos olvasását semmi nem szakítja meg: a falak és a mennyezet képei egyetlen gondolatfolyamként, egyetlen festményciklusként vezetik a tekintetet. A térben a freskók együttozását nem zavarja más dekorációs elem, csak a püspök prédikációira jellemző kézjegye: a hajó képeit szavakkal egészítette ki, a képek kronosztichonjaival, amelyek leggyakrabban Padányi prédikációit is díszítik. A freskókat koronázó

³⁴ NAGY Ferenc, *Seraficus Szent Ferenc napjára való prédikáció, Sanctus Franciscus est vera et viva Deitatis imago*, Győr, 1771, 3.

³⁵ HARIS Andrea, „*Istae fabricae a Martino*”: Padányi Biró Márton és a sümegi templom falképei = *Késő barokk impressziók*, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2010, 18; JERNYEI Kiss János, *Ikonográfia és liturgikus tér: Caspar Franz Sambach freskói és oltárképei a székesfehérvári jezsuita templomban = A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*, szerk. SZILÁGYI Csaba, PPKE BTK, 2006 (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák, 2), 375–390.

kronosztichonok mindenhol az 1757-es és 1758-as évszámot, a festés idejét adják ki, miközben az egyes jeleneteket is értelmezik.³⁶

A templom történetének e kezdeti szakaszáról, a freskók megrendeléséről nem maradt ránk levelezés, sem szerződés vagy írott dokumentum, azonban a püspök írásában és intézkedéseiben megnyilvánuló elvei és a kronosztichonok iránti szenvedélye alapján következtethetünk arra, hogy Maulbertsch freskóciklusának megtervezésében szerepet kapott, hiszen a művészeti programban hangsúlyos a Szentháromság megjelenítése is, amelynek tisztelete alapvetően meghatározta Padányi rendelkezéseit és alapítványait.³⁷

A Sümegen megvalósuló dekorációs mód, amely egybefüggő szöveggént olvasva hagyja folyamatosan vezetni a tekintetünket, a *Prodigium prodigiorum* tükrében újabb jelentést nyer: ahogyan a sümegi freskókat mint betűket összeolvasva kapjuk meg teljes értelmüket, a plébániatemplom művészeti programjának mondanivalóját, azaz Jézus földi életének történetét és a Szentháromság rejtelmének tiszteletét, úgy olvassuk a könyvek szavait is, amely könyv Padányi beszédeiben Krisztus testét jelenti, tehát az üdvtörténet titkát rejti.

Szó, kép, illetve festmény és prédikáció a sümegi plébániatemplom dekorációs programjában olvad össze leginkább. A szentély két oldalának festett fülkéiben Padányi Nagy Szent Gergelyt is ábrázoltatta, aki csakúgy, mint a püspök, a festészetet és az írást az emlékezet, a memória funkcióival vonta párhuzamba. „És amíg a festmény, mint afféle írás segítségével visszaidézzük emlékezetünkbe Isten fiát, lelkünket megörvendezteti a feltámadás és ellágyítja a passió révén.”³⁸ Padányi Bíró Márton az *Angyali társaságnak szövetségében* szintén a képek melletti érvként hozza fel, hogy

³⁶ Franz Martin HABERDITZL, *Die biblische Welt in den Sümeger Fresken* = F. M. H., *Franz Anton Maulbertsch 1724–1796*, Wien, Christian Brandstätter Verlag, 2006, 118–133.

³⁷ Mindszenty említést tesz Padányi egyik leveléről, amelyben a püspök arról számol be, hogy a Szentháromság tisztelete terjedt a protestánsok körében is (PEHM [MINDSZENTY] József, *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora*, Zalaegerszeg, 1934, 148). A szimbolika, a látvány elemeinek hatását élő példák tapasztalata mutatta, így Padányi veszprémi püspöksége alatt (1745-től) egyre több Szentháromság-oszlopot helyeztek el köztereken. A Szentháromság-tisztelet pályája kezdetétől végigkíséri életútját, de veszprémi püspöksége alatt teljesedik ki a megyében általa alapított Szentháromság Társulat szabályaiban, hagyományában, szimbolikájában. Padányi mecenatúrájáról, „politikájáról”: HORNIG Károly, *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök naplója*, Veszprém, 1903; PEHM [MINDSZENTY], *i. m.*; TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Padányi Bíró Márton és a dunántúli protestantizmus*, Történelmi Szemle, 1990, 259–273.

³⁸ Nagy Szent Gergely Secundinushoz írt levelének interpolált változata. Magyar fordításban: *Szakerális képzőművészet...*, 30. jegyzetben *i. m.*, II, 19–20.

valamely állapotról allig fordítjuk-el szemeinket, avagy alig enyészik-el szemeink elől, mingyárt el-felejtkezünk róla. [...] az ember nem egyéb, hanem feledékenség[...] Illyetén feledékenységünkre igen nagy segedelmére, ébresztésére, és nagy hasznára vannak a Szent Képek, mert ezeket, és ezekben le-ábrázolva, ki-rajzolva, írva, vagy faragva látván[...] kézen fogva vezetettünk az Isten jótéteményinek, és a szentek érdeminek emlékezetére.³⁹

Kálvin *Institúciójának* a képek ellen szóló része szerint „bűnös dolog Istent látható alakban ábrázolni [...] csupán azt festhetjük és faraghatjuk meg, amire szemünk képes”, Isten fensége azonban „látásunk határait messze felülmúlja”.⁴⁰ Minden szent ábrázolását bálványimádásnak tekinti, és azt az érvet, amely a második niceai zsinaton is szerepelt, amely szerint már az Isten is alkotott képmásokat, hiszen a teremtéskor az embert is saját képmására teremtette, gyermeknek tartja,⁴¹ és mint láttuk, az eredendő bűn miatt elveszettnek tekinti azt az ajándékot, amellyel Isten az embert saját képmására teremtette.⁴² Padányi Biró Márton két prédikációjában arra látunk példát, hogyan cáfolja ezeket a pontokat anélkül, hogy a prédikáció szükségszerű képhasználatát elhagyná, és a beszédek vitairattá válnának. Dolgozatunk a hivatkozásokban nem gazdag szövegek kapcsán felszínesen érintette csupán a képrombolás kora újkori korszakának egy részletét, hiszen célunk sokkal inkább annak bemutatása volt, hogy Padányi Biró Márton életművében hogyan hat egy nem csak az írott műfajokra, hanem a képzőművészeti megrendelésekre is kiterjedő motívum-vándorlás.

³⁹ PADÁNYI BIRÓ Márton, *Angyali társaságnak szövetsége, vagy is [...] Szent Háromság Egy örök Istenségnek hármas ditsirete [...]*, Győr, 1754, 513.

⁴⁰ Idézi: Hans BELTING, *Kép és kultusz*, Bp., Balassi, 2000, 588.

⁴¹ *Calvin Institutes of the Christian Religion*, ed. by John T. MCNEILL, Louisville, Westminster, John Knox Press, 2006, I, 106, 114.

⁴² WELZ, *i. m.*, 79.

HAJTMAN KORNÉL

*A szlovák nyelvű prédikációszövegek kutatási lehetőségei
a kompiláció tükrében*

Látszólag egyszerű dolgunk van ha a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatokról beszélünk, hiszen a történelemismereteinkből tudjuk, hogy a két nemzet több évszázadig együtt élt, ugyanazok a szellemi és vallási irányzatok hatottak ránk mint rájuk. Ebből kifolyólag nem lenne más dolgunk, mint besétálni akármelyik könyvtárba vagy levéltárba megnézni a katalógust és az ottani szlovák nyelvű szöveget összehasonlítani egy-egy magyar művel. Magyar részről valóban ennyi, de a különböző történelmi események sorozatának következtében és a két nemzet közötti feszültség miatt szlovákok szemszögéből teljesen más a helyzet.

Alapvető különbség, hogy a két nemzet máshogyan értelmezi az adott irodalomtörténeti korokat. Míg a magyar irodalomtörténet nagyrészt erősen forrásközpontú és előtérbe helyezi a filológiát, addig a szlovák az interperetációt preferálja. Sőt a kéziratok barokk kori egyházi prózát szinte teljesen elhanyagolja. Azonban a szlovák szakirodalmakban már megfigyelhető egyfajta változás. Ezt az átalakulást négy szlovák nyelvű irodalomtörténet bemutatásával szeretném szemléltetni.

Az 1958-ban megjelent *Régi szlovák irodalom története*,¹ ami elsőnek számít azon szakirodalmak közül, amelyek ezt a témát feldolgozták. Előtte ugyanis nem születtek a tudományterületet ilyen részletességgel feldolgozó munkák.² A bevezető tanulmány érdekessége, hogy definiálja a diszciplínát, amely szerint a régi szlovák irodalom tárgya minden olyan szlovák és idegen nyelvű alkotás, amelynek alkotója tagja a szlovák nemzetnek, minden mű, amely otthon vagy külföldön keletkezett, vagy idegen szerzők művei, amennyiben beépültek a szlovák kultúrába.³ Ezekből a meghatározásból kitűnik, hogy a szerzők nemzeti (ideológiai) szempontból határozták meg a régi szlovák irodalom jellegét.

¹ Ján MIŠIANIK, Jozef MINÁRIK, Milena MICHALCOVÁ, Andrej MELICHERČÍK, *Dejiny staršej slovenskej literatúry*, Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, 1958.

² *Uo.*, 5.

³ *Uo.*, 7.

A következő munka Jozef Minárik irodalomtörténete 1985-ből,⁴ amelyen már nem érződik annyira a nemzeti ideológia. Erre a bizonyíték maga a bevezető, ahol alig ír a szlovák nemzet kialakulásáról és sorsáról, hanem mindjárt ezen tudományterület jellegére és problematikájára mutat rá, mint például a *Szentírás* szerepére, az imitációra mint a régi irodalom egyik alkotói módszerére, valamint arra, hogy ebben az időszakban az eredetiség kérdését máshogy értelmezték, mint napjainkban. Az enyhülést bizonyítja a periodizáció is, hiszen míg az 1958-ban kiadott irodalomtörténet külön korszakként veszi a Nagymorva Birodalmat és az ósláv műveltség kezdeteit, addig ez utóbbi kötet ezeket beleolvastja a középkori irodalomba. Ugyan még megjelenik a fentiekben részletezett problematika az átvett kereszténységről és gazdaságról, azonban nem a főszövegben, hanem apró betűs jegyzetként, ami jól mutatja a hangsúlyok eltolódását.

Az előző kötethez képest a szerző elmondja, hogy Pázmány Péter és az általa képviselt katolikus megújulás, valamint a nagyszombati egyetem nemcsak a magyar, hanem a szlovák irodalom és irodalmi műveltség fejlődésében is nagy szerepet játszott.⁵ Olyannyira nagy hatással volt ez az intézmény a szlovák kultúra fejlődésére, hogy Käfer István erre az időszakra teszi a szlovák irodalmi műveltség kialakulását.⁶ Ezt bizonyítja Stanislav Šmatlák is, amikor azt írja, hogy ezt a nyelvet nyugodtan lehet úgy értelmezni, mint a kulturális szlovák nyelvet.⁷ Az evangélikusok és a katolikusok külön nyelvhasználatára egészen 1843-ig tartott, amikor is a két fél megállapodott abban, hogy mindkét nyelvet elhagyják, és megegyeztek egy a közép-szlovák nyelvjáráson alapuló új irodalmi nyelvben.⁸

A következő irodalomtörténeti munka, amelyet alaposabban megvizsgálók, Stanislav Šmatlák irodalomtörténete, amely 1987-ben jelent meg, és amely azóta már több kiadást is megért. Jelen vizsgálataimban a második, 1997-ben

⁴ Jozef MINÁRIK, *Dejiny slovenskej literatúry*, I, Bratislava, Slovenské Pedagogické Nakladstvo, 1985, 5.

⁵ *Uo.*, 90.

⁶ KÄFER István, *A miénk és az övék: Írások a szlovák–magyar szellemi kölcsönösségről*, Bp., Magvető, 1991, 13–14.

⁷ Stanislav ŠMATLÁK, *Dejiny slovenskej literatúry*, I: 9–18. *storočie*, Bratislava, Národné Literárne Centrum, Dom Slovenskej Literatúry, 1997², 258.

⁸ KÄFER István, „*In slavonico exprimere*” – *A szlovák nemzeti irodalmi műveltség kezdetei = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 2), 398.

megjelent kötetét nézem meg alaposabban.⁹ Igaz, hogy az első kiadásban még jelen vannak különböző ideológiai elemek, ezek azonban a második kiadásban eltűntek. A szerzői megjegyzésben továbbá hozzát teszi az irodalomtörténész, hogy a legújabb kutatások eredményeit beépítette ezen kötetébe, azonban azt is megjegyzi, hogy a legszámottevőbb változások a 20. század első felének irodalmában történtek.¹⁰ Az eddig vizsgált irodalomtörténetektől eltérően egy hosszabb bevezetőt olvashatunk, amelyet külön fejezetekre oszt, és amelyben kifejti irodalomtörténeti vizsgálódásának módszerét. Ez pedig már a modern irodalomtudomány felé mutat, célja a szlovák irodalom szintézise, valamint fontosnak tartja a régi szlovák irodalomba tartozó szövegek értelmezését is, nem csak későbbieket.

Az utolsó szakkönyv, amelyet megvizsgálok, egy 2009-es irodalomtörténet.¹¹ A bevezetőben kapunk egy aprólékos periodizációt, majd rátér a régi irodalom problematikájára. Az eddig megvizsgált művek közül itt találkozhatunk azzal a szemléletmóddal, amely véleményem szerint a leghelyesebb: eszerint figyelembe kell venni az ország etnikai sokszínűségét, és együtt kell vizsgálni a korabeli Magyarországon létező más irodalmakkal.¹² Elismeri, hogy ebben az időszakban még nem létezett egységes szlovák irodalmi nyelv, ezért más nyelveken maradtak fenn azok a művek, amelyek ma szerves részét képezik a régi irodalomnak, valamint azt, hogy a funkcionális egyházi irodalmat nem értelmezhetjük úgy, mint egy önálló irodalmi alkotást, és ezeknek a műveknek az esztétikai értéke is eltér a maitól.¹³

Látható, hogy a régebbi kötetekben még szinte teljes mértékben a „Szlovákia-szemlélet” az uralkodó, Käfer István szerint ez azt jelenti, hogy minden szlovák, ami Szlovákiában keletkezett, ez egyfajta válasz arra, hogy a magyar irodalomban a hungarust is elkezdtek azonosítani a magyarral. Azonban a későbbi szakkönyvekben már megjelenik egyfajta kevésbé nemzeti szellemű irodalomtörténet-felfogás.

Úgy gondolom, érdemes a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok kutatásának rövid történetét felvázolnom, hogy láthatóvá váljon, kik azok, akik eddig ezzel a kérdéskörrel foglalkoztak, továbbá, hogy megmutassam, napjainkban

⁹ ŠMATLÁK, *i. m.*

¹⁰ *Uo.*, 8.

¹¹ Imrich SEDLÁK, *Dejiny slovenskej literatúry*, I, Bratislava, Literárne Informačné Centrum, 2009.

¹² *Uo.*, 10.

¹³ *Uo.*, 10–11.

hol tart ez a tudományág. A két nemzet irodalmának programszerű vizsgálata szlovák részről Pavel Bujnák nevéhez kapcsolódik, aki a szlovák hungarisztika megalapítója. Később ez a kérdéskör elhanyagolódott, bár születtek érdelemes tanulmányok neves irodalomtörténészek tollából, mint pl. Milan Pišút, Ján Mišianik. A szlovákoknál ebben a tudományágban a legtöbb és legjelentősebb munkát Rudolf Chmel végezte. Kutatásának lényegét Alabán Ferenc foglalta össze:

Nem az egyik irodalom felsőbbrendűségének bizonyítására a másik rovására, s mégcsak nem is az úgynevezett pozitív és negatív megnyilvánulások kutatása köti le a figyelmét, hanem éppen a körülhatárolt anyag irodalmi sajátosságainak hangsúlyozása a történelmi igazság tükrében.¹⁴

A szlovák irodalomtudományban elvétve még akadnak szerzők, aki szlovák–magyar irodalmi kapcsolatokkal foglalkoznak, de számuk egyre kevesebb.

Magyar részről is vannak kutatók, akik ezt a tudományterületet tűzték tudományos érdeklődésük középpontjába. A régebbiek közül Szikay Lászlót emelném ki, továbbá megemlíteném Csukás Istvánt és Angyal Endrét, aki szintén kiemelkedőt alkottak ebben a diszciplínában. Aki a legtöbbet tett ezért a tudományágért az Käfer István, akinek kutatásai a mai napig folynak, és akinek a kötetei mérföldkönek számítanak az irodalomtörténeti kutatásokban. Végezetül, de nem utolsó sorban pedig Alabán Ferenc munkásságát emelném ki, aki publikációival a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok elméleti hátterét erősíti. Napjainkban a magyar nyelvű szakirodalomban kevés tudományos munka születik ebben a témakörben, az azonban elmondható, hogy a fent említett kutatóknak köszönhetően több írás születik erről a területről a magyar irodalomban, mint a szlovákban.

A két nemzet régi irodalommal foglalkozó kutatóinak azért nehéz párbeszédet kezdeni, mert a nincs olyan közös terminológia, amelyet mindkét fél elfogadna. Nem célom, hogy olyan terminusokat alkossak, amelyek mindkét fél számára megfelelőek lennének, inkább olyan szövegeket szeretnék bemutatni, amelyek a két nép közötti szoros kulturális kapcsolatot bizonyítják, és amelyek mindkét nemzet számára egyaránt vizsgálhatóak.

Az én kutatási területem a barokk kori katolikus próza, ezért ebből a témakörből hozom példaként a forrásokat is. Ezek a szövegek azért lehetnek

¹⁴ ALABÁN Ferenc, *Kontextusok vonzásában, (A szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok kutatásáról)* = A. F. *Az irodalomértés horizontjai*, Besztercebánya, Univerzita Mateja Bela Filologická Fakulta, 2000, 133.

mindkét fél számára fontos és érdekes források, mert nem a nemzeti hanem a vallásos érdekek domináltak, azaz az volt a lényeg, hogy a célközönséget visszatérítsék a katolikus hitre, avagy megerősítsék benne.

Először Mokos Domokos beszédeiről szeretnék néhány szót szólni. A ferences hatalmas, nyolc kötetnyi kéziratot életművet hagyott maga után, ebből hét szlovák nyelvű egy pedig latin. A nyolc kötetből kettő Magyarországon található az egyik a budapesti Egyetemi Könyvtárban, a másik pedig az Országos Széchényi Könyvtárban. A kötetek tartalmazznak de sanctis és de tempore beszédeket egyaránt. Az egyik ilyen sermóról kimutatható, hogy összeállítója Pázmányt használta forrásként. Természetesen nem kizárt, hogy a szerző más szövegeiben is bizonyítani lehetne az egyezéseket, ehhez azonban behatóbban kellene vizsgálni a többi kéziratot is.¹⁵

A következő szövegkorpusza kompiláció és a fordítás határmezsgyéjén helyezkedik el, ez pedig Pázmány Péter beszédeinek szlovák fordítása. A kézirat a szlovák nemzeti könyvtárban található. A kötet nem tartalmazza az összes prédikációt, csupán ádvent 1. vasárnapjától Szent István vértanú ünnepeig. A kézirat filológiai szempontból azért érdekes, mert a szerző az elején kijelenti, hogy nemcsak lefordította Pázmány Péter szövegeit, hanem le is rövidítette azokat. Az alkotóról nem sokat tudunk, csupán a címlap alján olvasható J. S. F. T. monogramárulkodik róla.

A szerző a kardinális beszédeit több részre osztja, általánosságban két-három szlovák beszédet szerkeszt egy pázmányi szövegből. Azért említettem, hogy a kompiláció és a fordítás határán mozognak a kéziratban olvasható szövegek, mert bár a szerző lefordította a jezsuita hitszónok beszédeit, a bekezdéseket és a sorokat úgy rendezte el, ahogy neki az a legmegfelelőbb volt. Így bár felismerhetőek az eredeti sorok, nem ugyanabban a sorrendben szerepelnek.

A következő nagy tematikus egység, amivel érdemes foglalkozni, és ami két nemzet kapcsolatát tovább erősíti (nemcsak a régi irodalomban) a fordításirodalom. Itt már nem a fentihez hasonló szövegalkotásokra gondolok, hanem a „tiszta” fordításra, ahol a szerző célja kizárólag az volt, hogy az adott művet egy másik nyelvre átültesse. Ebben az esetben Anton Benčič fordítói tevékenységére irányítanám a figyelmet, aki számos művet fordított szlovákra. A feren-

¹⁵ Részletesebben Vö.: HAJTMAN Kornél, *Mokos Domokos sexagesima vasárnapra írt prédikációjának forrásáról = Irodalom, nyelv, esztétikum*, szerk. RADVÁNSZKY Anikó, Piliscsaba, PPKE BTK, 2011 (Pázmány Irodalmi Műhely – Opuscula Litteraria, 3), 51–63.

ces szerzetesnek két műve jelent meg nyomtatásban: az egyik Gusztinyi János nyitrai püspök 1759-ben megjelent *Údvösség mannája* című hitvédelmi munkájának szlovák fordítása, amely 1795–1796-ban jelent meg Nagyszombatban, négy kötetben. A másik könyv 1797-ben jelent meg szintén Nagyszombatban, és négy hitvédelmi művet tartalmaz. A fennmaradt munkái közül ez az egyetlen, amelyet latin nyelvről fordított. A kéziratban fennmaradt művei között megtalálható Pázmány Péter *Kalauzának* fordítása, ez 1791–1792 között íródott, valamint szintén a jezsuita hitszónok tollából származó *A setét hajnalszék után bujdosó lutheristák vezetője* című munka, amely 1795-ben keletkezett.

Amint az észrevehető, a ferences főleg hitvédelmi munkákat ültetett át szlovák nyelvre, Käfer István ezt azzal magyarázza, hogy

II. József a szlovákokat a nagyszombati hagyományok miatt éppen mint katolikusokat és már mint szlovákokat igyekezett politikája szolgálatába állítani, és természetesen a nagyszombati és a pozsonyi intézményeket használta fel erre a célra. Az erős népi-barokk hagyományokkal rendelkező szlovák papság egyszerre azzal a kérdéssel találta szemben magát, hogy meg kellett védenie vallását a felvilágosodott abszolutista császárral szemben, aki azonban támogatta a szlovák szellem felvirágzását.¹⁶

Benčíč munkáinak egyik legfőbb jellemzője, hogy fordításai előtt rövid bevezetőt ír, melyből megtudhatjuk, hogy miért az adott műre esett a választása, milyen körülmények között kezdte el fordítani az adott szöveget. A lefordított műveket általában igyekezett szó szerint átültetni szlovákra, azonban vannak szöveghelyek, ahol a szó szerinti fordítást a háttérbe szorítja, és a szlovák nyelvközösség számára érthetőbb, a szlovák kultúrához közelebb álló kifejezéseket használ.

Käfer István megállapította, hogy a jezsuita fordító, aki Pázmány *Kalauzát* fordította, művéhez Szenci Molnár Albert fordítását használta.¹⁷ *A setét hajnalszék után bujdosó lutheristák vezetőjének* esetében könnyebb dolgunk van, ugyanis a ferences fordító felsorolja azokat a könyveket, amelyekből dolgozott. Csupán jegyzetekről van szó, ugyanis Benčíč nem figyelt oda az írásképre, mint azt a többi szövegnél tette, ezért az csak nehezen olvasható. A legtöbb könyv Nagyszombatban jelent meg, de pozsonyi és prágai könyvek is szerepelnek a bibliográfiájában. A felhasznált műveken kívül egy 18. századi fordító tevé-

¹⁶ KÄFER István, *A miénk és az övék...*, i. m., 17.

¹⁷ KÄFER István, *Az Isteni Igazságra Vezérlő Kalauz 1634-es szlovák fordításának kézírata*, Világirodalmi Figyelő, 1959, 179.

kenységét is nyommal követhetjük a különböző megjegyzések, lapszéli jegyzetek segítségével.

A következő táblázat segítségével Anton Benčič fordítói módszerét szeretném bemutatni. A részleteket Gusztinyi János művéből és annak fordításából veszem.

„[...] hasonlók lévén a fabulákban híres Lamia-khoz , kik saját viskójokban hevervén semmit sem láttanak, mások házában menvén mindeneket élesen szemesesen meg-tzirkáltak.” ¹⁸	„[...] podobní suce tím w Básňách wichí-rením Morám , které pod walstním Ko-mínom zahálagicé ňišt ňewid’eli , a do cudzého Príbitku wchádzagicé wšec-ko bistré , a pilňe prešpe-howáwalí .” ¹⁹
„[...] előre nen tudgyák az emberek, mikor kellyen ő nékik sisakos fővel ki-menni.” ²⁰	„[...] že ňewed’á Lud’á , kedi z wit’azskú Čápkú wichádzat’ magú.” ²¹
„[...] <i>Sz. Ágoston in Psal. 9.</i> elmésen megkülönbözteti mind az kettőt[...]	„[...] Swatí Augustín in Psal 9. wtipňe obidwože toto Neprátelstwo rozďeluge, [...]” ²²
„[...] ez megújúl minden Saeculum -okban” ²⁴	„[...] toto sa w každem Weku obnowuge, [...]” ²⁵
„[...] mellyeknek Aquarius-fiai , Víz-öntői [...]” ²⁶	„[...] kterích Wodnári mnohích [...]” ²⁷
„[...] és még-is nékem azt mondyák: tace , halgass .” ²⁸	„[...] a predca mňe powedagú: Mlč .” ²⁹
„Tudgya az wesének , és szívnek visgáló Istene[...]	„ Wnuternost’i , a Srdc spitowatel Boh wí, [...]” ³¹

¹⁸ GUSZTINYI János, *Üdvösség mannnája. Az az: az Úr Jésus tulajdon Szent Testének, és Vérének Sacramentoma [...]*, Eger, 1769.

¹⁹ Ján GUSTINI, *Manna Spasiteľná to gest: Pána Gežiša vlastného swatého Ťela, a Krwi Swátost’ [...]*, I, Trnawa, 1794. (Lapszámozás itt nem található.)

²⁰ Gusztinyi, *i. m.*, D.

²¹ GUSTINI, *Predmluva = Manna Spasiteľná...*, *i. m.*

²² GUSZTINYI, *i. m.*, D.

²³ GUSTINI, *Predmluva*, *i. m.*

²⁴ GUSZTINYI, *i. m.*, D.

²⁵ GUSTINI, *Predmluva*, *i. m.*

²⁶ Gusztinyi, *i. m.*, D1.

²⁷ GUSTINI, *Predmluva*, *i. m.*

²⁸ GUSZTINYI, *i. m.*, D1.

²⁹ GUSTINI, *Predmluva*, *i. m.*

„[...] az nékem adatott kiseded **gíra, és érték** szerint íráom az munkámat.”³²

„[...] podla daného mňa malého **Wtřipu, a Rozumu, spisal sem Kňihu tuto, z uherského na slowenski Gazik.**”³³

„[...] és meg-betsülhetetlen **Sacramentomrúl** magyar nyelven az nép között forognának.”³⁴

„[...] o tegto wisokég, a ňepochopitelnég **Swatost’i** w domácem Gaziku widané medzi Lud’mi obrácali.”³⁵

A kiválasztott példánál észrevehető, hogy szó szerinti fordításról van szó, sokszor olyan mértékben, hogy a latin szöveget is átültette szlovákra. Ez látható az 1., 4., 5., 6. és a 9. példánál, ahol a Gusztinyi által előszeretettel használt latinizmusokat szlovákosította. Mindez arra enged következtetni, hogy esetleg olyan társadalmi rétegeknek szánta szövegeit, amelyek kevésbé tudtak latinul. Az 1. példa további érdekessége, hogy a fabulát versnek (báseň) fordította, valamint a „saját viskó” helyett „saját kéményt” (pod vlastním Komínom) használ. Ez feltehetőleg jobban illeszkedett abba a közegbe, ahol Benčič mozgott.

A 2. példánál is annak lehetünk tanúi, hogy változtatja meg az eredeti sisakos fő kifejezést győzelmi sapkára (wít’azskú Čápkú), de hasonló módon jár el a 3. részletnél is, ahol az elmésen kifejezést viccessre (wtřipně), valamint a 7-nél, ahol a vesét belsőségekre (Wnuternost’i) fordítja. Mindezek természetesen nem változtatják meg a szöveg értelmét, nem tekinthetőek hibának, csupán a ferences fordítói kreativitására szerettem volna rávilágítani.

A 8. példánál viszont véleményem szerint Benčič máshogyan értelmezte a szókapcsolatot, ugyanis a gírát és értéket viccnek (humornak) és értelemnek fordítja „wtřip a rozum”. A gíra szó jelentése *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára* szerint: „különböző korokban más-más értékű pénz- és súlyegység.”³⁶ Gusztinyi itt feltételezhetően a kiadás anyagi vonatkozásaira gondolhatott, mintsem saját szellemi talentumára. A fordító értelmezése szerint viszont a nyitrai püspök humora és értelme az, ami hozzásegítette őt a munka megírásá-

³⁰ GUSZTINYI, *i. m.*, D1.

³¹ GUSTINI, *Predmluva, i. m.*

³² GUSZTINYI, *i. m.*, D2.

³³ GUSTINI, *Predmluva, i. m.*

³⁴ GUSZTINYI, *i. m.*, D2.

³⁵ GUSTINI, *Predmluva, i. m.*

³⁶ *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*, I, szerk. KISS Lajos, PAPP László, Bp., Akadémiai, 1967, 1062.

hoz. Kétségtelen, hogy ezek a tulajdonságok is nélkülözhetetlenek egy ilyen mértékű munka létrejöttéhez, azonban az anyagiak előteremtése sem volt egyszerű abban a korban sem. Azonban az sem zárható ki, hogy a gíra szó alatt a latin gyirus-t³⁷ értette, ami az orvosi latinban agytekervényt jelent. Erről az oldalról nézve értehetőbb Benčič fordítása.

A példában figyelemre méltó továbbá, hogy a fordítás pár gondolattal megtoldja az eredeti szövegrészt. Míg a magyar szövegben Gusztinyi lezárja a gondolatot, hogy a neki adott gíra és érték szerint írta meg munkáját, addig a szlovák szövegben a munka helyett könyvet ír, és hozzáteszi, hogy azt magyar-ról ültette át szlovákra. „Spisal sem Kňihu tuto, z uherského na slowenski Gazik.”³⁸

Sok lehetőség rejlik mind a kompilációkutatásban, mind a fordítások vizsgálataiban. Véleményem szerint azokat a műveket is bátran lehet és kell is vizsgálni, amelyekről a szlovák irodalomtörténet nem vesz vagy nem akar tudomást venni. Az itt felsorolt és röviden elemzett művek csupán bemutatópéldányok, a kötetek elemzése még természetesen hátra van, továbbá számos eddig nem kutatott kéziratos anyag lappang mindkét nemzet egy-egy nagyobb könyvtárában, melyeket érdemes lenne kézben venni és alaposabban megvizsgálni.

³⁷ BRENCsÁN János, *Új orvosi szótár*, Bp., Akadémiai, 1983, 192.

³⁸ GUSTINI, *Predmluva*, i. m.

LUKÁCSI ZOLTÁN

Változások a prédikációk forrásfelhasználásában a 18–19. század fordulóján

Mind a teológiai tanárok, mind a lelkipásztorkodó papság, mind a szerzetesség új korszak kibontakozását tapasztalta a 18. század utolsó negyedében. Ezt az újdonságot elsősorban az egyház- és vallásellenes eszmék széles körű elterjedésében és az erkölcsök lazulásában érzékelték. A vallásos irodalom egyértelműen tanúskodik erről. Alexovics Vazul pálos hitszónok helyzetelemzése bizonyára sokak véleményét tükrözi.

Úgy vagyon, Keresztények; most inkább szeretik az emberek a' setétséget, hogy sem a' világosságot; a' hitelenséget, hogy sem a' hitet, és religiót. Mikor vetette meg ember nagyobb kevélységgel a' Szent Lélek Könyveit, mint sem most? Mikor tsúfolta ember nagyobb pajkossággal a' hitnek mélységes Titkait, mint sem most? Mikor fordította ember nagyobb vakmerőséggel eszét, nyelvét, pennáját az Istentől ki nyilatkoztatott igazságok ellen, mint sem most? Most nem Gavallér a' Férfiú, ha tsak a' Religióról nem kételkedik. Most nem Dama, vagy Kisz-aszszony a' fejr személy, ha tsak a' Religióról nem kételkedik. Most eggyűgyűnek, tanúlatlannak, butának tartatik az ember, ha tsak a' Religióról nem kételkedik. Rakvák mostan mindenek Hitben-kételkedőkkel, a' Gyülekezetek, a' Mulatozó-helyek, az Útszak, a' Suttomok, a' Kortsmák, Kávés házak, Latzi-konyhák. Dilixerunt homines magis tenebras, quam lucem. Inkább szerették az emberek a' setétséget, hogy sem a' világosságot.

Ezekről a' setétség szeretőkről, ezekről a' Religió dolgaiban kételkedőkről, ma két esztendeje sok győzhetetlen okokkal meg-mutattam, hogy ők tsupán tsak azért kételkednek, hogy zabola nélkül tulajdon kívánságik szerént élhessenek; hogy mivel a' gonosz életet kedvelik, és a' fesletségben gyönyörködnek, a' gonoszságot szabadon tselekedhessék; hogy mivel szeretnek és akarnak vétkezni, nyugodalmasan, lelki furdalás nélkül, kedvekre uszhassanak a' kívánt istentelenségben; azért akkor győzhetetlenül meg-mutattam; hogy a' hitben kételkedők romlott, és meg veszett szívű emberek. [...] Ők ugyan azzal kérkednek, hogy nagy eszűek, meszsze látók, okosak, böltsek; de én ma a' Szent Lélek Úr Isten segítségével meg mutatom, hogy ők ostobák, ész nélkül valók, legkissebb józan okossággal sem bírók. Ezt pedig a' végett mutatom meg,

hogy meg-lássátok, ha méltók e' arra az illetén emberek, hogy ti őket nagyra betsülyítetek, tsudálljátok, szeressétek, vélek társalkodgyatok, őket védelmezzétek.¹

A papság úgy vélte, hogy a kételkedés szelleme, az ész kevélysége addig nem tapasztalható méreteket öltött.

A 16. századtól fogva megosztott volt a kereszténység, de Európa továbbra is keresztény maradt. Teológiai munkákban, vitairatokban, prédikációkban különböző felekezetekhez tartozók, de keresztény teológusok, gondolkodók vitatkoztak egymással. Például arról, hogy hogyan kell értelmezni a *Szentírást*, hány szentség van, mi az úrvacsora szerepe a keresztény életben, szükség van-e szerzetességre, stb. De mind megegyeztek alapvető igazságokban: abban, hogy Isten létezik, hogy Jézus az Isten Fia, az emberiség megváltója, hogy vannak szentségek, hogy a *Szentírás* Isten kinyilatkoztatása, hogy van túlvilág, örök élet, van örök kárhozat. És akkor egyszer csak minden felekezet képviselője azzal szembesült, hogy terjedőben van valami, valami nehezen körvonalazható gondolkodás és erkölcsi felfogás, ami alapjaiban kérdőjelezi meg mindannyiuk hitét. Azt állítja, hogy Isten – ha egyáltalán létezik –, nemigen törődik a világgal, Jézus – ha egyáltalán létezett –, csak nagy hatású ember volt, a *Szentírás* pusztán emberi alkotás, vallásokra, liturgiákra, szertartásokra semmi szükség, a vallási dogmák ellentmondanak a józan észnek, ezért nem fogadhatók el, valószínű, hogy a halállal vége az ember életének, gyerekes dolog üdvösségben reménykedni vagy kárhozattól rettegni.

A papok és lelkészek megdöbbenve tapasztalták, hogy ezek az új eszmék a hívők körében is rohamosan terjednek, így kénytelenek voltak egész eddigi igehirdetésüket, érvrendszerüket újragondolni. Ez nyilvánvalóan hatott a prédikációk elkészítésének és a források felhasználásának módjára is. A papok továbbra is a *Biblia*, az egyházatyák, a zsinatok szövegterében éltek. Teológiai tanulmányaik, a mindennapos misézés, a breviárium imádkozása kapcsán bizonyos évenként visszatérő szövegek valósággal beléjük ivódtak, mindnyájan akár fejből tudtak idézni sok-sok citátumot. A prédikációkészítésben továbbra is alapvető követelmény volt az adott témához kötődő szentírási és patrisztikai vonatkozások összegyűjtése. Ezek a források belső fórumon továbbra is abszolút tekintéllyel rendelkeztek. De a szónokok érzékelték, hogy kifelé, a hitetlenek, a kételkedők, a „megvilágosultak” vagy „semmi hitűek” meggyőzéséhez ezek már nem elegendők, mert az ő számukra nem számít perdöntő

¹ ALEXOVICS Basilius, *Vasárnapi prédikációk: Tavaszj rész: Toldalék*, Pozsony, 1808, XI–XLI.

bizonyítéknak sem a *Biblia*, sem az egyházatyák tanítása. Ezt maguk a szónokok állapítják meg nagyon gyakran, vagy elegendő csak Alexovics Vazul és Spielenberg Pál Kilián-könyvesboltban való találkozására gondolnunk, amikor az összeszólalkozás során Spielenberg megállapítja, hogy számára a bibliai bizonyíték annyi, mintha a mitológiát fejtegetné.²

Alexovics rendtársa, Simon Máté is érzi a *Szentírás* tekintélyének csökkenését:

Eddig a bizonyító történet; mellyről mit ítélnék a mostani semmi hitűek, vagy el-fajúlt Keresztények, nem sokat törődöm: mert tudom, hogy ezek a Szent Írásban fel-jegyzett igazságokra, bizonyításokra sem sokat hajtának.³

A kérdésfelvetés mégis azt bizonyítja, hogy igenis kénytelen törődni azzal, hogy sokan semmibe veszik a *Bibliát*.

Mit lehet ilyenkor tenni? Ha a „megvilágosult” világban csak a racionálisan megalapozott érvek elfogadhatók, a szónokok vagy meggyőződésből, vagy kénytelen-kelletlen, gyakran idomulni próbálnak koruk elvárásaihoz: érvelésüket a józan értelemre, az általános emberi értékekre, a természet törvényeire próbálják visszavezetni. Fejér György még az egyház törvényhozói, ítélkezési, büntetési jogát is a természet törvényeiből igyekszik bizonyítani.⁴ Negyedes Pál is a hitetlenekhez alkalmazkodva alakítja érvelését:

[...] mivel bizonyoffán tudom, hogy e’ moftani meg-vefztegetődött időkben vannak olyan gonofz erköltsü kereftények, kiket az hitelenség már annyira vitt, hogy még a’ fz. Irást-is nevetséges költeménynek tartják, ezen okbul félre telfzem én most a’ fz. Irásnak, és hitünk’ ágazatainak bizonyosságit, és [...] tsak olly közönséges, világos, és természet fzerént való okoskodásokkal fogok élni, a’ mellyeket még a’ leg-nyakaffabb hitetleneknek-is akarajtok ellen helyben kell hagyni.⁵

És még hosszan sorolhatnánk a példákat.

² ECKHARDT Sándor, *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, Bp., Franklin Társulat, 1924, 185–186, továbbá KÖZI-HORVÁTH József, *Alexovits Vazul, a legnagyobb pálos szónok: 1742–1796*, Győr, 1930, 36.

³ SIMON Máté, *Az Isten-félőknek mind ezen a világon, mind a másikon-való boldogságokról húszt Prédikátságok*, Vác, 1800, 131.

⁴ FEJÉR György, *Pest szabad királyi városa fő templomában tartott beszédek*, IV, Pest, 1811, 75–82.

⁵ NEGYEDES Pál, *Minden mostani fenn álló Innepekre és némely külön Szenteknek [...] napjaira szolgáló Prédikátságok*, I, Győr, 1800, 201–202.

Megfigyelhető, hogy némely szerzők, ha fel is használják a *Bibliát*, annak inkább olyan könyveit idézik gyakrabban, amelyek az általános emberi bölcselkedés szemszögéből is elfogadhatók (*Bölcsesség könyve*, *Siráé fiának könyve* stb.).

Voltak olyan katolikus papok, akik megijedtek, hogy a hívek kellő felkészültség vagy magyarázat nélkül olvasva a *Bibliát*, esetleg megzavarodnak hitükben, ezért tilalmazni próbálták az egyéni bibliaolvasást. De a józanabbak, mint az erdélyi Apor József is, nem láttak ebben veszélyforrást.

Ezen oktatást szitták az catholicus papok az fariseusoktól, eztet igyekeznek örökösíteni az magok hívek között, hogy ennel fogva inkább tiszteltessenek, és az alatta valok lelkek üsmeretén annál nagyobbban uralkodhassanak. Nem szűnnek aztot belejek önteni, hogy tsak az catholica hit üdeuzittó hit, és megis magok hiveiknek az Szen írásnak, mely az üduességre vezetó beszedye az Urnak, oluasását tiltyak, és ezen üduességés eszközt az ök kezeikből ki ragadyák.⁶

Ha a *Biblia* tekintélye csökkent a korban, ez még inkább elmondható az egyházatyákra. Ugyanakkor a vizsgált korszak szónokai tanításuk és érvelésük alátámasztásához mégis gyakran fordulnak az egyházatyák gondolataihoz. Főleg Szent Ágoston, az „angyali doktornak nevezett Aquinói Szent Tamás, Nagy Szent Gergely, Aranyszájú Szent János kedveltek, de szinte az egész patrisztika fölvonul a prédikációkban. Felmerül azonban a kérdés, hogy a szerzők mennyire olvasták ténylegesen az egyházatyákat. Valószínűbb, hogy florilégiumokból, gyűjteményekből vagy egymástól vesznek át idézeteket. Nagyon ritka, hogy valamelyik szerző egy egyházatya gondolatmenetét hosszan követné, inkább csak hatásos mondatokat idéznek tőlük. Érdemes lenne utánajárni, hogy az idézetek hány százalékánál mutatható ki a breviárium mint forrás, vagyis a papoknak kötelező, mindennapos szentatya-lekció mennyire hat a prédikációkra. Még ha meg is adják a forrásokat, akkor sem lehetünk biztosak abban, hogy a szerző az említett művet valóban olvasta. Néha pedig meg sem említik a forrást, sőt még a nevet sem, helyette a szövegben az szerepel, hogy „így fogalmaz egy szentatya”, „ezt tanítja egy apátúr”, stb.

A felvilágosodás kori prédikációkban a gyönyörködtetéssel szemben egyre inkább a tanításra kerül a hangsúly. Meg kell említeni a korra jellemző úgynevezett „oktató beszédek”, amelyek a katekizmus alapján teológiai kérdésekről tanítják a hallgatókat. Már a trentói zsinat huszonnegyedik ülése szorgalmazta,

⁶ APOR József, *Prédikációk*, Győri Egyházmegyei Levéltár, Apor Vilmos hagyaték, töredékes beszéd [hely és évszám nélkül].

hogy a papok a katekizmus alapján oktató beszédeket tartsanak, és a hit igazságait valamint a szentségek teológiáját prédikációkban fejték ki. Kifejezetten dogmatikai és erkölcsi szakkönyvek felhasználásával készültek ezek prédikációk, ilyenek a korban igen nagy számban jelentek meg, természetesen latin nyelven.

Mivel a speciálisan egyházi gondolkodás és érvelés ereje csökkenni látszik, a prédikációkban helyet kapnak az emberiség közös kincsét képező, és mindenki számára tekintélynek számító pogány filozófusok, esetleg írók-költők. De az ő idézettségük nagyságrenddel kisebb, mint az egyházatyáké, és megfigyelhető, hogy elsősorban a műveltebb, városi közönség előtt elhangzó beszédek idézik őket. Köztük mindenképp Senecáé az első hely, neki még a pogány bölceletet alapvetően elítélő szerzők is gyakran megkegyelmeznek. Alexovics Platont ritkán, Arisztotelészt gyakrabban idézi, a „becsületes pogány bölcsék” közül még Cicero, Plinius és Suetonius kerül elő gyakrabban. Az ókoriak közül a legkevésbé Epikurost becsülték, őt kizárólag elítélően említik. Egyébként az ókori személyeket céljuknak megfelelően hol negatív, hol pozitív összefüggésben emlegetik, néha bölcsességüket és erényeiket dicsérik, néha éppen erkölcstelenségüket vagy tudatlanságukat hangsúlyozzák. Így pl. Caesar hol pozitív, hol negatív példaként jelenik meg a beszédekben.

A legfontosabb forráscsoport mellett jelen vannak egyéb szakrális és profán források is: liturgikus szövegek, imakönyvek, történelmi munkák, egyházi és világi jogi traktátusok, hírlapi cikkek. A korszakban azonban szinte teljesen kiveszik a források közül a példa, ez a korábbi prédikációkra annyira jellemző kispikái műfaj. Legfeljebb néhány ókori anekdotikus történetet alkalmaznak néhányan. Ez a már említett tanítói célzat miatt van. Talán nem is a hívek, hanem a papok önmagukkal szemben támasztott követelménye hogy a prédikáció tudományos igényű, inkább esszészerű alkotás legyen, amelynek komolyságát – úgy vélik – csökkentenék a kitalált történetek.

Ugyanez az oka, hogy a korban egyáltalán nem kaphatnak helyet a beszédekben a legendás, apokrifszerű, történetileg megbízhatatlan hitelességű források, szentéletrajzok. Így a beszédek sokszor tudományos igényűek, de szárazak, vértelenek. Az idők távolából ma már felmérhetetlen, hogy a prédikációkészítők elvei mennyire találtak a kor hallgatóinak igényeivel.

Az írásom elején említett kételkedésnek (amely szinte divattá válik a korban) az okát a legtöbb szerző a szabados könyvekben látja. Tehát ekkor jelenik meg a könyv mint veszélyforrás a széles tömegek számára. Nem valószínű, hogy a papok nagy számban olvastak volna eredeti műveket a kor filozófusaitól. Ha

emlegetik is ezek nevét, valószínű, hogy másodkézből szereztek információkat róluk. Alexovics valósággal támogatott – tűrt – tiltott kategóriákat határoz meg az könyvekkel kapcsolatban. Jó könyveknek tartja a hit- és erkölcsbeli kiadványokat, az egyháztörténeti és a szentek életéről szóló műveket. Rossznak a „puha” verseket, szerelmes komédiákat és regényeket, a vallásellenes könyveket, megemlítve Voltaire, Bayle és Rousseau nevét, akikről életrajzot is közöl, bőven kitérve erkölcsi hibáikat. (Közülük még ez utóbbit tartja a legjobbnak, de őt is elítéli.) Végül vannak a „semleges” útirajzok, profán történelmi- valamint tudományos könyvek.⁷

Ugyanígy korjelenség, hogy a prédikációkban található világpolitikai utalások erősen megnövekednek, főleg a francia forradalom és a napóleoni háborúk kapcsán.⁸ Ez feltételezi, hogy a papság a korabeli médiumokból, sajtótermékekből tájékozódott a politikai helyzetről, annak tanulságait levonta a prédikációkban. (Néha az az érzésünk, mintha a papoknak „kapóra is jönnének” a forradalom eseményei, mert azokkal kiválóan tudják szemléltetni, igazolni, hogy hová vezet egy Istentől és hagyományaitól elforduló gondolkodás hatalomra jutása.) A prédikációkban gyakran találunk hazafias, nemzeti, buzdító gondolatokat, de a beszédek ebben a korban sem váltak az aktuálpolitika vagy a törvényes hatalom szócsövévé. Még teológiai jegyzetben is előfordul az a közkeletű téves hiedelem, hogy a felvilágosodás korában a prédikációk gyakran profán témákról szóltak, inkább népnevelő előadások voltak, a papok, az uralkodó vagy a kormányzatszervek helyi képviselőiként működtek. Hosszú vizsgálódásaim során, több ezer prédikációt átnézve egyetlen kéziratos templomi mintabeszédet találtam, amely kifejezetten propagandacélzattal íródott, de nem biztos, hogy ez valaha is elhangzott.⁹

A prédikáció minden korban az irodalom olvasztótégelye volt. Klenák Nárcisz elárulja a saját forráshasználatáról, hogy „a’ fzent Irásnak tsalhatatlan Igéiből, a’ közönséges fzent Gyülekezeteknek végzéfeiből, a’ fzent Atyák’ jelefeb mondáfaiból, és a’ józan efzeskedésnek természetes következéfeiből” szedte egybe beszédeit, és megjegyzi, hogy mint könyvtáros a besztercebányai

⁷ ALEXOVICS Vazul, *A könyvek szabados olvasásáról két fő-tzikkely*, Pest, 1792, 1–5.

⁸ LUKÁCSI Zoltán, *Napoleon a magyar katolikus prédikációban* = „*Franciák Magyarországon, 1809*”, I, szerk. BANA József, KATONA Csaba, Budapest–Győr, Magyar Országos Levéltár, Mediawave Közalapítvány, Győr Megyei Jogú Város Levéltára, 2010, 75–88.

⁹ [Ismeretlen], *A lelki pásztorok által előadott buzdítás az ujoncz-katonák kiállítására nézve, nemes Fejér vármegyében, Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Kézirattára, Ms 77/1–5 (29181/1–5), V/5.*

püspöki könyvtár anyagát is felhasználta „némelly fzent Orozáffal”.¹⁰ Nagyon találónak érzem a „szent orozás” kifejezést!

Egyed Joákim azt írja:

nem tulajdon indulatomból avattam ezen dologba magamat; hanem arra más érdemes lelki Pásztoroknak bőltsebb tanátsok által indítottam [...] némelly Olasz nyelven-lévő hit-beli Oktatásokat Nemzetünk nyelvére tettem.

Ám hogy kik voltak ezek az olasz szerzők, nem tartja fontosnak elárulni, hiszen fordítása végül nem látott napvilágot.¹¹

A források felsorakoztatása kapcsán végül azonban meg kell állapítanom, hogy a prédikációk elsősorban mégis valósággal dinamóelven működnek, a műfaj, a beszédek egymást generálják, a prédikációk legfontosabb forrásai mindig mások prédikációi. Korunkban a legtöbb szerző azzal indokolja beszédeinek kinyomtatását, hogy ezzel segítséget nyújtson lelkipásztor-társainak a szentbeszédekre való felkészülésükben. Egyed Joákim például a címlapon is megemlíti, hogy munkáját a „lelki-pásztori hivatalban lévő papi uraknak könnyebbségekre” adja ki. Az már a felhasználóra volt bízva, hogy mennyit és hogyan használ fel ezekből: ötleteket, mondatokat, vagy szinte teljes beszédeket vesz át. Mivel a nyomtatásban megjelent prédikációk szerzői is több forrásból dolgoztak, majd ezek tovább kerültek mások beszédeibe, amit esetleg mások újra felhasználtak, a források szinte kibogozhatatlan szövevényével van dolgunk. Pázmány százötven-kétszáz év távlatából is erős hatást gyakorol a prédikációirodalomra.

Alexovics Vazul csak annyit említ, hogy nyolc szerzőt használt forrásul prédikációihoz.¹² Ezek egyike biztosan Pázmány Péter volt. Kisboldogasszony napján mondott beszédében lábjegyzetben név szerint is megemlít két koncionátort (Tschupik és Bourdalo), akiknek a gondolatmenetét segítségül hívta a saját művéhez.¹³ Jó barátjának, Simon Máténak három beszédét pedig a

¹⁰ KLENÁK Nárcisz, *Keresztényi tekkéletességre vezérlő vasárnapi Prédikátziók: Első rész*, Besztercebánya, 1804, Alázatos ajánlás [V–VI].

¹¹ EGYED Joákim, *Az olvasóboz* = E. J., *A' Keresztény tudományról oktató beszédek*, I–IV, Vác, 1794, [I].

¹² ALEXOVICS Basilius, *A' keresztény olvasóboz* = A. B., *Ünnepnap i prédikátziók*, Pozsony, 1807, [IV].

¹³ *Uo.*, 451. Minden bizonynal Johann Nepomuk Tschupik (1729–1784) bécsi udvari szónokról és Louis Bourdaloue (1632–1704) francia jezsuitáról van szó.

sajátjai közt leközli.¹⁴ Ugyanakkor Greskovich Ignác Alexovicstól merít rengeteget, például 1795-ben Miskolcon mondott pünkösdhétfői beszéde teljesen a pálos szerzetes ugyanazon napi prédikációjára épül.¹⁵ A lehető legritkábban fordul elő az, hogy egy szerző a beszéd végén felsorolja forrásait „ex quibus sermo iste potissimum desumptus est”.¹⁶

P. Hermolaus francia és német szónokok alapján dolgozott,¹⁷ Egyed Joákim pedig olasz szerzők műveit fordította magyarra.¹⁸

Sombori József – ha nem is szó szerint, de egyértelműen – átveszi Endrődy János hitvédő művének gondolatait a nevelésről:

Idegen nyelveknek meg-tanulása, tántz, muzsika, és a külső embernek ki-pallérozása az egész tárgya a máj nevelésnek”. [...] „A Haza, sem jó tántzosok nélkül, sem az újabb ízlés szerént öltözködni, vagy nyájosan mulatni tudó polgárok nélkül nem szűkölködik. Tsak olyan hazafiakra vagyon szüksége, kik böltsepp itélnei, okossan tselekednei tanulnak, és moralitásuk feddhetetlen.”¹⁹

Sombori ezeket így fogalmazza át:

Tű, kik a Haza boldogságáról tanácskoztok! el ne felejtkeztek arról, a mi legszükségesebb; az Ifjuságnak erkölcsi, és nemzeti jó Neveléséről. Nem szóllok a módi nevelésről. Idegen nyelvek, musika, táncz, s több eféle a külső embernek pallérozódásához tartoznak: a Nevelésnek való-sága pedig a belső embernek formálása; melyet elfelejteni egyik főbb hibája a mostani hangos üdőknek. Holott tánczosokra, musikusokra nincsen szüksége sem a Hazának, sem a Kereszténységnek; vagy ha vagyon, ezek hátrább maradhatnak: de vagyon szüksége igazságos, engedelmes, munkás tagokra; bölcse, és jó lelkű hazafiakra; szóval tökéletes Keresztényekre.²⁰

De az is lehet, hogy mindketten közös forrásból dolgoztak...

¹⁴ ALEXOVICS Basilius, *Toldalék = A. B., Vasárnapi prédikációk: Nyári rész*, Pozsony, 1808, LXXXII–CXXXIV.

¹⁵ GRESKOVICS Ignác, *Prédikációk*, EFKK, Ms. 1014, 243rv.

¹⁶ DINKAY Pál, *Egyházi beszédei*, EFKK Ms. 1049/12, 53r.

¹⁷ MIHALOVICS Ede, *A katolikus prédikáció története Magyarországon*, Bp., 1901, II, 226; KUDORA János, *A magyar katolikus egyházi beszéd irodalmának ezeréves története, 896–1896*, Bp., 1902, 168.

¹⁸ Lásd a 11. jegyzetet.

¹⁹ ENDRŐDY János, *Tsak egy két szó erkölcsi meg-vesztegettetésünkről*, Pest, 1803, 66–67, 87.

²⁰ SOMBORI József, *Egyházi beszédei*, III, Marosvásárhely, 1827, 19.

Molnár János némely prédikációjában annyit, és sokszor olyan hosszan idéz különféle egyházatyáktól, hogy a saját szövege csak összekötő szerepet tölt be.²¹ Prédikációi inkább tanulmányok, mint szónoklatok. Ez a gyengéje Hajas István több beszédének is, Mihalovics megállapítása szerint.²²

Nagyon figyelemreméltónak tartom, hogy két pálos szerző, Egyed Joákim és Simon Máté kompilációs tanácsokat ad a felhasználóknak. Egyed mérhetetlenül hosszú írásai nem hangozhattak el prédikációként. Nem is gondolja, hogy „beszédei” ilyen formában használják fel a lelkipásztorok, hanem bátorítja a őket, hogy azokból szükség szerint használjanak fel.²³ („[...] a’ Befzédeket-is hofzfzabtra terjefztettem, hogy azokkal tetfzéseek fzerént élhessenek, és, a’ miket egyfzer el nem mondhatnak, máskor fel-vehefsék [...].”) Ám azt is szeretné, ha szövegei a vasárnapokra is alkalmazhatók lennének, ezért egyedülálló módszerhez folyamodik: a toldalékban az egyes vasárnapokhoz és ünnepekhez szóló, különálló exordiumokat közöl, ezek végén pedig apró betűs részben megmagyarázza, hogy oktató beszédeinek mely szakaszait lehet az exordiumhoz „minden erőszak nélkül” alkalmazni. Például: „Lásd a’ Negyedik Réfzben a’ 147-dik Levélen, a’ 4-dik fort, és némelly fzókat meg-változtatván, alkalmaztasd”, vagy: „Alkalmaztatni lehet az Úr’ Imádságában-lévő Első Kérésről-való Befzédet-is, a’ Negyedik Réfzben, 73-dik Levélen. Az Apoftoli vallásnak Első Ágazatjáról, és a’ Bémálásról-való Befzédek-is ide fzolgálhatnak”.²⁴ Van, amikor egy bevezetéshez kettő – egy rövidebb és egy hosszabb – betoldási lehetőséget is ajánl.²⁵

Simon Máté ünnepi beszédeinek végén *Egynéhány hafzmos Jegyzéseek, a’ könynyebbséget kívánók’ kedvekért* című fejezetben ad „használati utasítást”.²⁶ Őt pontban foglalja össze tanácsait a szónokoknak, sorra véve azokat a problémákat, amelyekkel szembesülhetnek. Elsőként elmagyarázza, hogyan lehet az egyik szentről szóló beszédet a másakra alkalmazni, például a Szent Magdolnáról vagy Szent Antalról mondottakat Szent Ágostonra. „Mindent meghagyhatfz a’ tselekedeteken kívül” – tanácsolja, valamint javasolja, hogy a

²¹ MOLNÁR János, *Egész esztendőnek vasárnapira és innepire szolgáló prédikátzijók*, Pozsony–Kassa, 1777, pl.: 229–230, 268–269, 283–284, 327–331, 503–512.

²² MIHALOVICS, *i. m.*, 221.

²³ EGYED, *i. m.*, *Toldalék*, [I].

²⁴ *Uo.*, 97.

²⁵ *Uo.*, 98–99.

²⁶ SIMON Máté, *A’ fel-szabadított Ünnepeken XXXX egynéhány Prédikátzijók*, Vác, 1803, 625–632.

bevezetőben kell némi változást tenni, és ugyanígy lehet személyre szabni a többi szentről mondott beszédet is.²⁷

Majd azt a kérdést veti fel: mi a teendő, ha a szónoknak ugyanarról a dologról másik alkalommal kell beszélnie. Ezt két, templomalapkövetétel alkalmára mondott beszédével szemlélteti. „[...] Mind meg-hagyhatod a' fel-vett tárgyak erősítésére szolgáló dolgokat; hanem más ofztályt, és rendet tarts; és úgy meg-változik a' befzéd, hogy egy könnyen éfzre nem vefzik, hogy azt máskor-is mondottad” – nyugtatja meg a felhasználót.²⁸

Harmadszor abban segít, ha a beszéd rövidnek vagy hosszúnak bizonyul. Az első esetben az egyik lehetséges módszer az, hogy „tsinálj más elől-járó Befzédet, a' Prédikázió' előljáró Befzédje pedig maradjon a' *Confirmatióhoz*-való *Ingressus* gyanánt”. A másik lehetőség pedig az, ha két szöveget szerkeszt eggyé a szónok. Ha a beszéd hosszú, ellenkezőképpen kell eljárni: el kell hagyni a bevezetést, és a „confirmatio ingressus”-át kell bevezetésként használni. Kétrészes prédikáció esetén azt is járható útnak tartja, hogy csak az egyik részt mondja el a szónok, ilyenkor azonban az elmondott részt „subdividálni” kell.²⁹

Végül a negyedik és ötödik pontban a szentekről szóló beszédek etikai vonatkozásait fejtegeti, ugyanis a szentek dicsérete mellett az ilyen beszédeknek szerinte mindig tartalmaznia kell az erkölcsök jobbítását célzó buzdításokat. Ezt szemlélteti sok példával és gyakorlati tanáccsal.³⁰ Itt tehát két beszéd típus: a panegirikusz és az etikai beszéd ötvözését tartja szükségesnek.

Érdekes lenne még megvizsgálni azt is, hogy hogyan használják fel az egyes szerzők saját, korábbi beszédeiket. Hiszen egyrészt lehetetlen, hogy valaki egy életen át minden héten mindig újat mondjon, óhatatlanul vannak visszatérő gondolatok minden pap prédikációs gyakorlatában. Másrészt egy szerző évek múltán egy beszédének alapgondolatát felhasználva tökéletesítheti, bővítheti vagy szűkítheti egykori mondandóját – de mindez már messzire vezetne.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy ez a korszak a katolikus prédikáció útkeresésének korszaka. A más felekezetekkel való polémia ugyan nem szűnik meg, de egyre erőteljesebbé válik a „közös ellenség” elleni fellépés a szószékekről. A szerzők fel akarják venni a versenyt a divatos egyház- és vallásellenes eszmékkel, de azok óhatatlanul hatnak is rájuk. Legtöbbször meg akarnak maradni a sértetlen katolikus tanításban, de sem hallgatóik, sem ők nem ma-

²⁷ *Uo.*, 625–626.

²⁸ *Uo.*, 627.

²⁹ *Uo.*, 628.

³⁰ *Uo.*, 628–632.

radhattak érintetlenek a kor szellemi áramlataitól. Ez a furcsa, ellentmondásos kor még nagyon sok kérdést vet fel a további kutatás számára.

Személynévmutató

- Abdran pasa 181
Ábrahám 25, 70, 71, 86, 89
Abraham a Santa Clara 114
Absolon 67
Aczél Petra 94
Ács Pál 64
Ádám 142, 154, 185
Adamik Tamás 94
Adrados, Francisco Rodríguez 119
Ágoston, Szent 74, 80, 81, 84, 91, 141, 186, 187, 199, 206, 211
Agricola Kristóf 173
Ahmed, I. (Achmet) 181
Ajkay Alinka 144
Alabán Ferenc 196
Albert, Nagy Szent 18, 20, 24, 107, 109
Albertus Magnus → Albert, Nagy Szent
Alexandre-Bidon, Danièle 33
Alexandrosz 140, 149
Alexovics Vazul 203–205, 207–210
Almási Mihály 134, 135, 154, 155
Ambrus, Szent 186
Ammonius 70
András, Szent 25, 160
Angyal Endre 196
Antal, Szent 211
Apellész 184
Apor József 206
Apor Vilmos 206
Archesis 10
Arisztotelész 16, 94, 207
Arles-i Caesarius 95, 96, 98–100
Áron 43
Atanáz, Alexandriai Szent 10

Bajáki Rita 73, 74, 144
Bakcsay Ábrahám 177
Balázs Mihály 62, 63, 136, 154

Bálint Sándor 175
Bana József 208
Baranyi Pál 137, 148
Bárczi Ildikó 14, 23, 41, 45, 73, 115
Barocchi, Paola 186
Bartók István 136, 144 148
Bartók Zsófia Ágnes 53, 133
Basilus, I. 12
Basilus, II. 12
Bayle, Pierre 208
Bazerman, Ch. 94
Batie, Bruce A. 10–12
Béla, IV. 182
Beleth, Iohannes 37–42
Belting, Hans 192
Benčić, Anton 197–201
Benczédi Gergely 135
Beniczky Péter 83
Berényi István 148
Berlioz, Jacques 33, 34
Bernárd Pál 148, 157–167
Bernardus Claravallensis → Bernát, Clairvaux-i Szent
Bernát, Clairvaux-i Szent 18, 20, 24, 83
Berszán István 94
Bethlen Gáborné Károlyi Zsuzsanna 152
Bethlen Miklós 123
Binski, Paul 31
Bitskey István 113, 120, 151, 169, 183
Bitzer, L. 94
Blahó Vince 169, 171, 182
Blair, Ann M. 115–117, 120, 121, 123
Boethius, Anicius Manlius Severinus 16
Bogár Judit 73, 74, 78, 165
Bogáti Fazekas Miklós 62
Boka László 54
Bonaventura, Szent 16–18, 20, 24

- Bonfini, Antonio 177
 Borbély István 154
 Borrhaus, Martin 148
 Bourdaloue, Louis 209
 Brencsán János 201
 Brigitta, Szent 74, 96
 Brown, Peter 9
 Brubaker, Leslie 183
 Bucer, Martin 65, 69
 Bugár M. István 189
 Bujnák, Pavel 196

 Caccia, Franciscus 114
 Caesar, Caius Iulius 140, 207
 Calamatus, Alexander 127
 Caligula 140
 Calvin, Jean 65, 69, 192
 Caracciolus, Robertus 20, 21, 49–52
 Casaubon, Isaac 163
 Chmel, Rudolf 196
 Cicero, Marcus Tullius 149, 207
 Claudius Aelianus 119
 Cochem, Martin 165
 Collinson, W. E. 27
 Columna, Antonius Marsilius 73, 74
 Connors, Robert J. 116
 Constantinus, I. 140
 Corbari, Eliana 28
 Crell, Samuel 134, 154
 Curione Caelio Secundo 148

 Császtvay Tünde 120
 Csepelényi György 159
 Csernátoni Miklós 128
 Csörsz Rumen István 120
 Csukás István 196
 Csúzy Zsigmond 139

 D'Ardenne, Simone R. T. O. 10, 12
 Dán Róbert 62, 63
 Dávid 25, 63–68, 86, 143
 Davril, Anselmus, 37
 Deák Zsuzsanna 31
 Demkovics Miklós 149

 Demkovics Miklós felesége (Mária) 149
 Démoszthenész 149
 Déri Balázs 94
 Déri Eszter 8, 183
 Dézsi Lajos 148
 Dimién Pál 134
 Dinkay Pál 210
 Dionüsziosz Areopagitész 46
 Dobson, Erich John 10, 12
 Douteil, Herbert 37
 Drexel, Jeremias 113, 115, 117, 118, 123
 Duranti, Johannes Stephanus 73, 74
 Durantus, Guillelmus 37, 42–44, 46

 Eckhardt Sándor 205
 Egyed Emese 94
 Egyed Joákim 209–211
 Eichenlaub, Jean-Luc 34
 Endrődy János 210
 Enyedi György 8, 53–63, 68, 69, 136
 Epikurosz 207
 Erdélyi László 127
 Ertl Péter 113
 Erzsébet, Árpád-házi Szent 93
 Eukaria 96
 Eybl, Franz M. 112
 Ezekiel 57

 Fábri Kolumbán 128, 129
 Falvay Dávid 113
 Faustina császárné 105
 Faustinus mártír 34
 Fazakas Gergely Tamás 7, 113, 148, 153, 183
 Fejér György 205
 Fejérvári Sámuel 53, 139, 151
 Fenesi Mihály 149
 Ferenc, Szent 180, 184, 185, 187–192
 Ferenc, Xavéri Szent 159
 Ferrerius Vincentius → Vince, Ferreri Szent 19, 22, 24
 Ferzoco, George 14
 Feuarent, Franciscus 74
 Finály Henrik 157

- Fodor Attila 152
 Foti, Maria Gabriella 75
 Földes Rupert 128, 129
 Földesi Ferenc 135
 Franciscus de Mayronis 19, 46, 51
 Fridrich Orbán 173, 175, 177
 Fülöp András (Filep András) 176, 181
- Gaal György 135
 Gábor Csilla 94
 Gacs Emilián Béla 128
 Gajtkó István 78
 Gál Kelemen 134, 135
 Gecse Gusztáv 108
 Geleji Katona István 114
 Gellérd Imre 136
 Gencsi Egyed 128
 Gergely, Nagy Szent 163, 19, 206
 Gergely, Nazianzi Szent 183
 Gerson, Iohannes 31
 Gessner, Conrad 115, 117
 Giordano da Pisa 28
 Gonzaga, Francesco 177
 Goulet, Monique 9
 Grafton, Anthony 116, 119
 Greskovich Ignác 209
 Gretser, Jacob 73, 74
 Grindley, Carl James 119
 Gusztinyi János 198–201
- Gyalai Sámuel 54
 György, Szent 144
- Haberditzl, Franz Martin 191
 Hajas István 211
 Hajtman Kornél 7, 193, 197
 Haller György 148
 Hankovszky Tamás 183
 Hargitai Andrea 73, 98, 133
 Hargittay Emil 74, 93, 113, 120, 133, 144, 149, 157, 194, 195
 Haris Andrea 190
 Hartung, Philipp 112
 Harvey, Gabriel 119
- Heliogabalus 163
 Helmecci Komoróczy István 157
 Heltai Gáspár 63
 Heltai János 115, 120, 183
 Helyas → Illés
 Hermann Amandus 177
 Hermann István 189
 Hermolaus 210
 Heródes 65
 Herolt, Johannes 19, 20, 24, 47–49, 51, 52
 Herpf, Henricus 19, 20
 Hethesi Pethe Lászlóné Kapi Anna 74
 Hilmo, Maidie 119
 Hoffmann Gizella 59, 151
 Hogger János 174
 Holl Béla 74, 82, 83
 Holzhey, Helmut 154
 Hornig Károly 191
 Horváth Cyrill 12
 Horváth József 189
 Horváth Mihály 177
 Höfer, Josef 186
 Höflich Tamás 137
 Hueber, Fortunatus 177
 Hugo de Prato Florido 19, 20, 24 26
 Hunyadi Mátyás 173, 182
 Husner, Georg 14
- Illés 25
 Illyés András 8, 93, 94, 98–100, 108–110, 122
 Illyés István 111–113, 116–118, 121, 185
 Imre Mihály 113
 Iohannes Contractus 18–20
 Iohannes de Verdena 19, 20
 Iordanus de Quedlinburg 19, 20
 István, Szent 173, 179, 181
 István, Szent protomártír 11, 25, 26
 Ivancsó Mária 7
 Izáj 67
 Izajás 79
- Jacobus de Voragine 10, 13, 14, 19, 45, 51
 Jakab Elek 61, 154

Jakab Réka 189
 Jakab, Marchiai Szent 173, 180
 Jakab, Szent 78, 160
 Jakabffy Tamás 136
 Jaklin Balázs 153
 Jákob 79, 86
 Jankovics József 115, 120, 125
 Jankovits László 14
 János, Aranyszájú Szent 206
 János, Damaszkuszi Szent 186, 188
 János, Evangélista Szent 11, 25, 49, 64,
 70, 79, 81, 161, 166
 János, Kapisztrán Szent 173, 177, 180
 János, Keresztelő Szent 25, 144
 Janus Pannonius 14
 Jardine, Lisa 119
 Jeremiás 40, 57, 60
 Jernyei Kiss János 190
 Jeromos, Szent 102, 163
 Jézus Krisztus 12, 16, 21, 22, 36, 59, 61,
 63–66, 68, 70, 73, 76–78, 82, 85–88, 90,
 95, 96, 99, 101, 102, 106, 107, 110, 144,
 147, 165, 166, 181, 184, 185, 187–192,
 199
 Jób 80
 Jónás 57
 József, II. 127
 Jövedécsi (Kolosvári) Pál 148, 153
 Judit 89
 Judok 103, 109

 Kácsor Keresztély 113
 Käfer István 194, 196, 198
 Kajafás 166
 Káldi György 94, 111, 113, 118, 119, 121
 Káldos János 8, 53, 54, 57–60
 Káli Kun László 135, 136
 Kanyaró Ferenc 54, 71
 Kanyorszky György 133
 Kapitány Ágnes 108
 Kapitány Gábor 108
 Karner főapát 128
 Károlyi Éva 164
 Károlyi Sándor 165
 Kastner Jenő 94
 Katalin, Alexandriai Szent 9–22, 24–29,
 93, 101–110
 Kathona Géza 134
 Katona Csaba 208
 Katona Lajos 10
 Keckermann, Bartholomäus 136
 Kecskeméti C. János 137, 165
 Kecskeméti Gábor 73, 93, 113, 125, 137,
 148–151, 153
 Kelemen Didák 7, 98, 133, 148, 157–167
 Kelemen, Szent 11, 25, 26
 Keller Gergely 128
 Kénosi Tőzsér János 59, 61, 134–136,
 144, 151
 Kerby-Fulton, Kathryn 119
 Keresztúri Bíró Pál 123
 Kilián család 205
 Kimhi, David 63
 Király Erzsébet 113
 Kiss Farkas Gábor 113
 Kiss István Didák 176
 Kiss Lajos 200
 Klaniczay Tibor 119
 Klenák Nárcisz 209
 Knapp Éva 191
 Kódi pasa 181
 Koháry Éva 170
 Kolosvári Pál
 Komáromi Csipkés György 114
 Koncsek Aranka 159
 Kopcsányi Márton 82, 83
 Kovács Dezső 83
 Kovács Eszter 165
 Kovács Sándor 59, 135, 151
 Kőszeghy Péter 128
 Közi-Horváth József 205
 Kresslinger, Massaeo 177
 Kudora János 210
 Kuzmics Péter 144
 Kürosz 149

Laczkó Eszter 8, 31
 Ladányi Elek 157
 Ladner, Gerhard B. 187
 Lakó Elemér 135
 Lancsics Bonifác 127–129
 Landovics István 127–129
 Laskai Osvát 15, 19, 21, 22, 25, 26, 28, 29,
 50
 László, Szent 181
 Lauf Judit 165, 166
 Laurencsics Anzelm 128, 129
 Lázár 96
 Lépes Bálint 164
 Leskó József 159
 Lewis, Katherine J. 11, 12
 Lippai Bernárd 180
 Lippai Ferenc 180
 Lisznyai Kálmán 59
 Lochmaier, Michael 19, 20, 24–26
 Lót 89
 Lovas Borbála 8, 53, 56, 59
 Lukács, Szent 57, 77, 97
 Lukácsi Zoltán 7, 203, 208
 Lukácsy Sándor 125
 Luther, Martin 187

 Maczák Ibolya 7, 93, 94, 98, 112, 113,
 125, 129, 133, 139, 148, 157, 173
 Madas Edit 10, 13
 Magyar István 183
 Marcion 163, 164
 Margit, Szent 11, 25
 Margitai Péter 137
 Mária Magdolna, Szent 11, 25, 93, 95–
 100, 108, 166, 211
 Mária, Szent 11, 22–25, 96, 101, 110, 127,
 165–167, 170, 172, 175, 178–182, 209
 Márk, Szent 160
 Márkos Albert 151
 Markus, Robert Augustin 186
 Maro, Franciscus 20
 Márta, Lázár nénye 96, 165
 Martinus Polonus 19, 21

 Márton, Szent 11, 25, 26
 Maulbertsch, Franz Anton 191
 Maxentius, Marcus Aurelius Valerius 29
 Maximinus, I. 105
 McLaughlin, Megan 40
 McNeill, John T. 192
 Mechmet 181
 Meffret 19, 20
 Melianus Gnatereth → Helmeczi Komo-
 róczy István
 Melicherčík, Andrej 193
 Méliusz Juhász Péter 63
 Mercs István 157, 158
 Mews, Constant J. 41
 Michalcová, Milena 193
 Migne, J.–P. 80
 Mihalik Béla Vilmos 158, 159
 Mihalovics Ede 112, 210, 211
 Miklós, Szent 11, 25
 Milotai Nyilas István 61
 Minárik, Jozef 193, 194
 Mišianik, Ján 193, 196
 Mohamed próféta 175
 Mokos Domokos 197
 Molnár Antal 159, 169, 171, 175, 176
 Molnár B. Lehel 59, 151
 Molnár János 185, 211
 Mombritius 10
 Monay Ferenc 158
 Monoszló András 183
 Mózes 25, 38, 43, 57, 59, 101, 103, 105,
 106, 109, 122, 185
 Muessig, Carolyn 14
 Mulsow, Martin 113, 154
 Musculus, Wolfgang 69

 Nabukodnozor 66
 Nádasdy Ferenc 129
 Nádas János 115
 Nagy Ferenc 190
 Nagy János 176
 Nagy Lajos 182
 Nagyillés János 154

- Nátyi Róbert 173, 174
 Negyedes Pál 205
 Németh S. Katalin 63
 Neumann, Florian 113
 Newton, Isaac 134
 Noè, Virgilio 75
 Novák István 172
 Nováky Hajnalka 137, 151
 Nováky József 159
 Nyerges Judit 115
 Ocskay György 73, 98 133, 163
 Oláh Szabolcs 113, 169, 183
 Orbán Árpád Péter 10
 Ordinánsz Konstantin 175
 Oswaldus de Lasko → Laskai Osvát
 Ozeás 65
 Padányi Biró Márton 8, 183–192
 Pál, Szent 11, 25, 26, 64, 65
 Palaeologus, Jacobus 63, 154
 Paleotti, Gabriele 186
 Papp László 200
 Paraldus, Guillelmus 19, 20
 Paratus 19, 20
 Pázmány Péter 7, 73–76, 78, 79, 80, 82–84, 88–91, 94, 98, 111–113, 120, 121, 125, 127, 130–133, 135, 137, 138–149, 151, 153, 155, 157, 159, 161–167, 183, 194, 197, 198, 209
 Pehm [Mindszenty] József 191
 Pekri László 135, 136
 Pelagius 154
 Pelbartus de Themeswar → Temesvári Pelbárt
 Peregrinus, 19, 20
 Pergai Adalbert 127, 128
 Perl, Carl Johann 186
 Péter, Szent 25, 58, 96, 97, 99, 160
 Péterffy Alexandra 7, 169
 Péterffy Károly 177
 Pethő Gergely 177
 Petrichevich Horváth Ferenc 135, 154, 155
 Petróczi Éva 64
 Petrus Aureolus 17
 Petrus Canisius 74–76
 Petrus de Palude 19, 21, 24–26, 46, 47, 51
 Pilátus 64, 166
 Pišút, Milan 196
 Platón 13, 16, 127, 207
 Plinius, ifjabb 207
 Plutarkhosz 119
 Polgári András 136
 Pongrácz Eszter 73, 83, 84, 88–91
 Porphyrius 105, 70
 Precht, Wolfgang 174
 Pseudo-Augustinus 78, 80, 82
 Radó Polikárp 50
 Radvánszky Anikó 197
 Rahner, Karl 186
 Rajhona Flóra 7
 Rákóczi Ferenc, II. 176
 Recsep próféta 175
 Rémond, Florimond de 177
 Ribaucourt, Colette 33
 Richards, Jennifer 120
 Robert Augustin Markus
 Roest, Bert 14
 Rohls, Jan 154
 Rónay György 167
 Rousseau, Jean-Jacques 208
 Rozália, Szent 170
 Rózsa Huba 76
 Rubin, Miri 40
 Rumer Márton 28
 Rusticus szerzetes 102
 Salamon 25
 Sambach, Caspar Franz 190
 Sámuel 67
 Sára 71
 Sarbak Gábor 37
 Saul 67
 Schaus, Margaret 11

- Schönleben, Johann Ludwig 127
 Schurink, Fred 120
 Scotus, Duns 16
 Secundinus 191
 Sedlák, Imrich 195
 Segneri, Paolo 112
 Sin-ahhe-eriba 66
 Seneca, Lucius Annaeus 207
 Serveto, Miguel 63
 Sherman, William E. 119
 Sicardus Cremonensis 37, 40–42, 44, 52
 Simeon Metaphrastes 10
 Simon farizeus 95
 Simon Máté 205, 209, 211
 Simons, Walter 40
 Sirák fia 31, 206
 Sirató Ildikó 54
 Sirius 96
 Slight, William W. E. 116
 Šmatlák, Stanislav 194, 195
 Sób Anna 149
 Sodi, Manlio 75
 Sombori József 210
 Sozzini, Fausto 63, 134, 154
 Sörös Pongrác 127
 Spangár András 177
 Spielenberg Pál 205
 Spina, Franz 10, 11
 Spira Ferenc 148
 Stanihurstus, Guilielmus 164, 165
 Stella, Johannes 95, 96, 98–100
 Stephanus de Borbone 34
 Streibig család 189
 Streibig Gergely János 190
 Suetonius Tranquillus, Caius 207
- Sz. Bajáki Rita → Bajáki Rita
 Szabó András 64
 Szabó Flóris 31
 Szabó G. Zoltán 120
 Szabó Géza 62
 Szántai Pócs István 153
 Szántó Konrád 175
- Szárász Orsolya 113, 148, 153, 183
 Szathmári Paksi Mihály 157
 Szatmári László 180
 Szatmárnémeti Mihály 137
 Szczucki, Lech 134
 Szegedi Eszter 113
 Szegedi Tamás 180
 Szekler Enikő 150
 Szelestei N. László 7, 125, 126, 144
 Szenci Molnár Albert 198
 Szentábrahámi Lombard Mihály 154
 Szentiványi Márton 177
 Szikay László 196
 Szilády Áron 148, 175
 Szilágyi Anna Rózsika 8, 93
 Szilágyi Csaba 190
 Szilágyi Sándor 175
 Szilvási 59
 Szimonidész 33, 50
 Szombatfalvi József 152
 Szoszna Demeter 128
 Szörényi László 120
 Szuromi Szabolcs Anzelm 34
- Tagányi Béla 148
 Takács Dániel 62
 Takács Ince 178
 Tamás Péter 169, 182
 Tamás, Aquinói Szent 16, 24, 35, 75, 91, 186, 206
 Tamás, Villanovai Szent 97–100, 108
 Tasi Réka 7, 111, 113, 120, 125, 126, 165, 183, 184
 Telegdi Miklós 111, 113, 117, 118, 121, 127
 Telek József 169–182
 Teleki család 62
 Temesvári Pelbárt 8, 9, 11, 14, 15, 17, 18, 20, 22, 23, 25–29, 31–37, 39–42, 44, 46–51
 Teremi István 153
 Tertullianus, Quintus Septimius Florens 163

Thalész 119, 147
 Thibodeau, T. M. 37
 Thomas Aquinas → Tamás, Aquinói
 Szent
 Tiberius 140
 Timóteus 79
 Tóbiás 89
 Tolnai Gábor 123
 Tordai János 151
 Torozkai Máté 60
 Tóth István György 159
 Tóth Zsombor 119
 Tóke Ferenc 148
 Tókei Ferenc 148
 Traianus 140
 Treffort, Cécile 33
 Tremellius, Immanuel 65, 69–71
 Triacca, Achille Maria 75
 Tschupik, Johann Nepomuk 209
 Tubach, Frederic C. 34
 Turi Tamás 7, 53, 133, 139
 Tüskés Gábor 191

 Újfalusi Judit 164–166
 Újfalussy András 164
 Uzoni Fosztó István 59, 134, 144, 151
 Uzoni Fosztó János 59

 Válaszúti György 63
 Valens, Flavius Iulius 140

 Valerius Maximus 33, 140
 Várfalvi Pálfi Zsigmond 133–137, 139–
 147, 149, 151–155
 Varga Imre 128
 Várkonyi Ferenc 176
 Vass Erika 176
 Velechinus István 152
 Vergerio, Pietro Paolo 148
 Victor Uticensis 74
 Voltaire 208

 Wadding, Lucas 177
 Wagner, Anne 9
 Wann, Paulus 19, 20, 24–26
 Weinrich, Lorenz 37
 Wellisch, Hans H. 115
 Welz, Claudia 187, 192
 Welzig, Werner 114, 115
 Whitaker, Elaine E. 119
 Windisch Éva 123
 Word, Telford 183, 184

 Zakeus 96
 Zákonyi Domonkos 176
 Zala Mária 100
 Zedelmaier, Helmut 113, 123
 Zoltványi Irén 129
 Zoványi Jenő 134
 Zrínyi Miklós 113
 Zwinger, Theodor 117

Inhalt

Das Programm der Közkincs Konferenz der Forschungsgruppe für Barockliteratur und Spiritualität am 5. Dezember 2013	7
RAJHONA FLÓRA	
Individualität und Kompilation – die spätmittelalterlichen Variationen der Legende von der Heiligen Katharina von Alexandria.....	9
LACZKÓ ESZTER	
Die Erklärung der Totenfeier in der Allerseelentagsrede von Pelbárt Temesvári.....	31
LOVAS BORBÁLA	
Dazugeben oder wegnehmen? – die Kopien der Enyedi-Predigten und ihre Kompilationsmerkmale.....	53
BOGÁR JUDIT	
Ars compilandi precationes – Die Gebete von Péter Pázmány und die Kompilation	73
SZILÁGYI ANNA RÓZSIKA	
Legende in der Predigt – Übergänge zwischen den Gattungen und ihre Rolle im Predigtband <i>Megrövidítettet Ige</i> von Illyés András.....	93
TASI RÉKA	
Indizesse und Kompilation in den katholischen Predigtsammlungen im 17–18. Jahrhundert.....	111
SZELESTEI N. LÁSZLÓ	
Pázmány-Predigten in Umschreibung von Benediktinern (um 1700).....	125
TÚRI TAMÁS	
Die Überkonfessionalität des Todes – Kompilation zwischen Konfessionen und Transformation der Gattungen	133
MACZÁK IBOLYA	
„Helyettem is légy fényes tűz majd korod ormán” (Die Kompilation als Grenze zwischen Franziskanern und Jesuiten).....	157

PÉTERFFY ALEXANDRA	
Historische Angaben im Dienst der Pastoration – die Reflexionen der Szegediner Ordenshausgeschichte von József Teleki in seinen Predigten	169
DÉRI ESZTER	
Auszüge aus der Bildverehrung von Márton Biró Padányi.....	183
HAJTMAN KORNÉL	
Die Forschungsmöglichkeiten der slowakischsprachigen Predigten in der Hinsicht der Kompilation	193
LUKÁCSI ZOLTÁN	
Veränderungen in der Quellenverwendung der Predigten um die Wende des 18–19. Jahrhunderts	203